

TEORIJA IN PRAKSA

3/1997

DRUŽBOSLOVNA REVIJA

TEORIJA IN PRAKSA

Družboslovna revija

Let. XXXIV št. 3
Maj-junij 1997, UDK 3,
ISSN 0040-3598

USTANOVITELJ IN
IZDAJATELJ/Publisher
Fakulteta za družbene vede v
Ljubljani

GLAVNI UREDNIK/Editor
Igor Lukšič

SEKRETARKA/Secretary
Irma Vidmar-Vozelj

OBLIKOVALEC
NASLOVNICE/Designer
Ismar Mujezinović

IZVEDBA
Epromak

Tisk: Jože Moškrič

UREDNIKI/Associate Editors
Ivan Bernik, Anton Grizold,
Marko Lah, Igor Lukšič,
Breda Luthar, Vlado Miheljak

UREDNIŠKI SVET/Editorial Advisory
Board

*Marjan Brezovšek, Ljubica Jelušič,
Maca Jogan, Stane Južnič, Andrej
Kirn, Zdravko Mlinar (predsednik),
Ivan Ribnikar, Marjan Svetličič,
Niko Toš, France Vreg*

MEDNARODNI UREDNIŠKI
SOSVET/International Advisory
Board

*Luigi Graziano
(University of Torino, Italija),
Michael T. Greven
(University of Hamburg, Nemčija),
Stein Kuhnle
(University of Bergen, Norveška),
Arend Lijphart
(University of California, USA),
Philippe Manigart
(Bruxelles, Belgija),
Helmut Willke
(University of Bielefeld, Nemčija),
Peter Dahlgren
(University of Lund, Švedska)*

Članki se referirajo v:

Political Science Abstracts, Sociological Abstracts, Cobiss, IBZ-International Bibliography of Periodical Literature, IBZ-DC-ROM, IBR-International Bibliography of Book Reviews of Scholarly Literature, IBR-CD-ROM

Uredništvo/Editorial board
1000 LJUBLJANA, Kardeljeva pl. 5, tel. 341-589

Teorija in praksa je dostopna na internetu
[HTTP://WWW.UNI-LJ.SI/~FD_TIP/INDEX.HTML](http://www.uni-lj.si/~FD_TIP/INDEX.HTML)

Naročnina za I. polletje 1997
za študente in dijake 3.000,00 SIT, za druge individualne naročnike
4.000,00 SIT, za podjetja in ustanove 8.000,00 SIT, za tujino 9.000,00 SIT
Cena tega zvezka v prosti prodaji je 2.000,00 SIT

Revija izhaja ob podpori Ministrstva za znanost in tehnologijo in Ministrstva za kulturo R. Slovenije.
Po mnenju Ministrstva za kulturo RS šteje revija med proizvode, za katere se plačuje 5% davek od prometa proizvodov.
Poštnina plačana v gotovini.

CONTENTS

ARTICLES

BOJAN DOBOVŠEK: Crime Policy and the Influence of Organised Crime on the Economy	375
ZORAN KRUNIĆ: Strategy of Indirect Approach	388
PETER STANKOVIČ: Ernest Gellner on the Problems of Nationalism	397
MATEJ MAKAROVIČ: Civil Society Associations as a System	407
MARGA KOČMUR: Attitudes towards Suicide in Slovenia	421
MIHA KOVAČ: Slovene Publishing between Non-capitalism and Anti-capitalism	433
MARKO KIRN: The Bad Sides of Globalisation	454

UNIVERSITY

FRANC MALI: Connecting Research and Education at University	466
LUDVIK TOPLAK: Slovene Universities in European Perspective	476
BOGOMIR MIHEVC: What Still Bothers Students Concerning Studies	483
SONJA KUMP: The Changing Patterns of Higher Education Governance and Administration	510

TRANSLATION

AREND LIJPHART: In-equal Participation: The Unresolved Dilemma of Democracy	524
---	-----

EXPERT MEETINGS

TANJA OBLAK: Conference on Public Opinion and Political Representation	546
--	-----

PRESENTATION, REVIEWS

Rudi Rizman: Open Society Challenges (Marjan Brezovšek)	549
Anton Bebler (ed.): Civil-Military Relations in Post-Communist States (Vinko Vegič)	550
Jeremy Rifkin: The End of Work: The Decline of the Global Labour Force at the Dawn of the Post-market Era (Borut Rončević)	555
Robert F. Barsky: Noam Chomsky: A Life of Dissent (Andrej Pintar)	558
Vincent Moscoe: The Political Economy of Communicating (Marko Lah)	562

AUTHORS' SYNOPSES

565

Bojan DOBOVŠEK*

IZVIRNI
ZNANSTVENI
ČLANEKKRIMINALNA POLITIKA IN VPLIV
ORGANIZIRANEGA KRIMINALA NA
GOSPODARSTVO

Povzetek: Namen članka je opozoriti na nevarnost, ki jo kriminal, še posebej organizirani, s svojimi dejavnostmi predstavlja za varnost in stabilnost gospodarstev držav. Zato je v nadaljevanju opredeljena kriminalna politika kot politika zatiranja, preprečevanja kot tudi politika ukvarjanja s posledicami kriminalnih dejanj, ki mora določiti prednostne naloge, glavne usmeritve in načine delovanja institucij v boju zoper organizirani kriminal. Z izmikanjem državnih kontroli se v državi ustvarja ilegalni trg kot paralelni sistem trgu, ki ga s politiko nadzoruje država. Trga sta medsebojno povezana tako, da se spremembe na enem odražajo na drugem, kar se kaže v naslednjem: večje ilegalno tržišče pomeni večji izziv za ilegalne organizacije; večji pritisk fiskalne in regulatorne politike pomeni večje težnje podjetij za udejstvovanje na ilegalnih trgih; svarilne investicije s strani države povečujejo naložbe kriminalnih organizacij v korupcijo in nasilje.

Ključni pojmi: kriminalna politika, organizirani kriminal, pranje denarja, gospodarstvo, gospodarski kriminal, trg.

375

Uvod

Med pomembnejše vire ogrožanja sodobne družbe spada vsekakor problem razširjanja organizirane kriminalitete in z njim povezanimi pojavi kot so ekološki kriminal, pranje denarja in korupcija, če omenimo le nekatere. Namen članka je opozoriti na nevarnost, ki jo organizirani kriminal s svojimi dejavnostmi predstavlja za varnost in stabilnost gospodarstev držav, še posebej tistih, ki nimajo izdelane kriminalne politike. Mnogi kriminologi gledajo na organizirani kriminal kot vrsto ilegalnega podjetništva, s podobno strukturo in cilji kot jih ima legalno podjetništvo. Bistveni element, ki razlikuje ilegalno podjetništvo od legalnega se kaže v pridobivanju nezakonitega dobička z izmikanjem plačila davščin državi. Področja na katerih delujejo kriminalne organizacije se kažejo v oskrbi trga z ilegalnimi dobrinami, kraji legalnih proizvodov, goljufanju posameznikov, podjetij in

* Mag. Bojan Dobovšek, predavatelj na Visoki policijski varnostni šoli.

državnih institucij, ponarejanju proizvodov ipd., med vsemi pa je najpomembnejše pretvarjanje tako pridobljenega denarja v zakonit prihodek (Maver 1995).

Prav zaradi vsega navedenega je še kako pomembno, da ima država skrbno izdelano kriminalno politiko usklajeno z ostalimi politikami v državi. Ni veliko držav, ki bi imele izdelano tako varnostno kot tudi kriminalno politiko. Kolikor gre za varnostno politiko, je mišljena predvsem notranja varnost države, ki jo organizirani kriminal ogroža. Kriminalna politika se že po svojih izhodiščih in temeljnih pogledih vsake družbe, in tudi mednarodne skupnosti, kaže v zakonodajnih rešitvah upiranja kriminalu in kakršnikoli regulaciji v ta namen. Toda to je šele začetek vsega tistega, kar bi moralo nastati v celoviti urejenosti upiranja, ki poleg kaznovanosti zahteva še veliko ne le ukrepov, ampak tudi organiziranih pogledov, zbranih v celoto tako, da predstavlja kriminalno politiko, bodisi v celoti bodisi na posameznih področjih. Organizirani kriminal gotovo zasluži takšno pozornost, če ne za danes pa vsaj za jutri (Pečar, 1996).

Kriminalna politika

Kriminalno politiko¹ lahko opredelimo kot teorijo in prakso boja proti kriminaliteti oz. kot vse ukrepe, sprejete za omejitev kriminalnega obnašanja, pa tudi kot konsenz družbe na številnih področjih dejavnosti o tem, kako preprečevati, odkrivati, kontrolirati kriminaliteto, kako kaznovati in kako naj celoten sistem deluje. Kriminalna politika kot teorija se ukvarja predvsem z vprašanjem, kako in s kakšnimi sredstvi naj se družba v skladu s svojo družbenopolitično ureditvijo in z upoštevanjem družbene, materialne in duhovne razvitosti najuspešneje bojuje zoper kriminaliteto².

Kriminalna politika kot praktičen boj proti kriminaliteti obsega tudi politiko kazenskega pregona in kaznovano politiko, politiko izvrševanja kazenskih sankcij in seveda tudi praktično izvajanje ukrepov za preprečevanje kriminalitete (L. Bavcon, A. Šelih 1978). Kriminalna politika se torej ne nanaša samo na dejavnost policije, sodišča ali zaporov, ampak tudi na politične reforme v družbi, ki vplivajo na družbeno življenje. Pojem kriminalne politike tako pokriva politiko zatiranja in politiko preprečevanja, obenem pa tudi politiko ukvarjanja s posledicami. Najbolj pomembni dejavniki, ki določajo kriminalno politiko kakšne države so naslednji:

- aktualna podoba kriminalitete;
- prevladujoča nazorska usmerjenost in mentaliteta kakšne družbe;
- aktualna politična klima v državi;
- zakonodaja ter implementacija pravnih norm v praksi.

Ti dejavniki nenehno učinkujejo drug na drugega, sam proces njihovega medsebojnega učinkovanja pa ni harmoničen, temveč je poln protislovij in dilem. Zato so analize dejavnikov, njihovih učinkov, protislovij in dilem za nazaj zanimive in

¹ Nekateri avtorji uporabljajo tudi izraz kriminalitetna politika (npr. dr. Darko Maver).

² Več o tem glej Janka Sterle, *Kriminalna politika v svetu in pri nas*, Revija Policija, 5-6, 1994, str. 220.

poučne za oblikovanje nacionalne strategije boja proti kriminaliteti (Bavcon 1996).

Pojem kriminalna politika obsega kompleks teoretičnih zamisli in praktičnih prizadevanj, katerih skupni imenovalac je prizadevanje za zmanjšanje vsakovrstnega nasilja in prisil. Izhodišče je v presoji, kaj je škodljivo, problematično in protipravno. Tej oceni sledi analiza vzrokov, nato pa lahko pristopimo k političnim predlogom. Kriminalna politika ni usmerjena proti posameznikom, temveč proti problematičnim družbenim kriminogenim dejavnikom, kar je možno le v okviru splošne državne politike.

Kriminalna politika naj bi bila podlaga za določitev konkretne poti in ukrepov za boj proti kriminaliteti. Pomemben dejavnik pri določanju takšne politike ni le stroka, ampak tudi politične odločitve, ki so pri njeni izvedbi bistvenega pomena. Paziti moramo, da so te odločitve dolgoročno načrtovane, seveda ob upoštevanju vseh mednarodnih stališč.

Namen raziskovalcev kriminalitete je ponuditi znanstveno teoretična in empirično utemeljena izhodišča za kriminalno politiko, ki bi lahko bila podlaga in strateška usmeritev za delovanje vlade, zakonodajalca, policije, državnega tožilstva in sodstva. Ta izhaja iz spoznanja o omejenih možnostih kaznovalno pravnega sistema na vplivanje gibanja kriminalitete. Zato je treba upoštevati tudi druge možne institucije in družbene kontekste formalnega in neformalnega družbenega nadzorstva. Njeni dejavni nosilci torej niso samo organi državne represije, marveč vsi državni in civilnopravni mehanizmi, ki prispevajo k preprečevanju kriminalitete. Takšna politika naj ne bi bila odvisna od sprotih nihanj v javnem mnenju in od nepretehtanih, strokovno neutemeljenih, močnih političnih pritiskov. Moramo pa poudariti, da ne more biti uspešna takšna kriminalna politika, ki je rezultanta spontanih in sprotih reagiranja na izzive kriminalnih pojavov, ki jo je moč identificirati kot politiko za nazaj. Za uspešno delo je potrebno najprej ugotoviti dosedanje stanje ter na podlagi analize sedanjega stanja planirati politiko za naprej.

Kot vemo, je kriminal je zelo kompleksna in raznovrstna družbena spremenljivka. Prav zato bi morali biti kriminalnopolitični ukrepi usmerjeni zoper vzroke problematičnih pojavov. Ti vzroki naj bi bili ekonomski, kulturni in civilizacijski. Iz navedenega zato izhajajo priporočila, po katerih bi bilo potrebno zmanjšati neenakost, obdavčiti luksuz, povečati zaposlenost in pravice delavcev, pospešiti policentričen razvoj družbe in učinkovitost nadzora s pravili igre, da bi s tem dosegli zmanjšanje kriminalno problematičnih pojavov (Izhodišča kriminalne politike v RS, 1995).

Pri tem se poraja dilema, ali naj sledimo modelu demokratične in liberalne kriminalne politike ali naj z zaostrovanjem represije, povečanjem policijskih pooblastil, z vse bolj številčnimi inkriminacijami, postopoma uvajamo sistem nadzorovanja vseh in vsakogar s strani organov državne represije. Menimo, da je najboljša uravnotežena kriminalna politika, ki jo morajo voditi strokovni, po ustavi in zakonodaji pristojni organi po pravilih pravne države in demokratičnega kazenskega prava (Bavcon 1995).

Kljub nekaterim postopkom proti organiziranemu kriminalu še nimamo ustreznih sodb, kaj se v resnici dogaja in kakšen pomen ima organizirani kriminal za slovensko državo. To kaže na dejstvo, da Slovenija nima koncepta, ne kriminalnoproprečevalne ne kriminalnokaznovalne dejavnosti niti načrta kriminalne politike in notranjevarnostne politike. Boj zoper kriminal, celo organizirani, pa je prepuščen stihiji (Pečar 1996).

O kriminalni politiki tako pri nas kot tudi drugod po svetu ni dosti napisano. Kot smo videli, uspešna kriminalna politika zahteva sodelovanje policije, pravosodnega sistema in vseh družbenih dejavnikov po načelu medresorskega sodelovanja. Politiki se morajo s kriminaliteto soočiti, ne pa jo izkoriščati za promocijo. Če že hočemo ustvariti učinkovito kriminalno politiko, mora biti domišljena tako na nacionalni kot tudi na lokalni ravni, s tem, da je kriminaliteto potrebno tudi preprečevati, ne pa se proti njej le boriti. Predvsem je treba poudariti, da je pri kreiranju takšne politike treba upoštevati tudi mednarodna stališča v boju zoper kriminaliteto. Politika sodobnega zatiranja organiziranega kriminala zahteva ne samo notranje sodelovanje vseh državnih organov, temveč tudi zunanje sodelovanje. Politika je torej tista, ki mora določiti prednostne naloge, glavne usmeritve, načine delovanja, pa tudi ustrezno organizacijo policije in pravosodja ne le zato, ker ima bolj objektivni pregled nad problematiko kot neposredno vpleteni, pač pa zaradi podpore, ki naj jo nudi izvrševalcem (Maver 1996).

Zavedati se moramo, kako zelo pomembna je enotna opredelitev organiziranega kriminala, saj so od te opredelitve odvisni tudi pristopi za njegovo zatiranje. Prvi in najlažji pristop, po katerem problem organizirane kriminalitete ni problem države, v kateri deluje, temveč problem države, iz katere izhaja, se je pokazal za nepravilnega. Ta pristop izhaja iz stališča, da je kriminaliteta posledica prihoda etničnih skupin v urejena okolja, v katerih hočejo ohraniti svoje navade. Potrebno je opozoriti, da priseljenci v novih okoljih sodelujejo s prebivalci novega okolja, navezujejo stike z ljudmi v tem okolju ter iščejo oporo v kriminalnem okolju, podkupljivih uradnikih, politikih in poslovnejih. Vendar moramo vedeti, da ni vsaka etnična skupnost nujno že organizirano kriminalna skupina, saj vnaprejšnja obsodba posamezne etnične skupine predstavlja veliko nevarnost za združevalne procese v Evropi. Zato se je potrebno sprijazniti z dejstvom, da je organizirana kriminaliteta predvsem problem države, v kateri deluje. Preden se lotimo ukrepov zoper njo, moramo ugotoviti za kakšno organizirano kriminaliteto gre (Fijan 1990).

Republika Slovenija se mora infrastrukturno, gospodarsko, kulturno in politično toliko navezati na EU, da bodo njene povezovalne prednosti na relaciji med vzhodom in jugozahodom Evrope ter Sredozemljem prišle z vidika varnosti do pravega izraza. EU se mora zavedati, da bo Slovenija postala tranzitna država pri legalnem in ilegalnem preseljevanju in postala tudi ciljna država selitev tako z vzhoda proti zahodu kot tudi z juga proti severu³.

S transformacijo socialističnega družbenolastninskega sistema v normalen lastninski sistem in s konsolidacijo demokracije, je Slovenija naredila prvi korak k

³ Več o tem glej Predlog smernic zunanje politike Republike Slovenije, Poročevalec, št. 32/95.

približevanju EU. Zavedati se moramo, da je le s pravno, politično in gospodarsko preobrazbo, ki bo po vsebini in uporabnosti primerljiva s pravom EU, mogoče stopiti v evropske integracije. Zaradi vse večje prepletenosti slovenskih gospodarskih in finančnih tokov z mednarodnimi in vse večjega deleža zasebnega sektorja v bruto domačem proizvodu, se srečujemo na kazenskopravnem področju z enakimi problemi kot sodobne demokratične družbe. Z nezaokroženostjo in necelovitostjo ekonomsko-pravnega sistema so kaznovalni organi, policija, tožilstvo in sodišča včasih nemočni, ker nimajo zarisane jasne črte med tistim, kar je dovoljeno in tistim, kar je prepovedano. To pa je tudi splošno pravilo družb v tranziciji, ki so se otresele planirane ekonomije in sprejele ekonomijo svobodnega trga. Zato si v nadaljevanju oglejmo kakšne posledice imajo dejavnosti organiziranega kriminala na gospodarstvo države.

Vpliv organiziranega kriminala na gospodarstvo

Pri opredeljevanju pojma organizirani kriminal je potrebno razločevati organizirani kriminal od organiziranega poslovnega kriminala. Organizirani kriminal obsega klasična področja kot so tatvine in vlomi, mamila, igre na srečo, orožje, prostitucija itd. z uporabo nasilja in podkupovanja. Organizirani poslovni kriminal pa je najbolje organiziran kriminal, s poznavanjem organizacije in "businessa", z visokim poklicnim znanjem ekonomije in prava, povezovanjem z upravnimi strukturami, vladnimi institucijami ter tržiščem dela, vse te dejavnosti pa so povezane s pranjem denarja (Pečar 1993). Zato pri organiziranem poslovnem kriminalu žrtev skoraj ni videti, s tem pa izginejo viri podatkov, pomembni za nadaljne raziskave. Takšen organizirani kriminal predstavlja večjo nevarnost od konvencionalnega, saj ima večjo moč, je bolj organiziran in uporablja učinkovitejša sredstva, ker nastopa v okviru legalnih trgov. Opraviti imamo s kriminalnimi pojavi, katerih žrtve so številne, nemalokrat celo nevidne, škodljive posledice pa precejšnje in večplastne za celoten družbeni sistem.⁴ V tem delu bomo pod pojmom organizirani kriminal obravnavali tako klasičen, kot tudi poslovni organizirani kriminal.

Ker je za organizirani kriminal značilna visoka profesionalnost, organiziranost in skorajda neomejena finančna sredstva, se situacija na tem področju nenehno zaostruje. Dobički predstavljajo naraščujočo nevarnost za državo in družbo, saj jih investirajo v povsem legalne posle (pranje denarja), obenem pa predstavljajo velikanski korupcijski potencial. Kot bomo videli kasneje, imajo vse kriminalne dejavnosti velik vpliv na ekonomska gibanja v svetu, zato si je potrebno pojav pranja denarja, kot ene izmed spremljajočih dejavnosti organiziranega kriminala, podrobneje ogledati.

⁴ Podatki konference ministrov v Neaplju kažejo, da je letni promet mafijskih organizacij po svetu ocenjen na 3.000.000.000.000 dolarjev (3 trilijone dolarjev, kar je več kot državni proračun ZDA). Zato se vsi strokovnjaki strinjajo, da je mednarodni organizirani kriminal najdonosnejša poklicna dejavnost, ki preti zaradi uničenja ekonomskih sistemov v svetu.

S pojmom pranje denarja⁵ opisujemo vsako tehniko pretvarjanja nepošteno in nezakonito pridobljenega bogastva v pošten in zakonit prihodek. Primaren cilj pranja denarja je prikrivanje nezakonito pridobljenega dohodka in izmikanje odkrivanju kriminalnih finančnih malverzacij ter s tem izogibanje plačevanja davščin. Oprani denar namreč postane del legalnega plačilnega prometa. Ocene Britanske tajne službe so, da je bilo v letu 1993 oprano 500 milijard USD, polovico tega prihodka pa je bilo pridobljenega na račun nedovoljene trgovine z drogo⁶. Zaradi prepletenosti kriminalnih dejavnosti in finančnih malverzacij v sodobnem svetu, je na področju pranja denarja potrebno tesno sodelovanje vseh institucij v družbi, da se uspešno zoperstavimo tej dejavnosti organiziranega kriminala. Pri tem mislimo predvsem na policijo, banke in vlado (Home Affairs Committee, 1994-95).

Največji problem pri odkrivanju pranja denarja predstavljajo države z neurejeno zakonodajo tako na finančnem kot na kazenskem področju, poleg tega pa tudi države v katerih velja tajnost bančnih računov. Z vložitvijo denarja v banko v eno zgoraj omenjenih držav, lahko takšen denar porabimo kot polog za legalni kredit v drugi državi. Ali pa denar uporabimo za nakup lažnega podjetja, katerega glavna dejavnost postane pranje denarja. V državah, kjer je pranje denarja zakonsko regulirano, se za pranje denarja uporabljajo igralnice, restavracije, pralnice, menjalnice in podobne dejavnosti, v katerih je težko spremljati dejanski promet.

Prav zaradi nevarnosti, ki jo pomeni pranje denarja za sodobno družbo in ker se največ denarja opere v državah v razvoju, je največji pritisk na ureditev ustrezne zakonodaje, ki bi preprečevala pranje denarja v teh državah. Svet Evrope je sprejel Konvencijo o pranju denarja št. 141. z namenom uskladiti zakonodajo na področju pranja denarja in možnostjo zasega tako pridobljenih sredstev. Poleg tega so bila sprejeta priporočila, ki naj bi jih upoštevale predvsem države v tranziciji in države v razvoju. Pri tem je bilo opozorjeno, da morajo takšne države poskrbeti za transparentnost finančnih sistemov in odpravo monopolov ter zakonsko ureditev konfiskacije nelegalno pridobljenih sredstev. V zakonodajo morajo uvesti kazniva dejanja pranja denarja, sprejem politike in ustrezne zakonodaje za boj proti korupciji, zakonsko ureditev t.i. posebnih operativnih metod in sredstev ter s tem v zvezi zaščito informatorjev in prič. Poskrbeti pa morajo tudi za mednarodno institucionalno pomoč in sodelovanje povezano z izobraževanjem kadrov, ki se ukvarja-jo z organiziranim kriminalom in pranjem denarja.

Kriminalci se s pranjem denarja vse bolj poredko ukvarjajo sami, temveč za to najemajo strokovnjake (white collar crime), ki imajo na tem področju izkušnje in

⁵ Sam termin "money laundering" se je udomačil v medijih v osemdestih letih v povezavi z afero Watergate in razmahom kolumbijskega organiziranega kriminala. Pojem pa izvira iz dvajsetih let, ko so v času prohibicije kriminalci, kot je Al Capone, denar, ki so ga pridobili s preprodajo alkohola prikazovali kot dobiček pralnic perila, ki so jih imeli v lasti.

⁶ Postopek pranja denarja poteka v treh fazah. Prva faza "plasmaja" v kateri se nezakonito pridobljen denar spremeni v negotovinske vrednote (ponavadi se naloži v banke v tujini), druga faza "stratifikacije" v kateri se opravijo številne finančne transakcije kot so vlaganja v podjetja, najemanje kreditov ipd., katere namen je prikritje lastnika denarja in tretja faza "integracije" ko se že oprani denar iz prejšnje faze naloži v legalne posle ali uporabi za korupcijo.

pranje denarja opravljajo v okviru svoje temeljne dejavnosti, njihovo delovanje pa tako ni sumljivo. Kot vidimo se pranje denarja prepleta s trgovanjem z drogo, kjer se finančna sredstva pridobijo ter uporabo strokovnjakov s tako imenovanega področja kriminala belegih ovratnikov, ki takšna sredstva spremenijo v legalna. Prav zaradi takšne prepletenosti je potrebno sodelovanje in seznanjanje vseh institucij v družbi, ki lahko kakorkoli pripomorejo v boju zoper takšno obliko organiziranega kriminala. Ker se tako opran denar nemalokrat uporabi za podkupovanje državnih uslužbencev, je pranje denarja tesno povezano z korupcijo, ki najeda stabilnost vsake družbe. Kako organizirani kriminal s svojimi aktivnostmi, predvsem pa s pranjem denarja, vpliva na gospodarstvo držav si oglejmo v nadaljevanju.

Organizirani kriminal je večkrat opisan kot paralelni sistem državnemu in s tem ogroža dve temeljni funkciji države: monopol nad uporabo sile in pravico pobiranja davkov.⁷ Tako organizirani kriminal pomeni hkrati nevarnost za vsak politični sistem in gospodarstvo v državi. Do leta 1960 dobički iz kriminalnih dejavnosti še niso bili tako veliki, da bi lahko škodili državnim ekonomijam. To se je spremenilo s povečanjem trgovanja z drogo. Tako so v osemdestih letih dobički od tako imenovanih "narco dolarjev" preseгли dobičke "petro dolarjev" iz sedemdesetih let. Tako pridobljen denar se ni več trošil samo za luksuzne dobrine, temveč se je začel investirati v gospodarstvo in legalne dejavnosti. Po poročilu Task Force of Money Laundering iz leta 1990 je bila letna vrednost prodaje drog v Evropi in ZDA okoli 122 milijard dolarjev, kar je znašalo več kot je znašal delež trgovanja z nafto. Na svetovnem trgu kapitala je opaziti, da delež zasebnega kapitala, ki je izven dosega vlad, narašča, s tem pa se tudi geopolitična moč prenaša iz držav na privatne lastnike kapitala. Pri tem je kontrola takšnega kapitala ob uporabi sodobne tehnike zelo vprašljiva.

Delež sive "kriminalne" ekonomije v legalni ekonomiji države je težko določiti. Po podatkih italijanskega raziskovalnega instituta Censis, kriminalna ekonomija v Italiji dosega 12 % državne. V državah kot so Burma, Jamajka in Meksiko je proizvodnja droge glavna gospodarska dejavnost. Kako vplivajo kriminalne dejavnosti in pranje denarja na stabilnost države, si pogledajmo na primeru Kolumbije.

Kolumbija kot tradicionalna pridelovalka kave v osemdesetih letih, se je spremenila v pridelovalko kokaina in heroina v devetdesetih, tako je kolumbijsko kavo zelo težko dobiti na tržišču. Leta 1991 je bilo ocenjeno, da je bilo preko 200 ton kokaina izvoženega v Evropo, kar je preseglo izvoženo količino kave. Letni prihod Cali kartela je bil tako ocenjen na 30 bilionov dolarjev.⁸ Vse to je imelo posledice na razvoj gospodarstva v državi in vpliv na zunanjo podobo države, ki se je izoblikovala v tem času. Seveda je pri spremljanju navedenih podatkov potrebna posebna previdnost, saj so podatki bolj ali manj nezanesljivi, vendar so skupne ocene, ki izhajajo iz številnih virov zaskrbljujoče.

⁷ Tako se je na primer v Hong Kongu udomačil izraz "TAI" Triad Added Tax, ki ga pobirajo organizirane kriminalne skupine Triade za zaščito podjetij in je podoben "VAT" Value Added Tax, ki ga pobira država.

⁸ *Washington Post*, 9 March, 1993.

Prav tako je zaznati povezave med organiziranim kriminalom in bankami. Banke so za organizirani kriminal zanimive zaradi možnosti prikrivanja izvora denarja s pomočjo bančnih transakcij. Pri tem so najbolj zanimive države v tranziciji z neurejeno zakonodajo in željo po denarnem prilivu iz tujine ter države, ki spoštujejo bančne skrivnosti, kot sta Švica in Luksemburg. Finančne institucije se boje konflikta, ki bi lahko nastal, vkolikor bi država z restriktivnejšimi ukrepi finančne kontrole posegla na finančni trg, saj bi banke izgubile svoje kliente, ki bi svoja sredstva prenesli v države, kjer takšna kontrola ne obstaja. Zato gredo prizadevanja Evropske skupnosti v smeri harmonizacije zakonodaje in transparentnosti sredstev.

V Ruski federaciji je v zadnjem času nastalo veliko število bank, ki so pod kontrolo kriminalnih organizacij. V bivši Sovjetski Zvezi so 1982. leta obstajale štiri banke, danes pa jih obstaja preko 2 000, od katerih ima po podatkih notranjega ministrstva organizirani kriminal pod kontrolo 35 % bank. V letu 1993 je bilo ubitih 120 bankirjev, v letu 1994 pa v povprečju dva na teden. Prav tako je ocenjeno, da je 40 % bruto družbenega produkta ustvarjenega z organiziranim kriminalom. Podoben primer je Japonska, kjer si je Yakuza sposodila v bankah veliko denarja, ki pa ga noče vračati pod dogovorjenimi pogoji, kot opozorilo pred bančnimi pritiski za vračanje denarja pa je Yakuza ubila direktorja ene izmed bank, kar je bilo v opozorilo ostalim, da so znižali zahteve.

V nekaterih državah se je ilegalni trg izmaknil državni kontroli in se ga ne da kontrolirati. Kot vemo, so gospodarstva Tajске, Singapurja in Hong Konga doživela svoj razcvet prav na podlagi vpliva denarja pridobljenega s trgovanjem z drogo. Prav zato se pojavlja večkrat zagovarjano stališče, da je tudi umazan denar denar in da kot tak stimulira gospodarstvo. Če si pobliže ogledamo gospodarsko situacijo v takšnih državah lahko ugotovimo naslednje:

- *Dotok kriminalnega denarja vodi v renominacijo lokalnih denarnih enot in ima s tem vpliv na inflacijo.*
- *Spodbuja se spekulativno investiranje. (Vlaganje opranega denarja v neprofitna podjetja)*
- *Ustvarja se nasilna klima v državi, kar negativno vpliva na tuje vlagatelje.*
- *Kriminalne organizacije kapital vlagajo v še dobro stoječa podjetja, ki jih nato uporabljajo za tihotapljenje droge.*
- *Povečujejo se stroški za varnost podjetij.*
- *Država se postopno umika s svetovnega gospodarskega in finančnega trga.*

Kot vidimo, z vlaganjem v legalna podjetja ali z ustvarjanjem svojih podjetij, organizirani kriminal vpliva na celotno gospodarstvo države. Ustvarja se ilegalni trg kot paralelni sistem trgu, ki ga nadzoruje država s svojo politiko. Kot primer lahko navedemo prohibicijo v ZDA. Kljub zmotnemu prepričanju, da je organizirani kriminal v ZDA nastal s prihodom mafijcev iz Italije, obstajajo dokazi, da je organizirani kriminal obstajal v ZDA že pred prohibicijo v večjih mestih, kot sta New York in Chicago (Abadinsky 1981).

Središče dogajanj so bili lokali za zabavo in igralnštvo, kjer so se zbirali tudi politiki, tako se je v njih lahko začela razvijati korupcija. Zaradi zaostritve odnosov med politiki in lastniki lokalov so politiki 1920. leta izglasovali zakon o prohibiciji (prepoved proizvodnje in prodajanja alkoholnih pijač). Prav ta zakon je razmahnil organizirani kriminal do neslutnih razsežnosti. Organizirani kriminal je namesto trga, ki ga je prepovedala država, postavil ilegalni trg, nad katerim je imel organizirani kriminal monopol. Zaradi velikega povpraševanja so bili dobički zelo visoki. Metode dela so postale bolj nasilne, kriminalci so se začeli povezovati v sindikate in nastalo je več močnih organizacij. Takšno stanje je trajalo 14 let, do leta 1933, ko je zakon o prohibiciji prenehal veljati in z vzpostavitvijo legalnega trga alkoholnih pijač je vlada začela pobirati nove davke na alkoholne pijače. Zaradi upada tržišča je prišlo do nujne reorganizacije in organizirane skupine so si na novo razdelile teritorij in aktivnosti. Tako so odkrili novo ilegalno tržišče z velikim povpraševanjem, trg droge, ki je še danes največji ilegalni trg z neslutnimi dobički. Pri tem moramo omeniti nizozemski pristop v boju zoper ilegalni trg droge, po katerem gre za dekriminalizacijo uživanja nekaterih drog. Z dostopnostjo tako imenovanih lahkih drog (odprtje coffe shopov) na trgu, ki ga kontrolira država, država pobere davke in hkrati zmanjšuje monopolni položaj organiziranih kriminalnih skupin na trgu. Primer je vreden premisleka, kar se kaže v razpravah na številnih posvetovanjih o organiziranem kriminalu.

Kot vidimo sta legalni in ilegalni trg tesno povezana. Spremembe, ki jih narekuje politika na legalnem trgu, se nujno odražajo tudi na ilegalnem trgu, ki ga kontrolirajo kriminalne organizacije. Tako so aktivnosti kriminalnih organizacij odvisne od tistih, ki kreirajo politiko v državi, kar se kaže v naslednjih aktivnostih:

- *Večje kot je tržišče za katerega vlada meni, da so na njem transakcije ilegalne, večji je izziv za kriminalne organizacije, da tekmujejo na njem in vzpostavljajo lokalne monopole s pomočjo prisile.*
- *Večji ko je pritisk fiskalne in regulatorne politike na legalna tržišča, večja je spodbuda za podjetja, da premestijo svoja sredstva na ilegalne trge ali da se lotijo transakcij ki jih ni moč kontrolirati s strani države.*
- *Investicije v svarilne aktivnosti s strani države imajo destabilizacijske efekte na lokalne monopole, ki jih vzdržujejo kriminalne skupine, saj le te povečajo naložbe v korupcijo in nasilje, kar ima posredno posledice za vse upletene na trgu.*

Iz naštetega sledi, da tisti, ki kreirajo ekonomsko politiko ne morejo mimo dejstva, da poleg legalnih trgov obstajajo tudi ilegalni trgi, na katerih so regulatorni ukrepi neučinkoviti. Ker se na takšnih trgih obračajo velika sredstva, ki jih ni moč natančno registrirati, so pod vprašaj postavljene vse primerljive statistike, ki temelje na uradno pridobljenih podatkih. Pri obravnavi gospodarskih značilnosti posameznih držav se srečujemo s problemom kazalcev, ker so primerjave večkrat nepregledne in slabo primerljive.

V kolikor bruto družbeni proizvod narašča, se država smatra za gospodarsko zdravo in okrevajočo. Vkolikor bi hoteli podrobneje primerjati gospodarsko razvitost držav, bi si morali poleg rasti bruto družbenega proizvoda ogledati tudi druge

kazalce kot so stopnja brezposelnosti, stopnja inflacije, rast realnega outputa, rast storilnosti in življenjski standard.

Prav zaradi vsega omenjenega se kazalec bruto družbenega proizvoda kaže kot nezanesljiv in bi bilo v bodoče potrebno razmisliti, kako bi se vključili tudi drugi pokazatelji. Zato se vedno bolj uveljavljajo primeri kombiniranja različnih kazalcev, kar pa lahko vodi v nepreglednost.

V zadnjem času se vedno bolj uveljavljajo kazalci, ki upoštevajo vpliv gospodarske dejavnosti na okolje. Okoljevarstveni problemi se pojavljajo predvsem v državah v razvoju, katerih gospodarstva so vezana na naravne vire, ki jih te države prekomerno trošijo. Izginjanje naravnih bogastev ni zapisano v državnih računih, izkoriščanje le teh pa pomeni povečevanje bruto družbenega proizvoda, kar povzroči večje trošenje, kot bi si ga država ob realnejšem narodnogospodarskem računovodstvu lahko privoščila (Ferfila 1996). Prav tako velik problem v svetu predstavlja okoljevarstveni organizirani kriminal, ki ogroža kakovost življenja v državah, ki nimajo urejene okoljevarstvene zakonodaje (napr. izvoz radioaktivnih ali strupenih odpadkov).

Zato je potrebno spremeniti računanje družbenega proizvoda tako, da se upoštevajo tudi drugi kazalci, ki upoštevajo med drugimi tudi vpliv varstva okolja in vpliv kriminalnih dejavnosti v državi. Kot novejša kazalca gospodarske razvitosti se vedno bolj uporabljata indeks človeške razvitosti in indeks vzdrževane ekonomske blaginje. Pri obeh kazalcih se pojavlja problem zbiranja in obdelave podatkov, kar je možno izvesti le za najbolj razvite države.

Indeks človeške razvitosti (HDI) poleg kosmatega družbenega proizvoda, izraženega s pariteto kupne moči, vključuje še dva kazalca: izobrazbeno raven prebivalstva in pričakovano življensko dobo ob rojstvu. Indeks vzdrževane ekonomske blaginje pa poleg povprečne potrošnje upošteva še razdelitev in onesnaženost okolja. V obeh indeksih posredno odraža tudi kriminogenost družbe vendar se dejanskega vpliva v teh indeksih ne da izraziti.

Če analogno primerjamo vplive, ki jih ima organizirani kriminal s svojimi dejavnostmi na gospodarstvo držav, lahko ugotovimo, da bi bilo potrebno upoštevati tudi vpliv organiziranega kriminala kot enega izmed kazalcev, ki se neposredno nanaša na ocenjevanje mednarodne gospodarske učinkovitosti. Z vlaganjem v varnost, bruto družbeni proizvod ne narašča kakor, če bi ta sredstva vlagali v nove objekte, vendar se s temi vlaganji viša kakovost življenja. Kot smo videli so sredstva, ki se obračajo na ilegalnih trgih zelo velika in jih ni moč natanko oceniti imajo pa velik vpliv na gospodarske tokove. Zato ne moremo direktno meriti vplivov kriminalnih dejavnosti na gospodarstvo, kljub temu, da razpolagamo z določenimi podatki. Kot edini pokazatelj kriminogenosti družbe nam služi primerjava gibanja kriminalitete, ki pa ima določene pomanjkljivosti.⁹

Poseben problem pa predstavlja porast gospodarskega kriminala, saj v omenjenih državah nimajo tradicije tržnega gospodarstva in ni izdelane zakonodaje, ki obravnava tržno gospodarstvo. Pri tem ni vprašljiva tehnična in strokovna pomoč

⁹ Več o merjenju organizirane kriminalitete glej v članku Bojan Dobovšek: Ali kriminaliteta narašča, Zbornik strokovno-znanstvenih razprav, VI-VŠ, Ljubljana 1996.

Zahoda, temveč neizgrajene institucije, ki bi morale urediti stanje na gospodarskem področju.¹⁰ Prav tako se kaže pomanjkanje izkušenj na področju tožilstva in sodstva. Največjo nevarnost pomeni razvoj organiziranega kriminala, katerega možnosti so podobne razvoju organiziranega kriminala v Italiji. Država s tem pridobiva karakterizacijo države organiziranega kriminala, kar pripelje do vprašljivosti demokratizacije v državi, ki si jo je komaj izborila. Velik problem pri tem predstavlja privatizacija in razvoj podjetništva, ki sledi načelu – obogateti na vsak način za vsako ceno. Prav to novonastajajoče podjetništvo pa se ukvarja s posli, ki so značilni za organizirani kriminal po svetu (Gregory, 1995).

Razmere, v katerih smo, ne trpijo odlašanja. V danih spreminjajočih okoliščinah mora kompromise usmerjati široka in podrobna družbenopolitična analiza, ki je podlaga za nadaljnje delo. Analize in izkušnje kažejo, da je prav na organizirano kriminaliteto potrebno gledati kot na zrcalno podobo konkretne politične, gospodarske in družbene situacije, ki pogojuje nastanek in razvoj organiziranega kriminala. Če je organizirani kriminal zares zrcalna podoba družbene situacije, je že v osnovi oteženo njegovo preprečevanje zaradi kompromisov, ki jih je v vsaki družbi potrebno usklajevati.

Menimo, da je pravočasna preventiva učinkovitejša od represije. V Italiji in ZDA so se tako na primer preventivnih ukrepov lotili šele, ko je bilo že prepozno. Organizirane strukture so bile v tistem času že tako globoko zakoreninjene v družbo, da jih organi kazenskega pregona niso mogli več razbiti. Novonastale države, ki šele vzpostavljajo celovit družbenoekonomski sistem, so po eni strani zelo primerne za razvoj organiziranega kriminala, po drugi strani pa imajo to prednost, da lahko hkrati z graditvijo policijskega, ekonomskega idr. sistema predvidijo in vzpostavijo ustrezne mehanizme za zatiranje organiziranega kriminala. Vse te nevarnosti postavljajo pred celotno družbo nove naloge, ki jih bo moč rešiti le ob pravilni politični odločitvi. Pravočasne ukrepe je potrebno sprejeti še preden se dejavnost organiziranega kriminala inkorporira v družbeno tkivo. Celovit sistem nacionalne varnosti bi preprečil, da bi do tega v bodoče prišlo.

Politika je tista, ki mora določiti prednostne naloge, glavne usmeritve, načine delovanja pa tudi ustrezno organizacijo institucij ne le zato, ker ima bolj objektivni pogled nad problematiko kot neposredno vpleteni, pač pa zaradi podpore, ki naj jo daje izvrševalcem. Kriminalna politika mora biti grajena za prihodnost in mora upoštevati vse dejavnike, ki bodo vplivali na razvoj kriminalitete v prihodnje. Ukrepi, sprejeti v boju zoper organizirani kriminal, ki bi jih morala zajeti kriminalna politika, bi morali vsebovati prevencijo¹¹, ustrezno kazensko zakonodajo, usklajeno delo institucij, vse ob upoštevanju mednarodnih priporočil in sodelovanja. Poleg tega je pomembno, da v boju zoper organizirani kriminal pridobimo javno podporo z informiranjem javnosti o obsegu in delovanju organiziranega kriminala, njegovimi nevarnostmi in možnostmi za njegovo preprečevanje. Skratka,

¹⁰ Problem predstavljajo predvsem banke, ki distribuirajo kredite, katerih vsota močno presega denarne rezerve.

¹¹ Pri prevenciji mislimo predvsem na zastraševanje potencialnih kriminalcev, zmanjševanje možnosti za storitev kazniviga dejanja in oteževanje samega kazniviga dejanja.

kriminalna politika naj vsebuje tako preprečevalno kot tudi kaznovialno in napovedovalno komponento.

Za kreiranje uspešne kriminalne politike je potrebno najprej analizirati sedanje stanje in dosedanje kriminalno (ne politiko) v boju zoper organizirani kriminal, pri tem so nam lahko v veliko pomoč izkušnje držav, kjer je organizirani kriminal tradicionalno že dalj časa prisoten. Na podlagi analize stanja bi bilo v strokovnih službah potrebno pristopiti k izdelavi ustreznih predlogov, ki naj bodo podlaga za politično odločanje o kriminalni politiki. Prav močna stroka, podprta z ustreznimi argumenti, lahko prepriča politiko o pravilnosti določene politične usmeritve. Ob tem je potrebno k izvajanju uravnotežene kriminalne politike pritegniti tudi javnost (neprecenljivo vlogo igrajo gotovo tudi množični mediji). Zaradi specifičnosti, ki jo zahteva zoperstavljanje organiziranemu kriminalu, javnost ni izpostavljena samo učinkom delovanja organiziranega kriminala, ampak je velikokrat izpostavljena tudi kršenju človekovih pravic in svoboščin s strani države, kar negira načela pravne države. Glede na trenutno stanje v Sloveniji lahko pričakujemo politični konsenz sil ob podpori javnosti za načrtovano, racionalno in učinkovito kriminalno politiko, kar bi kriminalni politiki na nek način zagotovilo potrebno legitimnost. Vendar se bo pri tem potrebno izogniti pritiskom političnih sil, ki organizirani kriminal izrabljajo za ustvarjanje afer, ki ustvarjajo psihozo ogroženosti.

Naj na koncu omenimi besede s katerimi se je zagovarjal Al Capone, največkrat opisovani boss Chikaškega podzemlja za časa prohibicije. Na sojenju se je branil z izgovorom, da je pač javnosti nudil svoje usluge in s tem hkrati služil denar, saj je s tem samo zadovoljeval javno povpraševanje, ki ga je prepovedovala država. Če je on s tem kršil zakon so njegovi kupci krivi enako kot on.

LITERATURA

- Abadinsky, Howard. 1981. *The Mafia in America, An Oral History*, New York, Praeger.
- Abadinsky, Howard. 1988. *Organized Crime*, Chicago, Nelson Hall.
- Bavcon, Ljubo. 1995. Priporočila za oblikovanje kriminalitetne politike v RS, v *Izhodiščih kriminalne politike v RS*, Ljubljana.
- Bavcon, Ljubo, ŠELIH Alenka. 1978. *Kazensko pravo, splošni del*, Ljubljana, UR. L. SRS.
- Ferfila Bogomil. 1996. *V osemdestih dneh okrog sveta*, Radovljica, Didakta.
- Fijnaut, Cyrille. 1990. *Organized crime: a comparison between the United States of America and Western Europe*. London, *The British Journal of Criminology* 1990.
- First World Conference on New Trends in Criminal Investigation and Evidence. 1995. The Hague.
- Gregory, Frank. 1995. *Transnational Crime and Law Enforcement Cooperation: Problems and Processes Between East and West in Europe*, Transnational Organised Crime, UK.
- Home Affairs Committee. 1994-95. *Organised Crime, Minutes of Evidence*, London.
- Izhodišča kriminalne politike v RS. 1995. Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti, Ljubljana.
- Maver, Darko. 1995. *Kriminalitetna politika in policija*, v *Izhodiščih kriminalne politike v RS*, Ljubljana.
- Maver Darko. 1996. *Ekonomika kriminala, ekonomski vidiki upravljanja*, 3. srečanje Zveze ekonomistov Slovenije.
- National Security Strategy of the United States. 1996. Washington D.C.:GPO, feb.
- Organized Crime. 1994. Agenzia ANSA, UN Conference, Naples, November.
- Pecar, Janez. 1996. *Družbeno nadzorstvo in organizirani kriminal*, Ljubljana, Revija za kriminalistiko in kriminologijo.
- Pecar, Janez. 1996. *Dojemanje organizirane kriminalitete*, Ljubljana, Revija za kriminalistiko in kriminologijo.
- Predlog smernic zunanje politike Republike Slovenije. 1995. Poročevalec, št. 32/95.
- Resolucija o izhodiščih zasnove nacionalne varnosti RS. 1993. (Ur.l. RS, št. 71/93).
- Sterle, Janka. 1994. *Kriminalna politika v svetu in pri nas*, Ljubljana, Revija Policija, 5-6, 1994.
- Temelji nacionalne varnosti Slovenije (TNVS). 1991. IIV, ORC, Ljubljana.
- Zakon o preprečevanju pranja denarja (Ur.l. RS, št. 36/94)

STRATEGIJA POSREDNEGA NASTOPANJA

Povzetek. Članek skuša opredeliti strategijo posrednega nastopanja, ki jo avtor razume kot način reševanja konfliktov, kjer do rešitve ne pride neposredno, z uporabo oboroženega nasilja oz. vojne, ampak z raznovrstnimi posrednimi in prikritimi postopki. Pojem specialna vojna avtor zavrača, saj z ozirom na to, da tukaj oboroženega nasilja ni, ne moremo govoriti o vojni. Vojna in strategija posrednega nastopanja se razlikujeta ravno na elementu obstoja (ali vsaj prevlade) oboroženega nasilja. Ameriških konceptov konflikti nizke intenzivnosti (LIC - low intensity conflicts) in operacije, drugačne kot vojna (OOTW - operations other than war) ne moremo enačiti s strategijo posrednega nastopanja, saj LIC in OOTW opredeljujeta le uporabo enega izmed izvajalcev strategije posrednega nastopanja (oboroženih sil), obenem pa vključujeta tudi dejavnosti kot so operacije ob naravnih nesrečah, manjše konvencionalne vojne ipd., kar gotovo ne spada v strategijo posrednega nastopanja.

Ključni pojmi: specialna vojna; specialno vojskovanje; vojna; strategija posrednega nastopanja; konflikti nizke intenzivnosti; operacije, drugačne kot vojna; nekonvencionalno vojskovanje; posredniška vojna; psihološke operacije; državni udar; agenti za vpliv.

Uvod

Človeštvu do sedaj ni uspelo izločiti nasilja pri reševanju konfliktov, do katerih prihaja zaradi različnih interesov posameznikov, družbenih skupin, držav itd. Pri tem ima sila različne pojavnne oblike in različno stopnjo intenzivnosti. Najskrajnejši način reševanja konfliktov s silo je vojna, vendar je politične in druge cilje možno doseči tudi na posreden način - s strategijo posrednega nastopanja, kjer do rešitve ne pride neposredno, z uporabo oboroženega nasilja oz. vojne, ampak z raznovrstnimi posrednimi in prikritimi postopki. Uporaba oboroženega nasilja oziroma vojne je zaradi vojaško-tehnoloških, moralnih, pravnih in drugih razlogov postala nesprejemljiva ali celo nemogoča, tako da od šestdesetih let tega stoletja strategija posrednega nastopanja predstavlja vodilni način uporabe sile pri

* Krunić Zoran, magister obramboslovja, Visoka policijsko varnostna šola.

uresničevanju nacionalnovarnostnih interesov sodobnih držav. Ta strategija je bila zlasti pomembna v obdobju hladne vojne, katere konec, ki je sicer pomemben mejnik v mednarodnih odnosih, pa ni pripeljal tudi do konca uporabe strategije posrednega nastopanja. Danes, ko je jasno, da vojaška grožnja nacionalni varnosti izgublja pomen in ko je potrebno resno pozornost posvetiti drugim virom ogrožanja, kot so politični, gospodarski, okoljevarstveni in drugi, je pomen proučevanja strategije posrednega nastopanja še toliko večji. Cilj tega članka je razčistiti nekatere osnovne pojme, ki se pojavljajo v zvezi s to dejavnostjo in na koncu strategijo posrednega nastopanja poskusiti tudi definirati.

Temeljni pojmi

Avtorji, ki govorijo o dejavnosti, ki jo v tem članku obravnavam pod pojmom strategija posrednega nastopanja, uporabljajo vrsto različnih izrazov: specialna vojna, podtalna vojna, podtalno delovanje, podtalna dejavnost, subverzija, nekonvencionalno vojskovanje, posredna agresija, agresija v miru, prikrita agresija, posredna strategija, konflikti nizke intenzivnosti itd. Tukaj želim povedati, zakaj se mi zdi večina teh pojmov neprimerna in zakaj se mi zdi najbolj primeren ravno izraz strategija posrednega nastopanja.

V bivših socialističnih državah se je predvsem pod vplivom vojaško-političnih teoretikov tedanje Sovjetske zveze, uveljavil pojem specialna vojna. Ta pojem je sprejela tudi večina avtorjev v nekdanji SFRJ Jugoslaviji (tudi slovenski). Kljub temu pa so tudi v bivši SFRJ obstajali poskusi, da bi poiskali primernejše pojme. Tukaj moramo posebej izpostaviti Vojina Dimitrijevića, ki je pojem specialna vojna popolnoma zavrnil (Vojno delo, 1983:81), saj je menil, da gre za "neko na hitro ustvarjeno oznako" in za negativno opredelitev, ki bolj govori, kaj ta fenomen ni (ne "navadna" vojna), kot pa, kaj je.

Vsekakor lahko rečemo, da je izraz specialna vojna neprimeren, ker ne moremo govoriti o vojni. Mrkić, Prelević in Begović npr. so vojno definirali kot "disjunktivni družbeni proces, kjer skušajo razredi, narodi in države s silo ubraniti ali nasilno uresničiti svoje gospodarske, politične, razredne in druge interese, pri čemer ima dominantno vlogo oboroženi boj" (1976:63). Jugoslovanski vojaški leksikon vojno definira kot "kompleksen, intenziven in množičen spopad med državami, vojaško-političnimi zvezami ali različnimi družbenimi silami v neki državi, kjer pride do množične in organizirane uporabe oboroženega nasilja in poteka oboroženi boj zaradi uresničenja določenih političnih, gospodarskih in vojaških ciljev razredov, držav ali narodov" (Vojni leksikon, 1981:508). Pravilo ameriške kopenske vojske 100-5 z naslovom Vojevanje bodočih vojn (Field Manual 100-5, Fighting Future Wars) iz leta 1994 pa vojno definira kot "stanje odprtega in objavljenega oboroženega sovražnega spopada med političnimi enotami, kot so države ali narodi..." (1994:Glossary-9).

Bistvo vojne je torej v tem, da v njej prevladuje oboroženi boj, tukaj pa, vsaj načelno, tega ni¹. Vilić in Ateljević temu mnenju sicer nasprotujeta (1983:17) in takšno definiranje vojne opredeljujeta kot preozko in v bistvu trdita, da lahko govorimo o obliki vojne tudi, kadar oboroženo nasilje ne obstaja. Pri tem se sklicujeta na nekatere Clausewitzove misli o vojni, npr. da je vojna "pravi kameleon, ker v vsakem konkretnem primeru spremeni svojo naravo" (Vilić, Ateljević, 1983:17). Pri tem je jasno, da Vilić in Ateljević pri Clausewitzu iščeta le tisto, kar bi ustrezalo njuni potrebi, povsem pa zanemarjata nekatere druge njegove (in drugih) opredelitve vojne. Npr. ko pravi, da je "na svoji najvišji točki vojna veščina politika, toda brez dvoma tista politika, ki ne piše diplomatskih not, temveč bije bitke" (Clausewitz, 1968,406).

Zaključimo lahko z ugotovitvijo, da vojna vedno vsebuje (in to celo dominantno) oboroženo nasilje, tako da dejavnosti, ki jo v tem članku označujemo kot strategija posrednega nastopanja, ne moremo definirati z izrazom, ki bi vseboval pojem vojne. Ta dva pojma (vojna in strategija posrednega nastopanja) se namreč v svojem bistvu razlikujeta ravno v elementu obstoja (oz. vsaj prevlade) oboroženega nasilja.

Vojin Dimitrijević je namesto pojma specialna vojna predlagal uporabo enega izmed naslednjih dveh pojmov: prikrita agresija in posredna agresija (1983:90). Vendar tudi ta dva pojma nista primerna, saj govorita o agresiji, kar pa bi pojav, ki ga proučujemo, močno omejilo. Tako kot je lahko vojna agresivna ali obrambna, je lahko agresivna ali obrambna tudi strategija posrednega nastopanja. Pri tem gre verjetno tudi pri Dimitrijeviću za ne povsem kritično povzemanje nekaterih opredelitev specialne vojne², ki pojem opredeljujejo tudi v vrednostnem smislu. Tako npr. Miljanić in Radinović govorita o specialni vojni, ko jo uporabljajo "reakcionarne sile" proti "miroljubnim in progresivnim druženo-političnim sistemom...in revolucionarnim gibanjem" (v Dimitrijević, 1983:88).

V SFRJ in tudi drugod so (bili) pogosto v uporabi tudi pojmi podtalna vojna, podtalno delovanje in podtalna dejavnost. Prvi pojem je neprimeren že zaradi tega, ker vsebuje pojem vojna. Druga dva opredeljujeta predvsem metodo (podtalnost, oz. prikritost), medtem ko drugih elementov ne opredelita jasno. Pojma dejavnost oz. delovanje sta namreč preveč široka, da bi takoj kazala, za kaj gre. Podtalno deluje tudi podzemna voda ali mestna komunalna služba, pa to nima prav ničesar skupnega z nacionalnovarnostnimi interesi.

Pogosto je v rabi tudi pojem subverzija oz. subverzivna dejavnost. Politična enciklopedija subverzijo definira kot "odkriti ali tajno, neposredno ali posredno dejavnost, organizirano v tujini in usmerjeno proti obstoječemu režimu, pravni, politični in družbeni ureditvi neke države ali notranjemu ustroju oz. delovanju neke organizacije" (Politička enciklopedija, 1975:1039-1040). Podobno opredelitev

¹ Seveda obstaja v zvezi z vojno vrsta opredelitev in nekatere se med seboj tudi precej razlikujejo. Nekateri teoretiki npr. vojno definirajo tudi z določenim številom žrtev. Tako npr. Small in Singer uporabljata tisoč žrtev oboroženega spopada, da bi ga lahko opredelili kot vojno (Farnsworth, 1992:217).

² Čeprav se Dimitrijević bori proti takim prilagajanjem znanosti trenutnim političnim potrebam in pravi, da "je v politični znanosti potrebno sredstvo opisovati kot sredstvo, ne glede na to, kdo ga uporablja" (1983:89).

podajata tudi Pravna enciklopedija (1989:1618) in vojaški leksikon (Vojni leksikon, 1981:594). Vidimo torej, da vsaj po teh opredelitvah pojem subverzije vsebuje tudi odkrito in neposredno dejavnost, kar je preširoko, tako da ta pojem ne more biti primeren.

Obstajajo seveda še druge opredelitve subverzije. Tako francoski avtor Mucchielli subverzijo enači predvsem s (1972:7-8) propagandno-psihološkim delovanjem ("action sur l'opinion"). Zelo podobno je tudi mnenje Jean-Paul Straetmansa z belgijske kraljevske vojaške akademije, ki subverzijo razume kot "zbir vseh dejanj, napisov in besed, ki je namenjen spremembi družbene ureditve", kot "zbir stalnih psiholoških dejavnosti..." (1975:3). Tudi ta dva pogleda sta gotovo preozka. Psihološko-propagandno delovanje je namreč le ena od metod strategije posrednega nastopanja, nikakor pa ne edina.

V ZDA so v šestdesetih letih tega stoletja uporabljali pojem specialno vojskovanje (special warfare). Ta pojem je po nekaterih ocenah služil predvsem kot evfemizem, s katerim so želeli poimenovati "akcije, ki niso niti zakonite niti moralne" (Dimitrijević, 1983:82), po drugih pa je šlo za pojem, ki zares izraža bistvo te dejavnosti, za katero so bile med drugim oblikovane tudi "posebne sile" - torej z enakim imenom (Vilić, Ateljević, 1983:16-17).

Že v šestdesetih letih je bil v ameriških konceptih uveden termin operacije nizke intenzivnosti (low-intensity operations), v osemdesetih letih pa so uvedli koncept konfliktov nizke intenzivnosti (LIC - low-intensity conflict). Tedaj so namreč možnost angažiranja oboroženih sil predvideli na treh različnih ravneh: nizki (LIC), srednji (MIC - mid-intensity conflict) in visoki (HIC - high-intensity conflict), kjer so predvideli tudi uporabo jedrskega orožja. Konflikti nizke intenzivnosti (LIC) obsegajo takšne dejavnosti, kot so demonstracija sile, dajanje vojaške pomoči, specialne operacije in omejena uporaba rednih sil (Mirković, 1987). Ameriški polkovnik Motley sem šteje tudi "manjšo konvencionalno vojno" (Mirković, 1987). Ta koncept ni bil najbolj jasen niti samim Američanom, tako da je Adolph (1992) kot glavno značilnost LIC navedel nejasnost.

V zadnjem času v ZDA koncept konfliktov nizke intenzivnosti opuščajo in namesto tega uvajajo novega: operacije, drugačne od vojne (OOTW - operations other than war), ki pa v tem trenutku še ni povsem izdelan in o njem še ni na voljo izvirnih doktrinarnih dokumentov. Že omenjeno pravilo ameriške kopenske vojske 100-5 (Field Manual 100-5, Fighting Future Wars) iz leta 1994 OOTW zelo ohlapno opredeljuje kot "vojaške aktivnosti v miru ali konfliktu, ki nujno ne vključujejo oboroženega spopada med dvema organiziranima silama" (Glossary-6). Glasilo vojne šole ameriške kopenske vojske (US Army War College) pa navaja, da pravzaprav ne gre za nekaj bistveno novega (Jandora, 1995).

Ti pojmi niso niti sinonimi niti višja razvojna stopnja strategije posrednega nastopanja, kot so trdili nekateri avtorji (npr. Kranjc, 1990). Tako LIC kot OOTW opredeljujeta uporabo oboroženih sil, ki so le eden izmed izvajalcev strategije posrednega nastopanja, pa še to ne vedno. Ti koncepti pa predvidevajo tudi akcije oz. naloge, ki jih nikakor ne moremo šteti v strategijo posrednega nastopanja, npr. sodelovanje pri reševanju ob naravnih nesrečah, manjše konvencionalne vojne itd. Vsekakor pa je vse te pojme in koncepte potrebno resno proučevati tudi

z vidika strategije posrednega nastopanja, saj opredeljujejo precej zelo pomembnih nalog zelo močnega (včasih celo najmočnejšega) dejavnika na tem področju (oboroženih sil).

Opozoril bi še na nekatere druge pojme, ki se v zvezi s LIC, OOTW in specialnim vojskovanjem pojavljajo v ZDA. Gre za pojme, kot so: tajne operacije (clandestine operations), prikrite operacije (covert operations), operacije nizke vidnosti (low visibility operations), nekonvencionalno vojskovanje (unconventional warfare), specialne operacije (special operations) idr.

Tajne operacije so "aktivnosti, ki jih podpirajo vladni (vlade ZDA - op. Z.K.) oddelki ali agencije in se izvajajo tako, da je zagotovljena tajnost. Od prikritih operacij se razlikujejo v tem, da je tajnost same operacije pomembnejša od zakritosti sponzorja" (Collins, 1994:167).

Prikrite operacije so "akcije, ki so načrtovane in izvedene tako, da prikrijejo identiteto sponzorja oz. mu omogočijo verodostojno zanikanje..." (Collins, 1994:168).

Operacije nizke vidnosti opredeljujejo kot "občutljive operacije, kjer politične/vojaške omejitve, ki obstajajo v tajnih in prikritih operacijah, niso nujne oz. možne; take akcije se izvajajo zaradi omejitve izpostavljanja izvajalcev in/ali njihovih dejavnosti" (Doctrine for Special Forces Operations, 1990:Glossary-9).

Nekonvencionalno vojskovanje definirajo kot "širok spekter vojaških in paravojaških operacij, največkrat dolgotrajnih, ki jih predvsem izvajajo lokalne ali nadomestne sile³, ki jih do različne stopnje organizirajo, urijo, opremljajo, podpirajo in vodijo tuji viri. Vsebuje gverilsko vojskovanje in druge neposredne ofenzivne, tajne, prikrite in operacije nizke vidnosti kot tudi posredne aktivnosti subverzije, sabotaže, zbiranje obveščevalnih podatkov ter umik in beg" (Doctrine for Special Forces Operations, 1990:Glossary-12).

Specialne operacije definirajo kot tiste, ki jih "izvajajo posebno izurjene, opremljene in organizirane sile obrambnega ministrstva proti strateškim ali taktičnim ciljem zaradi doseganja nacionalnih vojaških, političnih, gospodarskih ali psiholoških ciljev. Te operacije se lahko izvajajo v miru ali v času sovražnosti. Lahko se uporabljajo za podporo konvencionalnih operacij, lahko pa so izvedene tudi neodvisno, kadar je uporaba konvencionalnih sil ali neprimerna ali neizvedljiva" (Doctrine for Special Forces Operations, 1990:Glossary-12).

Vidimo, da ti pojmi opredeljejo le posamezne metode ali segmente strategije posrednega nastopanja, obenem pa njene meje presegajo.

Ali v ZDA v uradnih doktrinarnih dokumentih obstaja pojem strategija posrednega nastopanja oz. kaj bi bil sinonim za to, ni znano. Da pa se s tem ukvarjajo, med drugim priča tudi Nolanov in Cathalov leksikon (1995), ki opredeljuje pojma posredna agresija (Indirect Aggression) in posredna vladavina (Indirect Rule).

Posredno agresijo definira tako: "Nedefinirana v pravu. Ta izraz se uporablja v zvezi z vrsto ukrepov, ki lahko obsegajo prikrite akcije, subverzijo, vojaško pomoč tretji državi, ki izvaja neposredno agresijo, ali podporo gverilskemu separatističnemu gibanju v drugi državi."

³ Ni jasno, za kakšne sile gre, za plačance ali kakšne druge formacije.

Posredno vladavino definira kot situacijo "ko imperialistična sila upravlja kolonijo s pomočjo lokalnih posrednikov, v zameno pa pusti nedotaknjeno lokalno družbeno ureditev. Britanci so to počeli s pomočjo emirjev v severni Nigeriji in s pomočjo maharadžijev (princev) v Indiji."

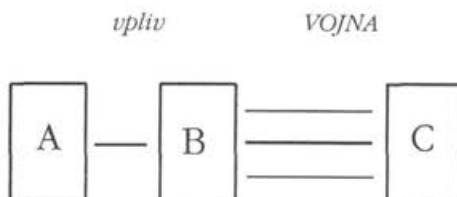
Francoski general in vojaški teoretik Andre Beaufre je uporabljal pojem posredna strategija. Za razliko od neposredne strategije, kjer imajo najpomembnejšo vlogo oborožene sile, je posredna strategija tista, "na kateri temeljijo vse vrste konfliktov, kjer se rešitve ne iščejo neposredno s spopadi oboroženih sil, temveč s postopki, ki so čim bolj posredni, tako na področju politike ali gospodarstva ali celo na vojaškem področju" (Beaufre, v Isaković, 1981:10). Čeprav je bil Beaufre vpliven (tudi v Jugoslaviji), se njegov termin (posredna strategija) le ni obdržal. Mogoče bi lahko razloge za to iskali tudi v dejstvu, da gre za negativno opredelitev strategije (ni strategija, temveč je to le na posreden način), pri čemer tudi pomen tega pojma ni takoj jasen.

Pojem strategija posrednega nastopanja je precej bolj jasen in pomeni, da gre za posebno strategijo (ki je strategija in nikakor ne neka sporadična, sprotna ali slučajna dejavnost), ki k uresničitvi cilja nastopa na posreden način. Tudi tukaj se lahko pojavi pomislek glede smotrnosti uporabe pojma strategija, saj nekateri avtorji strategijo razumejo le v smislu vodenja vojske in/ali vojne. Vendar danes večina avtorjev ponuja mnogo širše razumevanje pojma strategija. Vojni leksikon navaja, da je osnovna naloga strategije "priprava in vodenje oboroženega boja in vojne, vendar pa sodobni pogoji kažejo, da je svoboda in neodvisnost možno ohraniti ali izgubiti tudi brez vojne," kar "pojem strategije občutno širi" (1981:588). Luttwak navaja Webstrovo definicijo, po kateri je strategija "znanost in veščina uporabe političnih, gospodarskih, psiholoških in vojaških sil naroda ali skupine narodov za doseg maksimalne podpore sprejeti politiki v miru ali v vojni" (Luttwak 1987:241). Luttwak sicer pravi, da se sam najbolj strinja z Beaufrejevo definicijo, ki pravi, da je strategija "veščina dialektike volj ob uporabi sile zaradi rešitve njihovega konflikta" (Luttwak, 1987:241 ali Beaufre, 1968:21). Beaufre na drugem mestu pravi tudi, da je definicija strategije le kot veščine uporabe oboroženih sil preozka in meni, da gre za "veščino doseganja sodelovanja sile v uresničevanju ciljev politike" (Beaufre, 1968:20). Verjetno je to tudi bistveno: strategija se ukvarja z uporabo sile in to ne glede na to ali je le-ta oborožena ali ne. Vsekakor bi se morali strinjati tudi s Kneževićem, Selicem in Kučukom, ki pravijo, da je v našem primeru izraz strategija vsekakor potrebno ohraniti, saj strategija posrednega nastopanja "teži k uresničevanju ciljev, ki so bili prej uresničevani z vojnami" (1981:42).

Že omenjeni Vilić je v eni svojih definicij pojma strategija posrednega nastopanja in specialna vojna združil in prikazal strategijo posrednega nastopanja kot strategijo specialne vojne. Vilić pravi, da je "strategija posrednega nastopanja veščina vodenja specialne vojne, na kateri temeljijo vse oblike konfliktov, kjer do rešitve ne pride neposredno s spopadom oboroženih sil, ampak z raznovrstnimi posrednimi postopki na področju politike, gospodarstva itd., vključujoč v določenih primerih tudi posredno uporabo oboroženih sil - skozi obliko demonstracije vojaške sile ali skozi t.i. posredniške vojne oz. vojaške intervencije" (v

Isaković, 1981:11-12). Tej definiciji bomo takoj zamerili uporabo pojma specialna vojna. Vilić je svojo definicijo seveda močno oprl na definicijo, ki jo je podal Andre Beaufre in poleg pojma specialna vojna dodal še podrobnejšo opredelitev, kaj bi pomenila posredna uporaba oboroženih sil. Tudi tu se z Vilićem lahko strinjamo le delno, saj vojaške intervencije gotovo ne sodijo v strategijo posrednega nastopanja - vojaška intervencija je povsem neposreden način za doseg cilja⁴. Je pa Vilić sem pravilno uvrstil t.i. posredniške vojne, ki so v bistvu edini možni primer, ko strategija posrednega nastopanja vsebuje tudi vojno.

Gre za naslednji model: država A ima interes v državi B, ki pa ga ne more uresničiti. Zato A prikrito preko posrednika, države C, stopi v vojno z državo B. Končno pride do situacije, ko A posredno (preko C) vodi vojno z B. Pri tem so v odnosu med subjektom strategije posrednega nastopanja (A) in posrednikom (C) možne različne kombinacije: da je prostovoljen ali prisilen; da se njegovi interesi skladajo z interesi subjekta strategije posrednega nastopanja ali pa tudi ne; da se posrednik zaveda svoje instrumentalizacije s strani subjekta strategije posrednega nastopanja ali da se tega ne zaveda itd. Pri tem torej ne gre za prikrito uporabo sile, temveč je prikrit subjekt strategije posrednega nastopanja.

Grafična ponazoritev modela posredniške vojne

Tako bi lahko, ob upoštevanju vsega navedenega in še posebej ugotovitev Beaufreja in Vilića, zapisali naslednjo *definicijo strategije posrednega nastopanja*:

Strategija posrednega nastopanja je organizirana dejavnost, s katero države in/ali drugi subjekti na mednarodnem in/ali notranjepolitičnem področju skušajo uresničiti svoje politične, gospodarske, vojaške in/ali druge interese na škodo drugih subjektov, pri tem pa rešitev ne iščejo neposredno s spopadom oboroženih sil, temveč posredno, z raznovrstnimi prikritimi postopki na političnem, kulturnem, gospodarskem, vojaškem in/ali drugih področjih življenja in dela neke skupnosti, z izvajanjem propagandno-psiholoških akcij, ustvarjanjem in/ali kanaliziranjem družbenih kriz, ustvarjanjem in vodenjem agenture, posebno t.i. agentov za vpliv, izzivanjem državnih udarov itd. in v določenih primerih tudi z vodenjem t.i. posredniških vojn.

Kakorkoli pa že to dejavnost imenujemo, potrebno jo je spoznavati in se pred njo braniti.

⁴ Verjetno gre pri tem za avtomatično prenašanje ameriške zasnove konfliktov nizke intenzivnosti, ki res vključuje tudi vojaške intervencije.

LITERATURA

- Beaufre, Andre. 1968. Uvod u strategiju. Beograd: VIZ.
- Brown, Ashley. 1986. Modern Warfare, New York: Crescent Books.
- Cannon, Michael W. 1992. The Development of the Theory of Limited War, 1945-63. *Armed Forces & Society*, Vol. 19, No. 1.
- Chaliand, Gerard (editor). 1994. *The Art of War In World History*. Berkeley - Los Angeles - London: University of California Press.
- Clausewitz, Carl von. 1951. O ratu. Beograd: Vojno delo.
- Daugherty, William E. 1980. Poreklo terminologije psiholoških operacija. Bezbednosne teme, 11-12. Beograd: SSUP.
- Diklić, Branko. 1982. Specijalni rat sredstvo funkcije politike u savremenim međunarodnim odnosima. Doktorska disertacija. Ljubljana: FSPN.
- Djordjević, Obren. 1980. Osnovi državne bezbednosti. Beograd: VŠUP.
- Djordjević, Obren. 1986. Leksikon bezbednosti. Beograd: Partizanska knjiga.
- Farnsworth, David N. 1992. *International Relations*, Chicago: Nelson - Hall Publishers.
- Field Manual FM 100-20. 1981. Low Intensity Conflict, HQ, Department of the Army.
- Field Manual FM 100-23. 1994. Peace Operations, HQ, Department of the Army.
- Field Manual FM 31-20. 1990. Doctrine for Special Forces Operations, HQ, Department of the Army.
- Field Manual FM 100-5. 1990. The Future Wars, HQ, Department of the Army.
- Freedman, Lawrence (editor). 1994. *War*. Oxford - New York: Oxford University Press.
- Friedman, Richard S. et al. 1985. *Advanced Technology Warfare*. London: Salamander Books Ltd.
- Godson, Roy. 1995. Dirty Tricks or Trump Cards. US. Covert Action and Counterintelligence. Washington - London: Brassey's.
- Griffith Samuel B. 1982. Sun Zi: Umijeće ratovanja. Zagreb: Globus.
- Heydte, Friedrich von der. 1986. *Modern Irregular Warfare*. New York: New Benjamin Franklin House.
- Hogg, Ian V. 1992. *The Guinness Encyclopedia of Weaponry*, Enfield: Quarto Publishing.
- Hubler, Noram F. 1992. Civil Affairs and Wartime Host Nation Support. *Military Review*, July.
- Hunt, John B. 1993. Hostilities Short of War. *Military Review*, march.
- Hunter Jr., Horace L. 1993. Ethnic Conflict and Operations Other Than War. *Military Review*, November.
- International Military and Defense Encyclopedia*. 1993. Washington - New York: Brassey's (US) Inc.
- Irwin A.S.H. 1993. Liddel Hart and the Indirect Approach to Strategy. V Brian Holden (editor), *The Science of War*. London-New York: Routledge.
- Isaković, Zlatko. 1981. Strategija posrednog nastupanja. Doktorski rad. Beograd: Pravni fakultet.
- Jović, Stojan. 1994. Specijalne snage. Podgorica: Montenegro Harvest.
- Kennedy, William V. 1987. *The Intelligence War*. London: Salamander Book.
- Knežević, Petar; Selić, Mićo in Kućuk, Ejub. 1981. Specijalni rat protiv SFRJ. Beograd: VIZ.
- Kranjc, Marjan. 1990. Savremene vojne doktrine - sukob niskog intenziteta. *Vojno delo*, 5-6.
- Lang, Walter N. 1987. *The World's Elite Forces*. London - New York: Salamander.
- Liddel Hart, Basil. 1952. Strategija posrednog prilaženja. Beograd: Vojna biblioteka.
- Liddel Hart, Basil. 1985. Mač i pero. Beograd: VIZ.
- Macksey, Kenneth. 1993. *The Penguin Encyclopedia of Weapons and Military Technology*. London: Penguin Books.
- Military Review* (special issue). 1991. SOF/LIC. June.

- Mirković, Todor. 1987. Sukob niskog intenziteta. Bezbednost i društvena samozaštita, 2.
- Mirković, Todor. 1987. Ciljevi i oblici američkog angažovanja u sukobima niskog intenziteta. Bezbednost i društvena samozaštita, 3.
- Mirković, Todor. 1992. Vojna zaštita nacionalnih interesa. Vojska, 24.9.
- Mrkić, Slavko; Prelević, Miloš in Begović, Ante. 1976. Teorija o ratu. Beograd: Nastavna uprava GŠ JNA.
- Mucchielli, Roger. 1973. La Subversion, Paris - Montreal: BORDAS.
- Nolan, Cathal J. 1995. The Longman Guide to World Affairs. New York: Longman Publishers.
- Politička enciklopedija. 1975. Beograd: Savremena administracija.
- Rampy, Michael R. 1994. The Keystone Doctrine: FM 100-5, Operations. Military Review, june.
- Shafritz, Jay M. 1989. Dictionary of Military Science, New York: Fact of File Inc.
- Specijalni rat protiv SFRJ danas i mere suprotstavljanja. 1983. Zbornik posveta v Kumrovcu. Beograd: Grupa za političko informisanje u SKJ.
- Straetmans, Jean-Paul. 1973-1974. La subversion et les mesures adequates a l'affronter. Belgique: Ecole Royale Militaire.
- Swain, Richard M. 1990. Liddel Hart and the Creation of a Theory of War, 1919-1933. Armed Forces & Society, Fall.
- Vandenbroucke, Lucien S. 1993. Perilous Options. Special Operations as an Instrument of U.S. Foreign Policy. New York - Oxford: Oxford University Press.
- Vilić, Dušan; Ateljević, Milan. 1983. Specijalna vojna. Beograd: Poslovna politika.
- Vojna enciklopedija, druga izdaja. 1970-1975. Beograd: VIZ.
- Vojni leksikon. 1981. Beograd: VIZ.
- Vojno delo (tematska številka o specijalni vojni). 1983. Št. 1.
- Wright, Walter E. in Fiegle, Ronald L. 1993. Civil Affairs Support in Operations Other than War, Military Review, october.

PROBLEM NACIONALIZMA PRI ERNESTU GELLNERJU

Povzetek: V članku avtor predstavlja nekaj najpomembnejših konceptov, skozi katere Ernest Gellner poskuša pojasniti fenomen nacionalizma. Gellnerjevo izhodišče je trditev, da nacionalizem ni nekaj "večnega", kot to trdijo nekateri drugi teoretiki nacionalizma, ampak je bistveno vezan na nastanek industrijske družbe. V industrijski družbi postane zaradi spremembe produkcijskega načina (semantično delo vse bolj zamenjuje fizično delo) natančna komunikacija nujni predpogoj napredka. Ker je edina entiteta, ki je sposobna oblikovati splošni izobraževalni sistem nacionalna država, postane obvladovanje visoke (nacionalne) kulture nujni pogoj učinkovite posameznikove participacije v družbi. V tem kontekstu postane posameznikova etničnost izjemno pomembna, kajti pripadnost neki etniji sedaj pomeni stvar preživetja. Po Gellnerjevi razlagi do takšne zaostrojitve pomena etnične pripadnosti (in posledično nacionalizma) pride samo v moderni družbi, kar pa sicer še ne pomeni, da je etnična pripadnost v tradicionalni družbi nepomembna - je le ena od številnih značilnosti, na katerih je utemeljena posameznikova identiteta.

Ključni pojmi: Gellner, nacionalizem, etnija

Uvod

Lani je svojo življensko pot končal dr. Ernest Gellner, eden izmed nedvomno najzanimivejših družboslovcev našega časa. Skozi vse svoje življenje se je na izredno luciden način spoprijemal z številnimi teoretskimi problemi na širokem področju družboslovnih znanosti in si pri tem ni dovolil, da bi ga karkoli ustavljalo. V tem duhu se je nekako v zadnjem desetletju svojega življenja pričel zanimati za fenomen nacionalizma in je, kljub svoji starosti, uspel v tem času izdelati neovomno eno najvplivnejših interpretacij tega fenomena.

Ker sem v šolskem letu 1995/95 imel srečo, da sem na svojem podiplomskem študiju na Central European University v Pragi poslušal v živo predavanja profesorja Gellnerja, bi rad, nekako in memoriam, predstavil slovenskemu bralstvu vsaj nekaj temeljnih potez njegove teorije nacionalizma. Sicer so njegove ideje že same

* mag. Peter Stankovič, Fakulteta za družbene vede.

po sebi dovolj zanimive, da zaslužijo vsaj kratko predstavitev, poleg tega pa me je k pričujočemu pisanju spodbudila tudi misel, da smo študentje naše generacije na CEU "ujeli" profesorja Gellnerja v toku porajanja njegovih novih premislekov o fenomenu nacionalizma, premislekov, ki jih žal potem ni uspel več objaviti. Naj tako vsaj nekaj od tega izpostavim na tem mestu.

Kaj je nacionalizem?

Nacionalizem je Ernest Gellner na svojih predavanjih definiral kot princip, ki legitimira določeno vlado: vlada je legitimna le, če se etničnost in država prekrivata. V nasprotnem primeru pride do porasta nacionalističnega sentimenta, ki je podlaga nacionalističnemu gibanju. Vendar to velja le za približno zadnjih 200 let, prej po njegovem mnenju nacionalizem ni imel neke vidnejše vloge v družbenem življenju. Gellner s tem ne pravi, da je bil nacionalizem prej popolnoma odsoten, ali pa da v zadnjih dvesto letih nimamo opravka tudi s kakšnimi drugimi gibanji, vendar pa v osnovi ostro nasprotuje t.i. primodialistom, ki trdijo, da je bil nacionalizem od vedno pomemben in pri tem navajajo na primer škotski nacionalizem, ki sega dejansko dosti dlje v preteklost. Gellner pravi, da teorije o "naravnosti" nacionalizma počivajo na zmotnih predpostavkah, kajti:

1. ljudje niso od vedno živeli v državah,
2. nikakor ni nujno, da so ljudje preferirali vladarje svoje lastne etničnosti (lep primer tega imamo Slovenci s "kraljem Matjažem", ki je bil v resnici madžarski kralj Mathias Korvin), in
3. primeri inter-etničnega sovraštva so sicer obstajali že pred moderno dobo, vendar pa je nacionalizem dosti bolj kompleksen fenomen, kot ga vidijo primodialisti. Gellner izhaja iz trditve, da *nacionalizem vznikne kot specifičen odgovor na strukturne potrebe družbe pri prehodu iz agrarne v industrijsko družbo*.

Od agrarne k industrijski družbi

Če hočemo slednjo trditev dobro razumeti, si moramo nekoliko pobliže pogledati Gellnerjevo razumevanje zgodovine, ki jo razdeli na tri stadije:

1. nabiralniška družba (lovci, ribiči, skratka pobiranje iz narave in ne produkcija),
2. agrarna družba in
3. industrijska družba (zgodnja in pozna (in ne POSTindustrijska družba)).

Kot je Gellner pokazal v svoji knjigi *Plough, Sword and Book* (The Structure of History; 1991), se vsak tip družbe sooča s problemi na področjih produkcije, kognicije in prisile (coertion) in jih rešuje na svoj specifičen način. Ta trditev je pomembna zato, ker se nacionalizem po Gellnerju pojavi kot stranski produkt določene rešitve za omenjene probleme, ki jo najde družba v prehodu iz agrarne v industrijsko fazo (splošni izobraževalni sistem). Poglejmo si, kako je videti ta trditev od blizu.

Agrarna družba

Osrednja značilnost agrarne družbe je po Gellnerju (1983: 8-18) osredotočanje na proizvodnjo hrane in njeno shranjevanje ob stabilni tehnologiji (inovacije so redke). Ta značilnost pomeni, da je življenje percipirano kot igra z ničelno vsoto (zero sum game): če kdo dobi več pomeni, da nekdo drug dobi manj. Za razliko od nabiralniške družbe se v agrarni prične visoko vrednotiti potomstvo (predvsem moško: to so bodoči delavci in vojaki), kar privede do povečanja natalitete (in nenazadnje do malthuzijanskih idej) in končno do položaja, ko je populacija nevarno blizu mejam možnosti oskrbovanja iz lokalnega okolja. Lakota je konstantno prisotna nevarnost (zato imamo na primer v molitvi "daj nam danes naš vsakdanji kruh"), vendar ne za vse ljudi enako: višji sloji se ji navadno izognejo, ker so oni tisti, ki kontrolirajo skladiščenje hrane. Glede na to imamo torej v agrarni družbi opravlja z:

- permanentnim bojem za (višji) status,
- visokim vrednotenjem agresivnosti,
- hierarhično urejenostjo družbe,
- preziranjem dela in
- malo inovacijami.

Gellner pravi, da je *nastanek pisave* dogodek, ki je po pomenu enakovreden samemu nastanku države. Pisava, ki se je verjetno razvila v povezavi s pobiranjem davkov je omogočila *kognitivno in kulturno shranjevanje* (navadno v navezavi na duhovništvo) in *politično centralizacijo* (državo!) (ibid.). Ti dve idiosinkratični formi delitve dela imata bistven vpliv na *socialno strukturo* agrarne družbe, kjer lahko govorimo o stratificiranem, horizontalno segregiranem vladajočem razredu vojakov, administratorjev, duhovščine in (včasih tudi) trgovcev, na drugi strani pa o vertikalno razdvojenih skupnostih agrikulturnih producentov. Bistvena Gellnerjeva trditev na tem mestu je, da imamo tako pri vladajočih kot pri vladanih *velik poudarek na kulturni diferenciranosti in ne na homogenosti* (ibid.). Pri vladajočih razredih igra kulturna diferenciacija (izbran jezik, okus, oblačenje...) pomembno vlogo utrjevalca socialne diferenciranosti in ji na ta način podeli videz trajnosti, neizogibnosti in naravnosti.

Pod tem nivojem vladajoče, kulturno separirane manjšine obstaja svet malih lokalnih skupnosti, vezanih na svoje gospodarje z mehanizmi ekonomske in ne politične lojalnosti, zaradi česar pride v teh, navznoter orientiranih skupnostih, do nastanka lokalnih posebnosti (najlepši primer so verjetno dialekti). Nihče, ali skoraj nihče (izjema je včasih duhovščina) nima interesa v promoviranju kulturne homogenosti v agrarni družbi: kultura je vrezana v družbo bodisi horizontalno (kot razloček specifične družbene kaste) bodisi vertikalno, ko definira majhno lokalno skupnost (ibid., tudi str. 28-31).

Ernest Gellner je v svojih predavanjih poudaril, da glede na to v agrarni družbi očitno ni mehanizma, ki bi združeval kulturo s politiko, kar je bistvo nacionalizma. Lokalne skupnosti so odvisne od face-to-face interakcije, kar pomeni, da se ne morejo bistveno razširiti, ne da bi se spremenile preko razpoznavnosti. Zato lokalne, participirajoče skupnosti redko zaobsegajo vso kulturo, katere del so. Mestne države, na primer, imajo le izjemoma svoj lasten jezik. Antična Grčija je v

tem primeru tipična: čeprav so Grki imeli močno zavest o skupni (helenski) kulturi nasproti barbarom, ta ni našla svojega *političnega izraza* v številnih med seboj skreganih državah. Ko pa je končno prišlo do neke vrste pan-helenske politike pod makedonskim vodstvom, je ta hitro prerasla v imperij daleč preko kulturnih meja helenizma.

Industrijska družba

Popolnoma drugačna od agrarne družbe pa je industrijska družba (glej Gellner 1983: 19-38). Po Gellnerju igra tukaj središčno vlogo koncept racionalnosti, predvsem v dveh pomenih. Prvi je koherenca ali konsistentnost - enako obravnavanje vseh primerov, drugi pa je učinkovitost - hladna, racionalna izbira najboljših sredstev za doseg jasno formuliranega cilja. Racionalnost stoji tako v ozadju pomembne kulturne specifičnosti modernih družb: *enotne konceptualne valute*. V industrijski družbi so tako vsa dejstva locirana v enotnem kontinuiranem logičnem prostoru, kjer so izjave vezane druga na drugo, tako da v principu en sam jezik opisuje svet in nimamo več opravka s posebnimi, privilegiranimi in ločenimi področji ali dejstvi, sakraliziranimi in izvzetimi iz enakopravnega obravnavanja (ibid.: 20-24).

Na tej osnovi se je zgodilo nekaj enkratnega v človeški zgodovini. Koncept sveta kot homogenega fenomena, odprtega sistematičnim in nediskriminirajočim raziskovalnim praksam, je ponudil možnost neskončnega kombiniranja njegovih elementov v poslanstvu ideje večnega napredka. To je pripeljalo do enkratnih značilnosti industrijske družbe, ki jih je Gellner predstavil na svojih predavanjih:

- ekonomski in tehnološki napredek je široko priznan in odobran (filozofska ideja večnega napredka je prvič v zgodovini človeštva vrednotena pozitivno),
- visoko vrednotenje produktivnosti in odkritij, tudi agresivnosti
- svet ni več podložen maltuzijanskim premisam: otroci niso več viskoko vrednoteni (če imaš veliko otrok to ni nikakršno zagotovilo povišanja tvojega statusa),
- vsaj v principu nehierarhična družba: prehodi med statusi so možni, saj ti niso več permanentno pripisani (kaste),
- egalitarna ideologija (razlike med ljudmi niso v njihovi duši, ampak na bančnem računu, kar pa je možno spremeniti),
- spremenjena narava dela: delo v agrarni družbi je bilo manualno, v industrijski družbi pa se uporablja mišice samo še med vikendom za rekreacijo. Opravka imamo torej s *prehodom od fizičnega k semantičnemu delu*.

Bistvena posledica vseh teh premikov je bila predvsem ta, da stara stabilnost strukture družbenih vlog postane povsem nekompatibilna s svetom permanentne rasti in napredka. Inovacija pomeni delanje novih stvari na nove načine, meje vlog za njihovo izvajanje pa glede na to seveda ne morejo iste kot pri tistih aktivnostih, ki jih nadomeščajo. Vse to pomeni, da mora zaradi nepredvidljivosti novih inovacij biti izobraževalni sistem modernih družb, čeprav so te najbolj specializirane doslej, *najmanj* specializiran. To omogoča hitro prehajanje iz ene zaposlitve v drugo, ki jo zahteva visok dinamizem sprememb v delitvi dela v sodobnih družbah. V ozadju nespecializirane izobrazbe namreč stoji predpostavka, da lahko

vsakega dobro pripravljenega specialista ponovno pripravimo za nov specializem, brez večje izgube časa (povzeto po predavanjih in po: Gellner, 1983: 24-38).

Gellner izpostavlja še en faktor, *vsebinsko* profesionalnih aktivnosti. Ker delo danes vse manj pomeni manipulacijo s stvarmi in vedno bolj manipulacijo s pomeni, postane eksplicitna in precizna komunikacija prvič v zgodovini zelo važna (ibid.). V zaprtih skupnostih agrarnih in plemenskih svetov so bili v komunikaciji kontekst, ton glasu, geste, osebnost in situacija vse. Komunikacija se je dogajala brez pomoči precizne formulacije. V modernih družbah, temelječih na visoki tehnologiji in pričakovanju permanentne rasti, ki zahtevajo tako mobilno delitev dela kot natančno komunikacijo med tujci, pa postane standardiziran, neoseben jezik nujnost, ki jo lahko zagotovi spet le "nacionalni" izobraževalni sistem. Nacionalni zato, ker verjetno nobena enota pod to velikostjo ni sposobna osnovati piramido osnovnih in srednjih šol, fakultet in vsega specializiranega spremljajočega osebja. Posledica tega pa je, da je zaposljivost, ponos, varnost in samospoštovanje posameznikov odvisna od njegove *izobrazbe* in da so meje kulture, znotraj katere so bili izobraženi, tudi meje njihovega sveta, kjer lahko, moralno in profesionalno, dihalo (Gellner, 1983: 36). "Moderni človek ni lojalen monarhu, zemlji ali veri, ne glede na to kaj lahko o tem reče, ampak svoji kulturi. Kultura ni več stvar olupševanja, potrjevanja in legitimizacije družbenega reda, ki se ohranja tudi z ostrejšimi in prisilnejšimi omejitvami, kultura je danes nujen deljen medij, življenska kri in minimalna skupna atmosfera, znotraj katere člani družbe šele lahko preživijo" (ibid.).

Stara tenzija in distinkcija med visoko (pismeni sloji na dvoru, duhovščina) in nizko (folk) kulturo se v moderni družbi *izbriše*. Prvič v zgodovini postane visoka kultura (pismenost) del celotne družbe, kot posledica univerzalnega izobraževalnega istema. Visoka kultura je v industrijski družbi *predpogoj* kakršne koli efektivne participacije v družbenem življenju. To pa pomeni, da postane *etničnost izredno pomembna*, pogosto celo pogoj posameznikovega preživetja, kar je v popolnem nasprotju s agrarnimi družbami, ki so bile izrazita mešanica različnih kultur, religioznih praks, kast... Od tega objektivnega pomena lastne etnične pripadnosti pa do njenega visokega subjektivnega vrednotenja (nacionalizem) pa je potem le še korak.

Nacionalizem se torej v kontekstu vsega povedanega kaže kot neke vrste stranski produkt uvedbe nacionalnega izobraževalnega sistema, ki se je pojavil kot odgovor na specifične zahteve novega okolja industrijske družbe. Pri tem je potrebno poudariti, da Gellner s svojo konceptualizacijo fenomena nacionalizma ne nasprotuje zgolj že omenjenim primodialistom, ki so prepričani, da je bil nacionalistični sentiment prisoten "od vedno", ampak tudi številnim avtorjem, ki poskušajo prikazati nacionalizem zgolj kot prazno zablodo ali lažno ideologijo. Nacionalistična čustva po Gellnerju namreč nastanejo v trenutku, ko postane posameznikova nacionalna pripadnost *dejansko* zelo pomemben faktor v njegovem življenju.

Vendar pa je potrebno opozoriti, da je opisani model na nek način "idealno-tipski", saj *velja le za primere, kjer so se nacionalne in politične meje prekrivale* (Anglija, Francija...). Gellner se tega zaveda in zato vpelje dva nova razločevalna

koncepta (1983, 51-58, tudi 62 in naprej), s katerima pojasnjuje odstopanja od svojega izvirnega modela:

1. pregrade pri komuniciranju in
2. omejevanje entropije.

Prvi se nanaša predvsem na izkušnjo novonastalih nacionalizmov v vzhodni Evropi, ki so nastali na prostoru treh razpadlih imperijev (Ruskega, Avstrijskega in Turškega), drugi pa na post-kolonialno situacijo v nerazvitem svetu. Ker Slovenija spada v prvo kategorijo, se mi zdi smiselno predstaviti nekaj osnovnih idej, ki jih v zvezi s tem Gellner razvija.

Pregrade pri komuniciranju

Razlike, ki so nastale pri oblikovanju nacionalizma pri podrejenih narodih v večnacionalnih imperijih devetnajstega stoletja, Ernest Gellner pojasnjuje skozi koncept "pregrad pri komuniciranju" (barriers to communication). Tovrstne pregrade so navadno nastale v zgodnji fazi industrializacije in so temeljile na prejšnjih, pred-industrijskih kulturah. Hendikep, ki so ga posamezniki doživljali, ko so bili potegnjeni iz kulturnih in lingvističnih skupin daleč od središča, kamor so se priselili v iskanju zaslužka, je lahko pripeljal do nacionalističnih čustev, če je bila privilegirana elita tuja. V tovarnah in na gradbiščih je bila množica obubožanih in izkoriščanih posameznikov in večina je govorila v podobnem jeziku, medtem ko je elita govorila tuje, tako da je iz tega kontrasta nastal nov koncept naroda, ki so ga podpirali tudi nekateri napredni intelektualci (predvsem učitelji in novinarji) (ibid.: 58-62). Ta osnovni koncept zaradi boljše nazornosti Gellner prikaže na izmišljenem, idealno-tipskem modelu *RURITANIJE*, ki vsebuje vse idealne značilnosti situacije, ki jo opisuje kot pregrado v komuniciranju. Ključni momenti tega modela bi bili nekako naslednji:

1. Ruritanci so kmečka populacija, ki govori kopico bolj ali manj podobnih dialektov in naseljuje del širšega imperija Megalomanije. Ruritanska aristokracija in uradništvo govori jezik megalomanskega dvora (ki spada v drugo jezikovno skupino).
2. V preteklosti so Ruritanci doživeli številne nesreče, ki so lepo opevane v številnih žalostinkah (ki so jih v 19. stoletju neutrudno zbirali vaški učitelji in so postale svetovno znane z delom velikega ruritanskega skladatelja L.-ja).
3. V 18. stoletju je Ruritanija imela svojega slavnega družbenega bandita (social bandit) K.-ja
4. V 19. stoletju je prišlo do velike eksplozije prebivalstva in nekatera druga področja v imperiju Megalomanije so se hitro industrializirala (toda ne Ruritanija sama, ta je ostala nerazvita, pretežno agrarna dežela). Ruritanski kmetje so bili prisiljeni iskati delo v industrijsko bolj razvitih delih imperija in nekateri so ga dobili, pod, za tiste čase, obupnimi pogoji. Ker so Ruritanci govorili nek obskuren in redko pisan jezik, so imeli še posebej veliko težav v mestih in slumih, kamor so se preselili.
5. V tem času pa so se liberalne ideje širile med izobraženo ruritanijsko mladino. Nadaljevanje delavske migracije, širitev osnovne izobrazbe in vpoklica v vojsko je

priskrbelo ruritanskim buditeljem vedno širši krog tistih, ki so jim prislunili. Tuji etnografi, zgodovinarji in muzikologi so s svojimi raziskovanji ruritanijske kulturne dediščine prav tako pomagali povečevati nacionalno samozavest.

6. Posledično so imeli Ruritanci dve opciji: asimilirati se v dominantno kulturo Megalomanije ali pa poskusiti vzpostaviti svojo lastno, neodvisno državo. Kljub temu, da je bila prva opcija v posebnih primerih relativno pogosta izbira, pa so dogodki navadno potekali po drugem scenariju.

7. V osnovi ni bilo nobenega dolgoročnega kalkuliranja interesov. Nacionalistični intelektualci so bili polni toplega in velikodušnega oboževanja svojih sonarodnjakov (povzeto po: Gellner 1983: 58-62)

Ta idealno-tipski model naj bi torej bil, po Gellnerjevem prepričanju, tipična matrica nastanka nacionalizma v vzhodni Evropi, predvsem v deželah bivše avstro-ogrske monarhije. Klub določenim zadržkom, ki jih imam do modela in jih bom predstavil v nadaljevanju teksta, je zanimivo videti, kako nastanek slovenskega nacionalizma vsaj v nekih splošnih obrisih resnično pade v to matrico.

Splošna teorija

Ernest Gellner je tudi poskusil generalizirati nekaj svojih zaključkov in na ta način podati nekaj napovedi za prihodnost. Kot smo videli, po njegovem mnenju sovraštvo v agrarnih družbah ne more obstajati v obliki nacionalizmov. Tu je šlo v glavnem le za spopade med različnimi klani in med višjimi in nižjimi razredi. Politična kultura je v industrijskih družbah očitno povsem drugačna: visoka kultura je razširjena po vsej družbeni lestvici, kar lahko zaradi visokih stroškov omogoči le država. Država in kultura tukaj prvič prideta skupaj. Nacionalizem je posledica tega, svojo konfliktno naravo pa v veliki meri črpa prav iz težavnosti prehoda iz agrarne v industrijsko družbo. Lep primer te konfliktnosti, ki ga Gellner podrobneje analizira (Gellner 1993a), je evropska zgodovina. Po Gellnerju lahko zgodovino evropskega nacionalizma shematiziramo v naslednjih pet stadijev.

1. *Dunajski kongres* l. 1815: ponovna vzpostavitev evropskega reda po Napoleonovem porazu. Za to obdobje sta poglobitni dve značilnosti:

- popolna indiferentnost do problemov etničnosti, nacionalizma in
- zelo malo protesta proti takšnemu krojenju usode narodov. Še vedno je sprejeto kot povsem naravno, da se zemljevid Evrope ponovno nariše glede na dinastične interese.

Gellner pa opozarja, da je bila v tem trenutku kača že na vrtu - vključitev etničnosti v politiko: *CENTRALIZIRANA DRŽAVA* (razsvetljenstvo + Napoleon) pomeni med drugim birokracijo, ki operira v enem jeziku, vendar ne več v latinščini. To pa zna biti problem: če na Češkem uradniki govorijo nemško to naleti na večje nasprotovanje, kot če bi govorili latinsko. Nemščina v uradih, za razliko od nevtralne latinščine, zelo jasno naznačuje hierarhijo med dvema narodoma.

2. *Iridenta*: pojav zavestnega nacionalizma 1820. leta (Grčija), ki se do leta 1918 neprestano širi. Za ta nacionalizem velja, da je predstavljal politični neuspeh in popoln kulturni uspeh. Ob začetku prve svetovne vojne (1914) zemljevid Evrope

ni bil bistveno drugačen od tistega iz leta 1815, razen Nemčije, Balkana in Italije. Ta nacionalizem je pomenil tudi velik ideološki uspeh (načrt ameriškega predsednika Wilsona iz leta 1918, ki je izhajal iz pravice do samoodločbe narodov bi bil povsem nemogoč leta 1815).

3. *Versailles* 1918-1938: triumf nacionalizma, država se prizna kot zaščitnik kulture. Vendar pa je implementacija tega načela v etnično pisanih okoljih predstavljala šibkost v sistemu, kar je končno pripeljalo na oblast Goebbelsa in Hitlerja. Zaradi kompleksnosti novega zemljevida (manjšine) kulturna homogenost ni bila dosežena, tako da so bili tisti časi v znamenju eksplozivne mešanice, ki sta jo označevala dva visoko konfliktna momenta:

- male teritorialne enote z neizkušenimi in pohlepnimi voditelji in
- manjšine, ki so pogosto pripadale nedavno dominantnim narodom (Nemci, Madžari...) z veliko samozavestjo in močno podporo matične države.

4. *Etnično čiščenje*: v dvajsetih letih naöega stoletja pri Grkih in Turkih in v štiri-desetih pod krinko vojne se uporabijo brutalne metode za dosega etnične homogenosti. Spomnimo se na izseljevanja, koncentracijska taborišča, poboje, holokavst...

5. *Določeno izginevanje nacionalizma*, vsaj ponekod (po letu 1945). Tu so možne različne razlage, na primer teorija konvergence, po kateri razlike med narodi počasi izginevajo, zmanjševanje pomena teritorialnega principa (briljanten ekonomski uspeh poraženih držav v zadnji vojni) itd. (povzeto po: Gellner, 1993a in predavanjih).

Zgodovina vzhodne Evrope je bila po Gellnerjevi oceni vedno v znamenju nekih zaostankov za zahodno Evropo in tudi za položaj po letu 1989 je bil na predavanjih, nekaj let po objavi omenjenega članka, prepričan, da lahko vzhodnjaki več ali manj le izbiramo med tremi opcijami, ki jih je razviti Zahod že preživel:

- etnično čiščenje (točka 4),
- suverenost (3) in
- preseganje nacionalističnega ekskluzivizma (5).

Pri tem pa se zdi, da je pozabil na očitno dejstvo, da so dežele vzhodne Evrope pri svojem sledenju razvitejšemu zahodu vedno oblikovale neke lastne, unikatne rešitve(glej na primer Anderson, 1989 in Anderson, 1992).

Problem Vzhodne Evrope

Zanimivo je, da profesor Gellner v svojem delu ni izoblikoval nekega bolj sistematičnega pristopa k problemu specifične oblike nacionalizma v Vzhodni Evropi, predvsem po prelomnem letu 1989. Na nekaterih mestih se sicer ukvarja s enkratnimi problemi, s katerimi se soočajo določene post-socialistične države (na primer Rusija, glej Gellner, 1993), a zdi se, da je njegov pogled primarno uprt v preteklost, v čas nastanka moderne industrijske družbe, ki po njegovem mnenju poraja fenomen nacionalizma.

Model *Ruritanijske* predstavlja osrednji koncept, s katerim poskuša Gellner "ujeti" nastanek Vzhodnoevropskega nacionalizma. Vendar pa ima ta model, kljub

Gellnerjevemu odličnemu poznavanju Vzhodne Evrope, nekaj šibkih točk. Če vzamemo za primer Madžarsko, lahko ugotovimo, da zgodovinski potek dogodkov ne ustreza povsem avtorjevemu modelu in to na nekem ključnem mestu. V mislih imam dejstvo, da se je madžarski nacionalizem pojavil kar nekaj desetletij pred industrializacijo te dežele ali sploh celotne Avstrije in je že leta 1848 kulminiral v evforičnem in izrazito nacionalističnem upor proti avstrijski nadvladi. To pa bistveno nasprotuje Gellnerjevemu argumentu, da šele industrializacija in posledična situacija preprek v komuniciranju privedeta v Vzhodni Evropi do nacionalističnega sentimenta. Pomen te nekompatibilnosti modela z zgodovinskim dogajanjem je še toliko večji v luči dejstva, da je Gellner po rodu madžarski žid in da je bil model očitno narejen z referenco na nekatere madžarske posebnosti (kot je na primer slavní skladatelj L., ki je po Gellnerju zaslužen za razširitev poznavanja nacionalne ljudske glasbe (Gellner 1983: 58) po vsem svetu - L. v tem primeru očitno pomeni Franz Liszt).

Na koncu naj še omenim neko krajšo Gellnerjevo razpravo, katere implikacije bi lahko bile zanimive tudi za Slovence. V knjigi *Encounters with Nationalism* (1994) v nekem poglavju (glej str. 130 in naprej) Gellner polemizira z znanim češkim filozofom, Janom Patočka, sicer poznanim tudi kot ustanoviteljem češke oporečniške skupine *Listina 77*. Jan Patočka je v svojem delu ponudil provokativno razlago določene "majhnosti" češkega nacionalnega značaja, za katerega je značilna "malenkostnost duše" (ibid.: 137), ki ni zmožna velikih, dokončnih odločitev in soočenja z resnimi žrtvami, kakor to velja za češke sosede - Poljake, Nemce, Madžare in Avstrijce. Patočka vidi izvor te nesrečne lastnosti ("Small is not beautiful", pravi Patočka (str.134)) v dveh momentih. Prvič, češki nacionalizem temelji v katolicizmu, ki jim je bil vsiljen po husitskem porazu v bitki na Beli gori leta 1620 in se je stoletje in pol kasneje transformiral v zaplankano anti-reformatorstvo in drugič, Čehi so zavrnilli novo, tujo aristokracijo, kar je pripeljalo do samozamejitve v egalitarizirano, klavsto-filično skupnost (v nasprotju z hierarhiziranimi multietničnimi družbami sosedov). Na ta način je bilo češko "ponovno rojstvo od spodaj" (rebirth from below), ker zaradi malenkostnosti ni bilo sposobno izboljšati svojega položaja v monarhiji, kot so to uspeli Madžari, obsojeno na trdovraten boj za majhne prednosti. (ibid., 140-141). Edina uteha, ki jo Patočka pri vsej tej zgodbi najde je, da so bili Čehi, če ne drugega, vsaj prvi v množici narodov, ki so osnovali svoje države skozi "ponovno rojstvo od spodaj" (kot sledilce Patočka omenja predvsem narode Baltika in Balkana) (ibid., 132).

Gellner se strinja s Patočkovimi izvajanjí na mestih, kjer se zdi, da se ta približa razumevanju nacionalizma kot posledice pogojev modernizacije, toda v osnovi ga zavrača kot spekulativno kalkuliranje stroškov in koristi dogodkov v češki zgodovini, torej kot početje, ki ga sam Patočka zavrača kot malenkostnost. Za nas je ta kontroverza zanimiva predvsem iz stališča, da je tudi pri Slovencih najti neko "malenkostnost" in klavsto-filijo, o kateri govori Patočka. Glede na to in glede na dejstvo, da obstaja med zgodovino Čehov in Slovencev več pomembnih strukturnih podobnosti:

- tudi Slovenci smo zgodaj izgubili svojo aristokracijo,

- prav tako je katoliška reakcija na grob način pregnala iz naših krajev protestantizem, in
- v 19. stoletju smo se bili primorani, podobno kot Čehi, boriti korak za korakom za majhne izboljšave svojega nacionalnega položaja v Musilovski Kakaniji, bi morda vseeno lahko tvegali trditev, da je Gellner Patočkovo spekulacijo prehitro zavrnil. Kdo ima prav, je v v tekstu pač irelevantno. Tu predstavljamo samo neke zelo osnovne značilnosti Gellnerjevega spoprijema s fenomenom nacionalizma, tako da naj dilema o izvoru nekaterih potez češkega in slovenskega narodnega značaja ostane kot kost, v katero bo morebiti kakšen od bralcev z veseljem zagrizel.

LITERATURA

- Predavanja prof. Gellnerja na Central European University v Pragi, študijsko leto 1994/1995.
Anderson, Perry. 1989. Prehodi iz antike v fevdalizem, *Studia Humanitatis*, ŠKUC, Ljubljana.
Anderson, Perry. 1992. Rodovniki absoltistične države, *Studia Humanitatis*, ŠKUC, Ljubljana.
Gellner, Ernest. 1983. *Nations and Nationalism*, Basil Blackwell.
Gellner, Ernest. 1991. *Plough, Sword and Book (The Structure of History)*, Paladin, London.
Gellner, Ernest. 1993. "Homeland of the Unrevolution"; *Deadalus*, vol. 122, no. 3 of the *Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences*.
Gellner, Ernest. 1993a. "Nacionalizem in politika v Vzhodni Evropi"; *Teorija in Praksa*, let. XXX, št. 3-4, str. 37; Ljubljana.
Gellner, Ernest. 1994. *Encounters with Nationalism*, Blackwell, Oxford UK and Cambridge USA.

CIVILNO-DRUŽBENE ASOCIACIJE KOT SISTEM**

K pojmu civilne družbe v sistemsko-teoretski perspektivi

Povzetek: Znanstveni pojem civilne družbe moramo razmejiti tako od njene ideološke uporabe kot od Hankissovega pojma "druge družbe". Ker je pojav civilne družbe vezan na procese funkcionalne diferenciacije, je lahko za njegovo jasnejšo opredelitev produktivna njegova navezava na teorije modernizacije in sistemsko teorijo. V okviru slednje bi lahko ta pojem prispeval tudi k reševanju problema integracije funkcionalno diferenciranih družbenih podsistemov, ki ga Luhmannov model samoreferenčnosti ne rešuje v zadostni meri. Civilno družbo bi lahko razumeli kot sistem asociacij, ki v svojem delovanju kombinirajo tri komunikacijske medije: interes, solidarnost in vpliv, s čimer prispevajo k večji razvidnosti posameznih podsistemov in – posredno ali neposredno – k možnostim za njihovo nujno usklajevanje.

Ključne besede: civilna družba, sistemska teorija, asociacija, interes, solidarnost, vpliv, politični podsistem

407

Pojem "civilna družba" je zaradi svoje različne uporabe precej nejasen. Tega problema na tem mestu seveda ne bomo razrešili, lahko pa skušamo nakazati eno od možnih smeri, ki bi utegnili privedi k večji jasnosti, s tem pa tudi večje uporabnosti tega pojma v sociologiji.

Vsekakor je potrebno civilno družbo kot sociološki koncept razmejiti od civilne družbe kot ideologije, kar pa ne pomeni, da nas civilna družba kot ideologija v smislu (samo)opisa določenih vidikov družbe ne zanima. V zadnjem času je k mešanju med ideološko in znanstveno rabo veliko prispevala aplikacija pojma "civilna družba" na komunistične in nato postkomunistične družbe srednje in vzhodne Evrope. Pojem "civilne družbe" se je namreč v teh družbah razvil, kot ugotavlja Bernik (1994: 12-13), predvsem kot ideologija nekonformističnih intelektualcev, ki jih je relativno uspešno integrirala nasproti komunistični oblasti. Pojem civilne družbe pa se je tako v ideološki kot v "znanstveni rabi" v času komunizma v veliki meri pomešal s Hankissovim konceptom "druge družbe" ("second society") (Hankiss 1990), to je družbe, ki nastane kot reakcija praktično vseh družbenih podsistemov na poskuse politike, da jih podredi lastni logiki. Gre pre-

* mag. Matej Makarovič, asistent za občo in teoretsko sociologijo, Fakulteta za družbene vede.

** To besedilo je nastalo v okviru projekta "Civilna družba v postsocialističnih družbah – Nastajanje intermediarnih struktur", ki se izvaja na Centru za družbeno blaginjo.

prosto za to, da se podsistemi notranje diferencirajo na politično nadzorovane in na od politike relativno neodvisne "neformalne" elemente (glej: Bernik 1990), tako da bi lahko na primer govorili o drugi ekonomiji, drugi umetnosti, celo o drugi politiki. "Druga družba" je *specifika* tistih družb, v katerih skuša politika dominirati nad ostalimi družbenimi podsistemi, zato vodi konec dominacije politike nad ostalo družbo tudi v notranjo reintegracijo posameznih funkcionalnih podsistemov (Makarovič 1996: 256) in s tem v postopen konec "druge družbe". Vsi, ki so "drugo družbo" zamenjevali s "civilno družbo", so lahko šele takrat spoznavali, kako šibko je tisto, kar je ostalo in se označuje kot "civilna družba". V razočaranih reakcijah na to dejstvo spet ni manjkalo mešanja znanosti z ideološko-vrednostnimi sodbami. Da bi se opisanim konceptualnim problemom zaenkrat izognili, se bomo na tem mestu omejili na opredelitev civilne družbe v modernejših zahodnih družbenih sistemih, kar bi bilo ob drugi priložnosti možno uporabiti kot določeno referenčno točko za pojasnjevanje razvoja civilne družbe v okviru ostalih, tudi postkomunističnih, družb. Čeprav so zoper takšen način možni resni ugovori (spornost pogleda na ves svet z "Zahodne" perspektive), ga lahko upravičimo vsaj s tem, da se je pojem civilne družbe razvil predvsem kot oblika (samo)opisovanja Zahodnih družb. Če ga torej ne bomo skušali najprej razjasniti v okviru družb, v katerih se je razvil, ga bomo še bistveno težje razumeli pri ostalih družbah.

Kaj civilna družba vključuje?

Za vključitev pojma civilne družbe v sociološke okvire so lahko zelo produktivne teorije družbene modernizacije (o tem glej n.pr. Adam 1987). Ugotovimo lahko, da (samo)opis določenih elementov družbenega sistema kot civilne družbe predpostavlja določeno raven družbene funkcionalne diferenciacije, ki jo lahko jemljemo kot enega ključnih (če že ne najbolj ključnega) pokazateljev modernizacije določene družbe.

Način (samo)opisa nečesa kot civilne družbe je v veliki meri odvisen od tega, kako se v družbenem sistemu zaznava nekatere probleme v procesu diferenciacije med posameznimi podsistemi družbe, predvsem določene neuravnoteženosti med njimi. Ker nam prostor ne dopušča zelo poglobljenih analiz in ker se tudi ne želimo natančneje spuščati v genezo pojma civilna družba v družbeni teoriji, bomo ta problem ponazorili le shematsko in v precej poenostavljeni obliki. Z razkrojem fevdalizma se v zahodnoevropskih družbah izdiferencira relativno kompleksen in zaradi tega tudi relativno učinkovit politični podsistem, ki se najprej izrazi v obliki absolutistične monarhije z zelo visoko stopnjo suverenosti v odnosu do ostale družbe na določenem ozemlju. Kot poseben problem se tako postavi odnos med politiko in ostalimi - prav tako postopno razvijajočimi se - družbenimi podsistemi, med katerimi dobi ključno vlogo ekonomija. Kot ugotavlja Polanyi (Cohen in Arato 1992: 29), je večji del devetnajstega stoletja zaznamovan z bojem ekonomije za njeno emancipacijo v odnosu do paternalistične države. Glede na to verjetno ni naključje, da je v tem času koncept civilne družbe kot nasprotnega pola državi precej "popularen", dobi pa tudi eno svojih najbolj vplivnih sintez pri G. W.

F. Heglu (ibid. 97; Luhmann 1990b: 807). Ta civilna družba, vsaj pri Heglu, preko "sistema potreb" vključuje tudi ekonomski podsistem. Toda z začetkom dvajsetega stoletja zanimanje za takšen koncept izrazito upade (Arato 1994: 45). Prevlada liberalističnega "laissez faire" načela v prejšnjem stoletju namreč prinese močno omejitev političnega podsistema na račun ekonomskega in zaznavanje problema "prevlade" ekonomije, kot spet ugotavlja Polanyi, postane važnejše od dominacije države. Reakcije na podrejanje družbe ekonomski logiki zahtevajo krepitev državnega nadzora nad ekonomijo, pa naj gre za socialdemokratsko delavsko gibanje, komunistične revolucije, za keynesijanski intervencionizem ali državo blaginje. Ob tem ni nenavadno, da ključni avtorji, ki se v tem stoletju resno posvetijo civilni družbi, praviloma izločijo ekonomijo iz civilne družbe in poudarijo diferenciacijo slednje tako od ekonomije kot od politike, pa naj gre za marksista, kot je Antonio Gramsci, ali za strukturalnega funkcionalista, kot je Talcott Parsons (glede obeh glej n.pr.: Cohen in Arato 1992: 118). Nov preobrat pa prinese ponovno zanimanje za civilno družbo kot nasprotni pol politiki, ki se pojavi v Srednji in Vzhodni Evropi kot odpor zoper komunistične režime.

Če želimo pojem civilne družbe v sociologiji resno uporabljati, moramo opredeliti njegove sestavine oziroma kriterije po katerih jo lahko razlikujemo od njenih okolij. Ta opredelitev pa ne sme biti le trenuten (samo)opis določenih elementov glede na nekatere trenutno znane probleme v družbenem sistemu. Že če hočemo pojem, ki bi omogočal vsaj primerjave med različnimi relativno modernimi in modernizirajočimi se družbami, mora biti ta pojem vsaj kolikor toliko univerzalen (v smislu uporabnosti za čimveč različnih družb).

Pri iskanju takšne opredelitve se bomo navezali na konceptualni okvir sodobne teorije socialnih sistemov z določenim poudarkom na različici, ki bolj ali manj izhaja iz Niklasa Luhmanna. Ta teoretski model je sicer ponudil zelo zanimivo in prepričljivo razlago številnih vidikov funkcioniranja modernih družb, hkrati pa je bil - kot vsaka velika teorija - deležen tudi vrste kritik. Eden verjetno bolj upravičenih očitkov, ki ga na Luhmannovo teorijo naslavlja celo njegov učenec in interpret Helmut Willke, se nanaša na površen odnos do problema družbene integracije oziroma - natančneje - medsebojne koordinacije avtonomnih funkcionalno diferenciranih samoreferenčnih podsistemov v moderni družbi. Skušali bomo pokazati, da lahko prav z določeno uporabo koncepta civilne družbe v okviru systemske teorije pokažemo eno od možnih poti k reševanju tega problema, hkrati pa tudi postavimo ta koncept v širši teoretski okvir, ki lahko ponudi možno pot do njegove opredelitve.

Civilna družba kot intermediarni sistem?

Z vidika Luhmannove systemske teorije se zdi civilna družba v širšem smislu nepotreben pojem (glej: Luhmann 1990b). Vsaj za klasično dihotomijo država-civilna družba to nedvomno velja, saj gre za popolnoma arbitraren poudarek na enem samem primeru družbene diferenciacije. S tem je pripisano posebno mesto državi, obenem pa so ostale družbene sfere spet precej arbitrarno združene pod

enotnim in žal pogosto nejasnim pojmom civilne družbe. Ob povsem pravilnem opažanju ene oblike funkcionalne diferenciranosti (politični podsistem, opisan kot država, v odnosu do ostalih podsistemov) so bile premalo opažene ostale oblike funkcionalne diferenciacije v okviru same tako imenovane civilne družbe.

Zato je bila gotovo produktivna dopolnitev diferenciacije civilna družba-država z diferenciacijo civilna družba-ekonomija. Med sistemsko usmerjenimi teorijami je takšno razlikovanje najbolj sistematično razvil Talcott Parsons, ki je večino elementov, ki se jih nekako od Hegla dalje pogosto šteje kot del civilne družbe (od najrazličnejših asociacij, katerih bistveno intermediarno vlogo je poudaril že Tocqueville, do sistema norm), vključil v tako imenovano societalno skupnost. V okviru svoje univerzalne štiridelne "AGIL" sheme ji je pripisal funkcijo *integracije* (kar spet spominja že na Heglov koncept civilne družbe - glej: Arato in Cohen 1992: 102 in dalje), v svojem modelu krmilnih medijev menjave, ki se pokrivajo s funkcijami podsistemov, pa medij *vpliva* (glej: Parsons 1977: 212-113).

Ta Parsonsova rešitev se zdi logično konsistentna tako z njegovo teorijo kot tudi z nekaterimi dotedanjimi koncepti civilne družbe. Problem pa se postavi ob vprašanju, ali družbeni podsistem societalna skupnost v resnici obstaja kot določena celota, ki jo povezuje in hkrati od ostale družbe diferencira določena specifična logika delovanja, ki je temu podsistemu skupna. Gre namreč za podsistem, ki vključuje vse od intimnih odnosov pa do pravnih norm. Veliko vprašanje je, če jih je dejansko skupen komunikacijski medij vpliv. Seveda drži, da vse aspekte societalne skupnosti povezuje določena skupna funkcija - integracija, vendar pa bi se lahko postavilo vprašanje ali ne deluje integrativno - razumljeno v tako širokem smislu - tudi politični podsistem (pomislimo na primer na regulativne ukrepe moderne države blaginje!).

Za Parsonsov model je taka kritika precej nerelevantna preprosto zato, ker je narejen za drugačno raven analize. Parsons (1977: 177-178; 1991: 164) namreč izrecno poudarja, da se v AGIL shemi ne ukvarja z realnimi, temveč s *teoretičnimi sistemi*, ki naj bi na precej visoki ravni abstrakcije prispevali k razumevanju delovanja resničnih družb. Parsonsova civilna družba - societalna skupnost zato ni (in tudi nima namena biti) realno obstoječ sistem, temveč teoretski konstrukt, ki se logično ujema tako s filozofsko in sociološko tradicijo, kot s koncepti, razvitimi v okviru Parsonsove sistemske teorije.

Čeprav ne zanikamo uporabnosti Parsonsovega teoretičnega sistema, se vseeno nočemo izogniti vprašanju, ali je možno o civilni družbi govoriti tudi kot o *realno obstoječem* sistemu ali pa gre "le" za teoretsko konstrukcijo. Odgovor lahko iščemo kvečjemu v okviru teorij, ki skušajo iz svojih opisov družbe izluščiti dejanske sisteme, ko pa govorijo o sistemih mislijo na "nekaj, kar je resnično neki sistem" (Luhmann 1990: 769). Prav takšna je Luhmannova aplikacija teorije samoreferenčnih sistemov na družbo.

Zdi se, da nam ob takem pogledu societalna skupnost preprosto razpade na vrsto "realnih" samoreferenčnih sistemov: družino, intimne odnose, pravo itd., ki vsak na popolnoma svoj - samoreferenčen - način prispeva k neki obliki integracije, podobno kot nam na primer sistem latentnega vzdrževanja vzorcev razpade na religijo, znanost ali umetnost, od katerih je spet vsaka izoblikovala sebi lastne

samoreferenčne principe. In s takšno diferenciranostjo se vsaj na prvi pogled razblini tudi pojem civilne družbe kot kakršnekoli realne celote.

S tem izgubimo tudi jasno opredeljene integracijske mehanizme, ki jih predstavlja funkcija societalne skupnosti za celoten družbeni sistem in usmerjevalne mehanizme, ki se odražajo v kibernetiski hierarhiji "AGIL" sheme. Namesto tega lahko usklajevanje samoreferenčnih družbenih podsistemov funkcionira le na podlagi njihove lastne notranje logike. Torej se moramo vprašati, kako se to usklajevanje sploh lahko odvija.

Luhmann na to v splošnem odgovorja s pojmom refleksije družbenih podsistemov, torej njihove zmožnosti, da se opazujejo v odnosu do svojega okolja (Luhmann 1989; Willke 1993). Gre za evolucijsko pridobljeno zmožnost, s katero naj bi bila precej avtomatično zagotovljena tudi zmožnost koordinacije med podsistemi. S tem v zvezi smo že omenili Willkejeve ugovore, ki nas pripeljejo do pojmov kontekstualnega usmerjanja in systemskega diskurza (Willke 1993: 103 in dalje), ki sta poleg refleksije potrebna za medsystemsko usklajevanje. V samoreferenčne sisteme je možno in potrebno tudi načrtno posegati (s strani drugih (pod)sistemov), vendar mora biti tak poseg usklajen z notranjo logiko funkcioniranja teh sistemov.

Glede zveze refleksija-kontekstualno usmerjanje-systemski diskurz se postavlja vprašanje razvidnosti samoreferenčnih sistemov. Gre za to, na kakšen način je lahko tak sistem razviden za samega sebe in za svoje okolje, na kakšen način se lahko samoopisuje in naredi tak samoopis razviden za druge. Morda bi lahko rekli, da lahko postane takšen samoopis razviden preko *interesa*.

Interes je pojem, ki ga praviloma jemljemo kot lastnost akterja in ne kot lastnost sistema. Čeprav tudi v vlogi akterjev vedno nastopajo določeni sistemi (psihični in, v primeru kolektivnih akterjev, socialni) in je lahko sistem, ki je zmožen svojega samoopisa (pri psihičnem sistemu zavesti), zmožen razviti tudi svoj interes, pa si težje zamislimo, da bi kot akterji z enotnimi interesi kot celota nastopali nekateri funkcionalni podsistemi družbe, kakršen je n.pr. ekonomski.

Precej bolj značilno je, da se interesi oblikujejo na ravni nekoliko "manjših" (psihičnih in socialnih) akterjev. Toda prav ti interesi, katerih nosilci so posamezni akterji, so lahko z vidika nekaterih drugih funkcionalnih podsistemov družbe bistven način izražanja (samo)opisov funkcionalnih podsistemov, na katere so ti akterji vezani. Zaradi različnih oblik diferenciranosti (ne le funkcionalne) v načinu vključenosti posameznih akterjev v določen funkcionalni podsistem, so lahko tudi opisi istega podsistema različni (n.pr. ekonomija s strani delodajalcev in delavcev). Podsistem, ki opazuje različne interese akterjev, ki izhajajo iz drugega funkcionalnega podsistema (in jih zaznava kot opis tega podsistema), pride na ta način le še do bolj celovitega opisa tega drugega podsistema.

Čeprav so nosilci konkretnih interesov posamezni akterji, pa bo naša analiza ostala v systemskih okvirih. Ne bomo namreč proučevali posameznih akterjev, temveč *systemsko logiko, ki jo ustvarja komunikacija teh akterjev*.

Systemska teorija, tudi zaradi večjega dela teoretske tradicije, na katero se navezuje, ne posveča posebne pozornosti pojmu interesa, zato ga je tudi nekoliko težko vključiti v njen teoretski okvir. Če sprejmemo Luhmannovo opredelitev druž-

be kot sistema komunikacije, bi ga lahko označili za enega od komunikacijskih medijev, ki ima na svoj način podobno krmilno vlogo kot "predanost vrednotam" pri Parsonsu.

Najprej moramo ugotoviti na kakšen način se interesi, ki izhajajo iz različnih družbenih podsistemov, izražajo in kako se omogoča njihovo uresničevanje. Najznačilješe oblike so različne asociacije¹. Sem lahko prištevamo praktično vsa združenja, ki na podlagi vprašanj in problemov, ki izhajajo iz različnih družbenih podsistemov oblikujejo interese in jih na takšen ali drugačen način uresničujejo ali zastopajo: profesionalne asociacije, sindikati, skupine pritiska in vse druge interesne skupine, društva ali klubi.

Čeprav se take asociacije oblikujejo glede na interese, ki izhajajo iz določenih funkcionalnih podsistemov, v strogem smislu *niso del teh podsistemov*. Prav zaradi svoje *intermediarne* oziroma posredniške narave, ko skušajo na širše razviden način uveljaviti interese, ne morejo namreč delovati zgolj po samoreferenčni logiki sistema, s katerim so povezani izraženi interesi. Asociacije delujejo kot sistem s svojo posebno logiko, ki je usmerjena k posredovanju med različnimi sistemskimi principi. Sindikat, na primer, izhaja iz ekonomskega podsistema, vendar mora ekonomsko logiko ustvarjanja profita usklajevati s posebnimi problemi ekonomskega sistema, ki jih lahko zaznavajo delavci. Podobno se profesionalno združenje sooča tako s splošnimi zahtevami podsistema, v katerem deluje, kot s specifičnimi zahtevami samih profesionalcev, pa tudi z okoljem, ki je od njihovih storitev odvisno. Zdi se torej, da gre za posebno logiko usklajevanja različnih principov, ki izhajajo iz različnih družbenih in personalnih (psihičnih) podsistemov².

Da so same asociacije sistemi, je dovolj očitno, čeprav je lahko raven njihove organiziranosti zelo različna, saj delujejo nekatere začasne asociacijske oblike praktično na ravni interakcije, spet druge pa so lahko zelo trajne in notranje razdelane organizacije³. Predvsem pri slednjih se nedvomno razvije specifična notranja logika delovanja, zato jih smemo označiti za samoreferenčne. Zaradi njihove posredniške narave pa je treba posebno poudariti pomen tujih referenc za njihovo funkcioniranje⁴.

Težje pa je vprašanje, ali je možno celoto teh posredniških asociacij, ki bi bila zelo blizu pojmu civilne družbe v smislu intermediarne sfere, dejansko označiti kot določeno sistemsko celoto - kot asociacijski podsistem. Čeprav med različnimi asociacijami običajno ne obstajajo posebni integracijski mehanizmi (obstajajo n.pr. pri neokorporativističnih aranžmajih), bi lahko vsaj pogojno sklepali, da jih v

¹ Tu mestu se ukvarjamo predvsem s tistimi vidiki medsistemskega usklajevanja, ki poteka preko interesnih asociacij, ne trdimo pa, da temelji medsebojno usklajevanje čisto vseh podsistemov na takšnih asociacijah (n.pr. odnos politika-vojska).

² Zagotavljanje tovrstnega usklajevanja je očitno že za Durkheima predstavljalo enega ključnih problemov modernih družb, zato je tudi videl nujen organizacijski princip modernih družb v razvoju profesionalnih asociacij oz. korporacij (Durkheim 1933; Mimica 1988).

³ O razlikovanju interakcija/organizacija/družba pri Luhmannu glej n.pr. Luhmann 1990c: 761

⁴ Glede razmerja med samoreferenco in tujo referenco glej Willke 1993: 41 in dalje. Možna rešitev razmerja med samoreferenco in tujo referenco v izrazito odprtih sistemih (n.pr. politika) je lahko tudi v pojmu "transference" (Adam 1996).

skupen sistem povezuje podobna logika delovanja. To bi pomenilo, da je civilna družba družbeni podsistem, ki s svojimi intermediarnimi asociacijami prispeva k usklajevanju in regulaciji nekaterih (ne trdimo, da vseh) družbenih podsistemov. Ta razlaga, ki jo bomo skušali nadalje razviti v nadaljevanju tega besedila, je zaenkrat le pogojna in seveda ni edina možna. Možna bi bila na primer tudi nasprotna trditev, da obstaja v primeru posredovanja med podsistemi določen medsystemski prostor, v katerem lahko precej avtonomno (v odnosu do funkcionalnih podsistemov) delujejo različni akterji. Vendar bi bil tudi zoper to možen ugovor, da komunikacija teh akterjev - tudi če je zelo avtonomna v odnosu do različnih funkcionalnih podsistemov - vendarle poteka po določenih principih in ustvarja svojo posebno realnost - ustvarja neke vrste sistem ali vsaj kvazi-sistem.

Komunikacijski mediji, logika delovanja in struktura civilne družbe kot asociacijskega podsistema

Luhmann razume družbo kot sistem komunikacije, njene funkcionalne pod-sisteme pa konstituirajo posamezni komunikacijski mediji. Njihova diferenciranost glede na ostalo družbo izhaja iz uporabe določenega komunikacijskega medija. Ekonomija se izdiferencira na podlagi rabe denarja, politika na podlagi rabe moči, znanost na podlagi resnice (glej: Kokot 1991: 17-18). Na podoben način bi lahko trdili, da je izdiferenciranost asociacijskega podsistema, ki bi mu lahko rekli tudi civilna družba, vezana na izražanje interesov.

Sam interes se razvije s kompleksnostjo družbenega sistema. Ko je enkrat v sistemu možnih in razvidnih več kombinacij povezav med elementi, je možen tudi obstoj interesa. V prvih kompleksnejših družbah se je večja kompleksnost urejala predvsem v obliki hierarhične oziroma stratifikacijske diferenciacije, ki je s svojim normalnim delovanjem praviloma omogočala, da so opisi in zahteve višjih instanc prevladali nad opisi in zahtevami, ki bi jih lahko ponudile nižje. Zato vprašanje komunikacije na ravni (različnih) interesov za družbo tudi ni predstavljalo resnejšega funkcionalnega problema in zato v stratifikacijsko diferencirani družbi tudi ni posebnega prostora za pojave kot so javnost, interesna združenja ali civilna družba.

Interesi pa postanejo izrazit funkcionalni problem s krepitvijo nehierarhičnih - funkcionalnih oblik diferenciacije v družbi. Bolj kot kadarkoli postane njihovo usklajevanje zahtevno v razmerah funkcionalno diferenciranih podsistemov, od katerih vsak deluje po svoji lastni notranji logiki, hkrati pa so med seboj soodvisni, kot je od njih odvisno tudi življenje ljudi v taki družbi. Soočanje in usklajevanje interesov postane tako vse bolj pomembna in kompleksna operacija družbenega sistema, ki postopno dobi sebi lastno logiko delovanja - lahko bi rekli, da se razvije v poseben družbeni podsistem.

Vendar pa samo s pojmom interesa še zdaleč nismo razjasnili intermediarne funkcije civilne družbe. Problem, ki se pojavi, je namreč "prevajanje" interesa v nekatere druge medije, ki so z vidika interesa relevantni: v moč, denar, pravo ipd. Ena oblika takega prevajanja je čisto enostavna, vendar pri njej sploh ne gre za

posebno intermediarnost in tudi ne zahteva določenega funkcionalnega sistema, ki bi moral to funkcijo izvrševati. Hkratna zmožnost določenega sistema (osebe v družbi, skupine, organizacije ali kakšnega drugačnega delnega sistema), ki dobi s tem vlogo akterja, da izoblikuje lastne interese in komunicira na primer na ravni moči, seveda pomeni uporabo moči glede na takšne interese. Gre za zelo priljubljen poudarek konfliktno obarvanih teorij: močni uporabljajo moč v svojem interesu, bogati uporabljajo denar v svojem interesu in podobno. Za takšno "prevajanje", če mu sploh smemo tako reči, ne potrebujemo nobenih posebnih intermediarnih struktur.

Povsem drugo vprašanje pa je, kako naj bi za (delne) sisteme, ki operirajo na ravni moči, denarja, prava, postali kot relevantno okolje razvidni interesi, ki ne izhajajo iz teh sistemov. Za sistemsko-teoretsko tradicijo, ki od Parsonsa do Willkeja namesto "egoistične" usmerjenosti, na katero opozarjajo predvsem konfliktne teorije, bolj poudarja usmerjenost politične moči v skupno dobro: npr. doseganje kolektivnih ciljev (Parsons) ali zagotavljanje kolektivnih dobrin (Willke), bi moralo biti prav to vprašanje posebno bistveno. Interesi morajo torej postati čim širše razvidni z vidika moči, denarja itd.

Za take vrste razvidnost pa je praviloma potrebno še dodatno "posredništvo". Temu služi prevajanje interesov v dva druga medija, ki bi ju prav tako lahko šteli kot neizogibno sestavino civilne družbe kot intermediarne sfere: solidarnost in vpliv⁵.

Solidarnost bi lahko razumeli kot medij, ki opravlja določene integracijske funkcije. Glede interesa ima dve ključni vlogi: (1) omogočanje integracije na podlagi zaznavanja medsebojno relativno skladnih interesov in (2) omogočanje, da (delni) sistem pri svojem oblikovanju interesov zaznava lastno vključenost v del svojega zaznanega okolja in prilagaja to oblikovanje interesov določenim prepoznanim (samo)opisom, ki so se v takem okolju že razvili. Solidarnost torej omogoča *določeno raven* prepoznavanja, komunikacije in usklajevanja med interesi. Še posebno pri usklajevanju pa je doseg solidarnosti omejen, zato je v te namene potrebna, kot bomo skušali pokazati kasneje, tudi uporaba drugih medijev. Samo zaznavanje pripadnosti določeni širši celoti (javnost, narod, civilizacija...) na primer še ne pomeni, da se bodo lahko vsi interesi v okviru take celote medsebojno prepoznali, kaj šele, da bi se bili samo zaradi tega nujno zmožni medsebojno uskladiti.

Povezava interes-solidarnost tipično deluje preko že omenjenih asociacij. V okviru asociacije se oblikujejo in izražajo interesi. Solidarnost omogoča tako povezovanje v okviru same asociacije, kot tudi zaznavanje okolja, v katerega se asociacija vključuje, in (samo)opisov, ki v njem nastajajo. Ti (samo)opisi so spet - bolj ali manj - upoštevanji pri oblikovanju interesov v okviru asociacije. Na prvi pogled se zdi, da so nekatere asociacije bolj usmerjene v interes (npr. interesne skupine in skupine pritiska, ki skušajo uresničiti lastne interese, različna društva in klubi namenjeni svojim članom), druge pa bolj v solidarnost (asociacije, ki se ukvarjajo (tudi) s širšimi vprašanji in je njihovo delo namenjeno (tudi) nečlanom, soli-

⁵Tako vidi Adam (Rokopis) kot komunikacijske medije civilne družbe interes, solidarnost in vpliv.

darnostni pomoči itd.). Vendar bi bilo napačno trditi, da temeljijo prve le na interesih, druge pa le na solidarnosti, saj gre pri obojih nujno za kombinacijo obeh medijev, čeprav so lahko poudarki različni.

Toda tudi preko solidarnosti interesov še ni mogoče neposredno prevesti v medije kot so moč, denar ali pravo, kajti hkratno razpolaganje z močjo in solidarnostjo, kot smo ugotovili že pri interesih, še ne pomeni čisto pravega "prevajanja" solidarnosti v moč. Pravo prevajanje bi v tem primeru pomenilo, da bi bila solidarnost *razvidna z vidika moči*. Poleg tega pa je dvomljivo, če je solidarnost v resnici "pravi" krmilni medij na način kot sta to denar ali moč. (To poudarjata n.pr. Cohen in Arato 1992: 472.)

Tu postane pomemben vpliv. Asociacije, ki izhajajo iz interesov in se integrirajo na podlagi solidarnosti, pridobijo določeno razvidnost, ki jim daje vpliv. Ta medij je kot krmilni medij societalne skupnosti opredelil že Parsons (1977: 121-213) in ga dokaj jasno razločil od ostalih medijev. Na prvi pogled se zdi nekoliko soroden moči, vendar se od nje bistveno razlikuje. Pri uporabi moči gre namreč za *zavezujočo odločitev* (sprejemanje takih odločitev je po Luhmannu funkcija politike), pri vplivu pa za sprejeto *priporočilo*.

Pomembna značilnost vpliva je njegova "prevedljivost" v nekatere druge medije, med katerimi velja zlasti omeniti moč in denar. Z vplivom lahko asociacija deluje na različne družbene podsisteme. Z uravnavanjem dela ali nedela svojih članov, na katere in preko katerih vpliva, lahko učinkuje na razporejanje denarja in ekonomskih dobrin (akcije dobrotelčnih društev, stavke...) ali na politiko z delovanjem preko politične javnosti. Vloge vpliva v primerjavi z močjo ali denarjem nikakor ne smemo podcenjevati. Njegovo delovanje ima lahko namreč izjemno močne učinke - nič manjše kot n.pr. zavezujoče odločitve na podlagi moči. Še posebno to velja za asociacije, ki imajo v odnosu do določenega funkcionalnega podsistema precej monopolen položaj (n.pr. nekatere profesionalne asociacije). Vpliv lahko učinkuje tudi na relevantno okolje sistemov, ki tega vpliva sicer ne sprejemajo, in preko tega tudi nanje. Vpliv zdravniške profesionalne asociacije ima lahko takšne učinke na družbeni podsistem zdravstva, da učinkuje tudi na tiste, ki so v ta podsistem vključeni (n.pr. pacienti), a ne sprejemajo vpliva take asociacije. Sploh ni nujno, da imajo taki posegi v določen podsistem kaj manjši učinek od n.pr. politične moči, ki intervenira preko zakonodaje in delitve finančnih sredstev.

Prišli smo torej do možne približne predstave o asociacijskem podsistemu družbe, ki bi mu lahko pogojno - na bolj tradicionalen način - rekli tudi civilna družba. Strukturno se ta podsistem kaže v obliki asociacij ali natančneje, tistih asociacij, katerih delovanje temelji na povezavi interesov, solidarnosti in vpliva. Čeprav ne moremo opaziti izrazitih strukturnih delitev v okviru asociacijskega podsistema na podlagi teh medijev, pa bi lahko sklepali, da opravljajo ti mediji z vidika tega podsistema različne funkcije, ki so za izrazito posredniško naravnani podsistem še posebno bistvene.

Interes omogoča asociacijskemu podsistemu diferenciacijo glede na okolje, hkrati pa je tudi sredstvo njegove refleksije. Na podlagi tega, kar je artikulirano kot interes, se namreč lahko asociacijski podsistem sploh izoblikuje (tako n.pr. para-državne asociacije, značilne predvsem za nedemokratske oblike korporativizma,

ne sodijo v ta podsistem), hkrati pa omogoča zaznavanje okolja in samega sistema v tem okolju.

Solidarnost omogoča notranjo integriranost podsistema, ki se odraža predvsem kot notranja integriranost posameznih asociacij (asociacijski podsistem namreč na podlagi interesov predeluje preveč različnih opisov in samoopisov, da bi lahko deloval na bolj enotni podlagi, saj ta ne bi mogla obvladovati vse njihove kompleksnosti). Na podlagi solidarnosti so možne tudi določene širše kvazi-asociacije (javnost, narod...), ki delujejo kot vrsta, če uporabimo Andersonov izraz, "zamišljene skupnosti" (Anderson 1991). Vendar pa zahteva vsaka nekoliko bolj kompleksen interes, oblika solidarnosti pa njihovo diferenciacijo na manjše bolj "realne" sestavine. Ne glede na to pa ostajajo take širše kvazi-asociacije pomembne kot prostor v okviru katerega te sestavine delujejo.

Vpliv omogoča asociacijskemu podsistemu interveniranje v druge podsisteme, ker je, kot smo že opozorili, zelo dobro prevedljiv v medije nekaterih drugih pomembnih podsistemov.

Ob tem moramo posebej opozoriti na različno naravo različnih interesnih asociacij in sistemskih okvirov v katerih delujejo. Poleg ravni organiziranosti, moramo izpostaviti tudi tiste, ki so predvsem usmerjene v *usklajevanje* in se z drugimi asociacijami ter predstavniki družbenih podsistemov načrtno pogajajo preko posebnih (predvsem neokorporativističnih) mehanizmov, in tiste, ki te možnosti nimajo ali je ne želijo uporabiti. To je odvisno tako od značilnosti asociacije, kot od okolja v katerem deluje (n.pr. bolj neokorporativistična Avstrija vs. bolj pluralistične ZDA), lahko pa se obe strategiji tudi kombinirata. To razlikovanje pa ne pomeni, da asociacije, ki niso pogajalsko usmerjene, ne prispevajo h koordinaciji med družbenimi podsistemi, temveč le, da je njihov prispevek precej bolj posreden: prispevajo namreč k *razvidnosti* interesov, ki izhajajo iz različnih podsistemov in glede na to omogočajo (predvsem politiki) opozovanja teh podsistemov, na katerih nato temeljijo posamezni regulativni posegi.

Asociacijski in politični podsistem

Videti pa je, da se takšna skica asociacijskega podsistema v nekaterih točkah ne ujema preveč dobro s pogledi na ostale družbene podsisteme v okviru teorije družbenih samoreferenčnih sistemov. Posebno moteče deluje kombinacija treh komunikacijskih medijev. Če so namreč mediji povezani z določenimi funkcijami, izdiferenciranje določenega podsistema pa izhaja iz njegove specifične funkcije in specifičnega medija, bi bilo morda primerneje govoriti o treh in ne o enem podsistemu?

Odgovor na to vprašanje bi lahko šel predvsem v dveh možnih smereh, ki sploh nista tako nezdružljivi, kot se morda zdi na prvi pogled:

1. Lahko bi skušali pokazati, da se asociacijski podsistem vendarle funkcionalno diferencira na več podsistemov.
2. Lahko bi skušali pokazati, da lahko najdemo kombinacije več komunikacijskih

medijev tudi v nekaterih drugih podsistemih, ki imajo z nekaterih vidikov podobno naravo kot asociacijski.

Za primerjavo lahko vzamemo politični podsistem, ki prav tako zaznava različne interese v družbi in posega v druge pod sisteme, njegov ključni komunikacijski medij pa je moč, ki mu omogoča sprejemanje zavezujočih odločitev (Luhmann 1990a: 122). Načeloma se zdi, da je politična moč v modernih večstrankarskih parlamentarnih demokracijah od posameznih konkretnih interesov precej bolj diferencirana kot pa vpliv od interesa v okviru asociacij. Politične stranke so namreč v boju za volilne glasove, iz katerih izhaja njihova moč, prisiljene k določenim univerzalizacijam, k doseganju čimširše sprejemljivosti, zato morajo biti relativno diferencirane od posamičnih profesionalnih, stanovskih, razrednih ali podobnih interesov. V prid temu govorijo tudi opažanja o vedno večji medsebojni podobnosti vodilnih strank v stabilnih demokracijah, manjšanju ideoloških poudarkov in razrednih lojalnosti. Kirchheimer govori tako o "catch-all" stranki, ki ni več primarno usmerjena v zastopanje določenih interesov, temveč v čimširšo sprejemljivost za volilce, ki naj bi ji zagotovila maksimalizacijo politične moči (o teh ugotovitvah glej n.pr.: Dittrich 1983; Franklin et al. 1992; Lipset 1983).

Tipična interesna asociacija je drugačna, saj sta njen vpliv in notranja solidarnost precej bolj neposredno vezana na določene konkretne interese. V tem smislu je relativno parcialna, pa naj bodo interesi, ki jih zagovarja še tako globalno obarvani. Vpliv je zanjo praviloma zanimiv le, kolikor je vezan na uresničevanje določenih interesov in solidarnosti. Ta razlika med moderno politično stranko in interesno skupino, skupino pritiska, profesionalno asociacijo ali dobrodelnim društvom je običajno lepo razvidna.

Vendar pa ni vedno povsem tako. Ni mogoče s popolno gotovostjo trditi, da postaja teza o "catch-all" stranki univerzalno veljavna. Možno je tudi, da se nekatere večje asociacije, ki operirajo z zelo velikimi količinami vpliva (n.pr. velike sindikalne konfederacije), osredotočajo na ta medij in sprejemajo posamezne interese le toliko, kolikor jih je mogoče "prevesti" v vpliv. Čeprav so po definiciji še vedno bolj "parcialne" od "catch-all" strank, saj so največkrat vezane vsaj na določen družbeni razred ali na določen družbeni podsistem, se lahko prav zaradi pridobivanja čimvečjega vpliva (širitev članstva, vpliv na ostale pod sisteme) močno diferencirajo od posameznih konkretnih interesov in prepoznavajo le tiste interese, ki prispevajo h krepitvi njihovega vpliva. Preuranjeno bi bilo trditi, da gre pri tem za kakšen splošen trend diferenciacije glede na komunikacijski medij v okviru asociacijskega podsistema, res pa je, da moderna politična stranka v odnosu do interesov ni nujno toliko bolj "operativno zaprta" v komunikacijski medij moči kot pa npr. asociacija v medij vpliva.

Torej je res, da je delni sistem, ki temelji na vplivu, praviloma bolj neposredno odprt do interesov in solidarnosti kot moderen politični podsistem, ki temelji na moči, zato bi bilo preuranjeno govoriti o treh jasno diferenciranih podsistemih namesto o enem, v katerem prihaja do kombinacije interesov, solidarnosti in vpliva. Res pa je tudi, da ta razlika med politiko in asociacijskim podsistemom ni nujno tako ostra.

Postavi se nam še drugo vprašanje: je politika res tako striktno omejena na en sam komunikacijski medij? Nekateri kritiki Luhmannovega koncepta politike kot samoreferenčnega operativno zaprtega sistema temu ugovarjajo. Adam (1996: 244-245) tako n.pr. meni, "da je *politika funkcijski podsistem, ki je organiziran okrog več medijev (kodov), ne samo moči (ta je celo v ozadju), temveč tudi prava, denarja in znanja*" (kurziv v izvirniku). Ta ugovor je upravičen v primeru, če se odločimo za razmeroma široko pojmovanje politike, tako da prištejemo vanjo tudi mehanizme, preko katerih se odvija posredovanje med politiko in drugimi družbenim podsistemi in medije, od katerih je politika izrazito odvisna. Še vedno pa bi bilo mogoče uporabiti tudi obratno logiko sklepanja in vztrajati v ožjem pojmovanju politike, s čimer se ti mediji pač odrinejo v njeno - še vedno relevantno - okolje.

Toda v zvezi s pojmovanjem politike, strogo kot sistema moči, obstaja še vsaj en problem, ki pa izhaja neposredno iz Luhmannove razlage delovanja tega sistema. Luhmann (1990: 48-51) namreč govori o tridelni notranji diferenciaciji politike: na politično javnost, politiko v ožjem smislu (predvsem strankarsko sestavljen parlament) in (vladno) administracijo. Njihovo medsebojno komuniciranje ni (več) hierarhično, temveč krožno. Glede tega je popolnoma jasen formalen tok *moči* politična javnost-politika-administracija-politična javnost itd. Vendar Luhmann zelo realistično ugotavlja tudi krepitev neformalnega nasprotnega toka: administracija-politika-politična javnost-administracija (vlada s predlogi usmerja parlament, stranke odločitve volilcev, predstavniki javnosti lobirajo v odnosu do administracije...). Tu pa je v obravnavi komunikacijskih medijev precej neprecizen, saj ne vidi razlike med močjo in vplivom. Pri neformalnem toku namreč ne more iti za tok *moči* (zavezujoče odločitve), temveč prej za tok *vpliva*. Posebno zanimiva je tu vloga politične javnosti, ki nastopa strogo kot del političnega sistema le občasno, ko na volitvah uporabi moč (ki je izjemno razpršena, a izjemno odločilna), v preostalem času pa lahko deluje kvečjemu z vplivom, s čimer je bolj del asociacijskega sistema oz. civilne družbe kot pa politike.

Takšno potrebo po kombiniranju medijev, ki je očitno na svoj način značilna tako za asociacijski kot za politični podsistem bi lahko morda pojasnjevali z dvema razlogoma:

1. Kombinacija je potrebna zaradi posredniške narave takšnih podsistemov.
2. Kombinacija je potrebna zaradi visoke notranje diferenciranosti takšnih podsistemov.

"Dodaten razlog, ki se nanaša izključno na asociacijski podsistem, pa utegne biti povezan z že omenjenimi problemi v zvezi z uporabo interesov in solidarnosti kot "krmilnih medijev" v odnosu do ostalih krmilnih medijev (denarja in moči).

"Tako politika kot asociacijski podsistem imata izrazito posredniške funkcije. Čeprav delujeta v družbi brez pravega hierarhičnega vrha, sta na svoj način *centralna* - ne centralna v smislu vodilne pozicije, temveč centralna v tem smislu, da sta v stalnih neposrednih interakcijah in močni soodvisnosti z velikim številom drugih podsistemov. Zato se od njiju zahteva stalno "prevajanje" med različnimi komunikacijskimi kodi, kar je, kot bi lahko domnevali, lažje doseči s kombinacijo več komunikacijskih medijev.

Še en razlog, ki bi lahko silil takšne podsisteme v kombiniranje več medijev, pa je lahko njihova močna notranja diferenciranost. V primeru politike se to kaže v diferenciaciji med politično javnostjo, strankarskim parlamentom in administracijo, pri čemer vsaka od teh sestavin razvije povsem lastne notranje principe delovanja. Politična javnost lahko deluje kot del politike ali kot del asociacijskega podsistema. Čeprav je za politiko bistvena kot indikator procesov v drugih družbenih podsistemih, lahko uporablja moč le občasno, sicer pa mora delovati na podlagi vpliva na administracijo in parlament (skupine pritiska ipd.). Precej različna logika funkcioniranja, ki ločuje politično javnost od ostalih dveh sestavin politike, ločuje tudi parlament in administracijo, med katerima se mora zagotavljati ustrezno ravnotežje politične moči zakonodajne oblasti in vpliva profesionalno-birokratske administracije, ki spet deluje po povsem specifični racionalnosti⁶. Zanimivo kombinacijo različnih medijev predstavljajo tudi politične stranke, ki delujejo deloma po načelu moči, deloma pa po načelu vpliva. Slednji je predvsem pomemben v komunikaciji s potencialnimi volilci in lastnim članstvom. V tem smislu je potrebno poudariti, da se celo tako značilno političen delni sistem, kot je stranka, po svoji logiki delovanja deloma uvršča tudi v asociacijski podsistem. Kaže torej, da en sam medij (moč) ne bi mogel zagotoviti koordiniranosti posameznih sestavin političnega podsistema.

Notranja diferenciranost asociacijskega podsistema je seveda precej drugačna, vendar prav tako izrazita. Izraža se kot pluralnost asociacij, ki omogočajo posredovanje različnih možnih samoopisov različnih družbenih podsistemov. Čeprav so logike njihovega funkcioniranja na določen način podobne, zaradi česar je tudi možno govoriti o enem podsistemu, jih diferencira različnost logik funkcionalnih podsistemov, iz katerih izhajajo. Te diferenciranosti spet ni mogoče "izraziti" v enotnem mediju, ki bi izražal raznolikost posredovanih samoopisov in bil hkrati razviden za nekatere druge relevantne podsisteme (predvsem politiko in ekonomijo). Zato je spet potrebno posredovanje med interesi, solidarnostjo in vplivom.

Glede na opisano bi lahko sklenili, da je pri obravnavanju moderne družbe vsekakor potrebno upoštevati dejstvo, da delujejo njeni funkcionalni podsistemi po sebi lastni notranji (samoreferenčni) logiki. Toda prav tako kot ta notranja logika, je pomembno tudi posredovanje med različnimi logikami. Bolj kot se družba (funkcionalno) diferencira, bolj postaja to posredovanje in usklajevanje pomembno. Pri podsistemih, ki se s takim usklajevanjem ukvarjajo, je potrebna koordinacija zelo različnih logik delovanja, ki vodi tako v njihovo lastno notranjo diferenciranoost, kot tudi v potrebo po kombinaciji različnih komunikacijskih medijev. To pa še ne pomeni, da nimajo več svojih lastnih specifik (samoreferenčnost), temveč lahko to specifično izgradijo ravno iz sebi lastnega načina posredovanja in usklajevanja med različnimi funkcionalnimi podsistemi. To lahko velja za asociacijski podsistem oziroma civilno družbo kot tudi za politični podsistem. Če slednji po sebi lastni logiki obdeluje impulze, ki jih prejema iz okolja, in na tej podlagi proizvaja

⁶ Spominimo se n.pr. že na Webrovo ostro razlikovanje med politikom in državnim uslužbencem (o tem glej n.pr. Beetham 1985: 51 in dalje)

zavezujoče odločitve, skrbi asociacijski podsistem za razvidnost in posredovanje v interesih izraženih (samo)opisov različnih družbenih podsistemov. Funkcioniranje obeh je za usklajevanje različnih logik funkcionalnih podsistemov moderne družbe nujno.

LITERATURA

- Adam, Franc. 1987. "O treh pristopih k pojmu 'civilna družba'", Družboslovne razprave, št. 5, str. 5-15.
- Adam, Franc. Civilna družba in socialno delo. Rokopis.
- Adam, Franc. 1996. "H. Willke: kontekstualno usmerjanje", Teorija in praksa, let. 33, št. 2, str. 232-247.
- Anderson, Benedict. 1991. Imagined Communities: Reflections to the Origin and Spread of Nationalism. Verso, London.
- Andrew, Arato. 1994. "The Rise, Decline and Reconstruction of the Concept of Civil Society, and Directions for Future Research", Javnost, št. 1-2, str. 45-55.
- Bernik, Ivan. 1990. "Dual Society: On some Systemic Properties of the East-Central European Socialist 'Ancien Regimes'", Revista Internacional de Sistemas, Vol. 2, No. 3, str. 289-316.
- Bernik, Ivan. 1994. "The Rise and Fall of the Civil Society Project", Družboslovne razprave, št. 15-16, str. 9-21.
- Beetham, David. 1985. Max Weber and the Theory of Modern Politics. Polity Press, Cambridge.
- Cohen, Jean L.; Arato, Andrew. 1992. Civil Society and Political Theory. The MIT Press, Cambridge in London.
- Dittrich, Karl. 1983. "Testing the Catch-all Thesis: Some Difficulties and Possibilities" in Daalder, Hans (ur.): Western European Party Systems: Continuity and Change. SAGE Publications, London, str. 257-266.
- Durkheim, Emile. 1933. "Preface to the Second Edition - Some Notes on Occupational Groups" V: Division of Labor in Society. The Free Press, New York, str. 1-31.
- Franklin, Mark N.; Mackie, Thomas T.; Valen, Henry et al. 1992. Electoral Change: Responses to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Countries. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hankiss, Elemér. 1990. East European Alternatives Clarendon Press, Oxford.
- Kokot, Marjan. 1991. "Sistemska družbena teorija", Časopis za kritiko znanosti, 140-141, str. 9-19.
- Lipset, Seymour Martin. 1983. Political Man: The Social Bases of Politics. Heinemann, London.
- Luhmann, Niklas. 1989. Ecological Communication. Polity Press, Cambridge.
- Luhmann, Niklas. 1990. "Sistem in funkcija", Nova revija, 96-99, str. 769-802.
- Luhmann, Niklas. 1990a. Political Theory in the Welfare State. Walter de Gruyter, Berlin in New York.
- Luhmann, Niklas. 1990b. "Razlikovanje med državo in družbo", Nova revija, 96-99, str. 807-811.
- Makarović, Matej. 1996. "Politika v postkomunistični modernizaciji z vidika sistemske teorije", Teorija in praksa, let. 33, št. 2, str. 248-260.
- Mimica, Aljoša. 1988. "Sociologija, solidarizam i korporativizam", Ideje, let. 18, št. 1, str. 5-38.
- Parsons, Talcott. 1977. Social System and the Evolution of Action Theory. Free Press, New York.
- Parsons, Talcott. 1991. Društva. Biblioteka Avgust Cesarec, Zagreb.
- Willke, Helmut. 1993. Sistemska teorija razvitih družb. Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.

STALIŠČA DO SAMOMORA PRI SLOVENCIH**

Povzetek: Prispevek obravnava pomen študija stališč do samomora v našem prostoru. Prikazuje nekaj rezultatov ankete, ki smo jo izvedli na reprezentativnem vzorcu prebivalcev Slovenije (N=1035). Vprašalnik (SUIATT) s 87 vprašanji, ki se vsa dotikajo različnih vidikov samomorilnosti pri respondentu, njegovem najbližjem in pri ljudeh nasploh, smo poslali po pošti; 57% anketirancev nam je vrnilo korektno izpolnjen vprašalnik.

Analiza rezultatov in primerjava z drugimi dostopnimi študijami pokaže, da je odnos do samomorilnosti pri izbranem vzorcu pretežno permissiven, kar je v skladu z visokim koeficientom samomorilnosti.

Glavni pojmi: samomor, Slovenija.

Ko pogledamo v preteklost in skušamo razumeti tedanje kulture, smo vedno znova presenečeni, da nam je bila smrt zmeraj nekaj oddaljenega, včasih tudi odvratnega. Psihiater si mogoče to najlažje razloži z razumevanjem tistega dela osebnosti, ki ga imenujemo nezavednega: temu delu osebnosti smrt ni nikdar predstavljala nekaj, kar zadeva nas same; prava predstava o tem, da se bo naše življenje tukaj na zemlji končalo mu je nedostopna, če pa se že mora končati, to pripišemo kakšnemu hudemu zunanjemu vplivu.

Smrt je še vedno strah vzbujajoče dogajanje, tudi če mislimo, da jo že marsikje obvladujemo. Človek pa je vedno imel željo vplivati na dolgotrajno življenje. Poskusi, kako obiti smrt ali pa, kako podaljšati življenje, so bili v preteklosti, in so še danes, zelo različni. Ljudje tudi danes ne mislimo in ne čutimo enako glede tega, ali kaže življenje za vsako ceno podaljševati, prav tako si nismo enotni niti v tem, koliko vpliva naj bi človek sploh imel na odločanje o življenju in smrti. Naj bi bile vse niti v naših rokah ali je bolje prepustiti nadzor naravi, slučaju, božanstvu? Odgovori na ta vprašanja so gotovo zelo raznoliki, odvisni od cele vrste dejavnikov, religioznosti, socialnega in ekonomskega položaja, od zapletenosti trenutne situacije ter seveda od tega, za čigavo življenje pravzaprav gre: gotovo razmišljamo drugače, ko gre za nas same, spet drugače, ko imamo v mislih svojega bližnjega in drugače, ko govorimo o neznanih ljudeh ali o "družbi" kot celoti.

* dr. Marga Kocmur, Center za izvenbolnišnično psihiatrijo.

** Raziskavo je omogočil Zavod za zdravstveno zavarovanje Slovenije. Izvedla sta jo Psihiatrična klinika (dr. M. Kocmur in prof. dr. J. Lokar) in Center za raziskovanje javnega mnenja pri FDV (prof. dr. Niko Toš).

Zdravniki še kako dobro vemo, da smrti ne moremo preprečiti, včasih jo lahko le odložimo. Ko je smrt neizbežna - vsak zdravnik pa ve, kako težavna je presoja o tem - se postavijo vprašanja "kdaj" in "kako", ne pa "ali sploh". Ob samomoru, oz. poskusu samomora pa se zastavlja ravno vprašanje, ali je res nujno končati življenje tedaj, ko je "naravna" smrt še daleč.

V Sloveniji se o samomorilnosti govori in piše razmeroma pogosto, saj je to - po statistikah sodeč - eden najpogostejših vzrokov smrti in predstavlja že kar nacionalno patologijo, kljub temu pa se zdi, da je širšega, multidisciplinarnega raziskovanja tega pojava premalo. Še najpogosteje se ga loteva psihiatrija. Res je to stroka, ki jo ta problem morda najbolj neposredno zadeva, saj je veliko duševnih motenj takšnih, pri katerih je samomorilnost del klinične slike in jo je zato treba prepoznati in po možnosti tudi zdraviti. Iz statistik pa vemo, da je veliko samomorov takšnih, ki jih le stežka ali pa sploh ne moremo pripisati kateri od duševnih motenj, kot jih pač pozna psihiatrija. S tem, ko skuša psihiatrija sama razložiti tudi nekatere družbene, ekonomske in še kakšne vzroke, seveda presega okvire svoje stroke in njeni sklepi lahko postanejo vprašljivi. Zagotovo drži, da je samomorilnost pojav, za katerega bi težko našli pravo in edino mesto raziskovanja: poleg njegove umeščenosti v psihiatrijo in s tem v medicino, bi se z njim morali ukvarjati psihologi, filozofi, teologi, sociologi, socialni psihologi in najbrž še kdo, in sicer v dobri medsebojni povezanosti.

422

Ne moremo mimo tega, da se samomorilno vedenje pojavlja v določenih sociokulturnih okoljih z zastrašujočo stalnostjo tako po pogostnosti kot po pojavnih oblikah. Ravno to daje samomoru nekakšno paradoksalnost: po eni strani je to najbolj osebno in intimno dejanje, ki ga človek lahko stori; po drugi strani pa se dogaja vsepovsod po svetu, v vseh zgodovinskih obdobjih, pogosto v zelo podobnih okoliščinah, tako da lahko sklepamo o pomembni vlogi socialnih in kulturnih dejavnikov. Zato se zdi kar nenavadno, da najdemo o vplivu in pomenu teh dejavnikov tako malo raziskav.

V Sloveniji imamo zelo dobro razvito epidemiološko spremljanje samomorilnosti, ki ga je z ustanovitvijo Registra samomorov leta 1970 vpeljal in kasneje bdel nad njim prof. Lev Milčinski. Tako že precej vemo o stopnji samomorilnosti, o najpogostejših vzrokih, o starostni strukturi samomorilcev, o duševnih motnjah, ki so povezane s samomorilnostjo. Ostajajo pa številna vprašanja, ki še vedno terjajo odgovore: Kako to, da se samomorilnost ne zmanjša kljub vedno boljšemu zdravljenju duševnih motenj? Kaj povzroča, da ostaja samomorilnost v Sloveniji tako visoka, kljub političnim in ekonomskim spremembam? Kako to, da Slovenec med vsemi možnimi rešitvami problemov tako zlahka izbere samomor? Podobnih vprašanj je še več, zagotovo pa ne zadevajo le Slovenije, pač pa vse tiste narode, pri katerih je samomorilnost prav tako visoka ali pa še višja kot pri nas (Madžarska, Finska) in tudi ne kaže pričakovati, da bi jih prav kmalu in v celoti razjasnili. Tem, ki se tako od blizu dotikajo človekove eksistencialne problematike, najbrž ni mogoče niti načenjati, ne da bi kolikor toliko razčistili v populaciji večnih problemov trpljenja, starosti, bolezni in smrti ter odnosa ljudi do njih. To pa so seveda področja, ki presegajo okvire tako psihiatrije kot uradne sociologije in psihologije. Te se vedno znova znajdejo vkleščene bodisi v etične ali pa v metodološke

primeže. Tako ga najbrž ni modreca, ki bi znal izoblikovati primeren vprašalnik in potem tudi vzgojiti anketarje primerne nalogi, ki naj bi jo izpolnili.

Med številnimi teorijami, ki razlagajo samomorilnost, je tudi tista, ki pravi, da je to oblika vedenja, s katero se človek seznani, jo ovrednoti in do nje zavzame neko stališče med svojo socializacijo (Beck, Steer, Brown, 1993). Pojem stališč seveda ni nov in se ga v raziskovanju javnega mnenja o različnih področjih družbenega vedenja že dolgo s pridom uporablja. Preverjanje in ugotavljanje stališč temelji na predpostavki, da stališča odražajo ali pa vsaj pomembno korelirajo z nekim vedenjem. Razmerje med stališči in vedenjem je verjetno recipročno, kar pomeni, da jih lahko razumemo kot "podlago" za verbalni odgovor in kasneje za neko vedenje; ne kaže pa dvomiti tudi v to, da lahko določeno vedenje spremeni tudi stališča. Če razumemo tudi samomorilnost kot vedenje, kot enega od možnih načinov obnašanja v določenih situacijah, potem lahko poskušamo tudi za to vedenje (ki ga človek pač hote in zavestno izbere) ugotoviti, kako ga razumemo, kaj o tem mislimo, kakšna čustva nam vzbujajo in v katerih okoliščinah bi ga tudi sami uporabili.

V ta namen sta Diekstra in Kerkhof leta 1987 (Diekstra in Kerkhof, 1988) sestavila obsežen vprašalnik SUIATT (SUIcide ATTitudes), katerega posebnost in vrednost je v tem, da upošteva različne "nivoje" stališč do samomora: vprašanja se nanašajo na anketiranca samega, na osebo, ki mu je najbližja ter na ljudi nasploh. Večina postavk v vprašalniku je takih, da respondenti izražajo določeno stopnjo strinjanja oz. nestrinjanja z njihovo vsebino. Z vsebinskega vidika gre pri tem za izražanje različnih komponent stališč do samomora: razumske, čustvene in vedenjske.

Vprašalnik smo prevedli in ga preizkusili na velikem številu študentov medicine, psihologije in sociologije. Rezultati te pilotske raziskave so pokazali, da je vprašalnik primeren inštrument za ugotavljanje stališč do samomora, tako da smo se odločili za njegovo širšo uporabo. Leta 1995 sta tako Psihiatrična klinika in Center za raziskovanje javnega mnenja izvedli pisemsko anketo na reprezentativnem vzorcu 1035 državljanov R Slovenije. Izbrani vzorec populacije je bil isti kot nekaj mesecev poprej, ko so odgovarjali na vprašanja o zdravju in zdravstvu. S takšnim izborom smo pridobili še dodatne podatke, ki jih samo z uporabo SUIATT-a ne bi mogli. Po dobrih dveh mesecih so nam anketiranci vrnili 594 izpolnjenih vprašalnikov.

V nadaljevanju predstavljamo le kratek pregled odgovorov na nekaj najzanimivejših vprašanj iz vprašalnika SUIATT brez podrobnejše statistične analize. V tabelah navajamo le odstotke.

Rezultati

1. Demografski podatki:

Spol: 59% žensk, 38% moških, 3% brez odgovora:

Starost: *Tabela 1*

STAROST	DELEŽ (%)
do 30 let	25
31 - 45 let	27
46 - 60 let	24
od 61 let dalje	22

Izobrazba: *Tabela 2*

IZOBRAZBA	DELEŽ (v %)
nedokončana osnovna šola	6,5
dokončana osnovna šola	20,9
nedokončana strokovna ali srednja šola	5,9
dokončana 2 ali 3-letna strokovna šola	23,1
dokončana 4-letna srednja šola	20,9
nedokončana višja ali visoka šola	6,7
dokončana 2-letna višja šola	4,5
dokončana visoka šola, fakulteta, akademija	7,9

Vprašalnik na začetku zahteva, da anketiranec navede osebo, ki jo bo imel v mislih, ko bo odgovarjal na vprašanja o "osebi, ki mu je najbližja in najdražja" ter svoje sorodstveno razmerje z njo. 33% jih je navedlo moža/ženo, 12% sina/hčer, 10% dekle/fanta, 4,5% brata/sestro, 5% nekoga drugega, 3% očeta/mater, 32% ni odgovorilo.

1. Odgovori na vprašanje o verjetnosti lastnega samomora so prikazani v *Tabeli 3*. Vprašanje: *Kako verjetno se vam zdi, da boste svoje življenje končali s samomorom?*

ODGOVOR	DELEŽ (v %)
zelo, oz. dokaj neverjetno	78
zelo, oz. dokaj verjeten	3,2
ne more odgovoriti	17,8

2. Dosedanji poskusi samomora: 4,7% enkrat, 0,4% več kot enkrat, 78% nikoli.

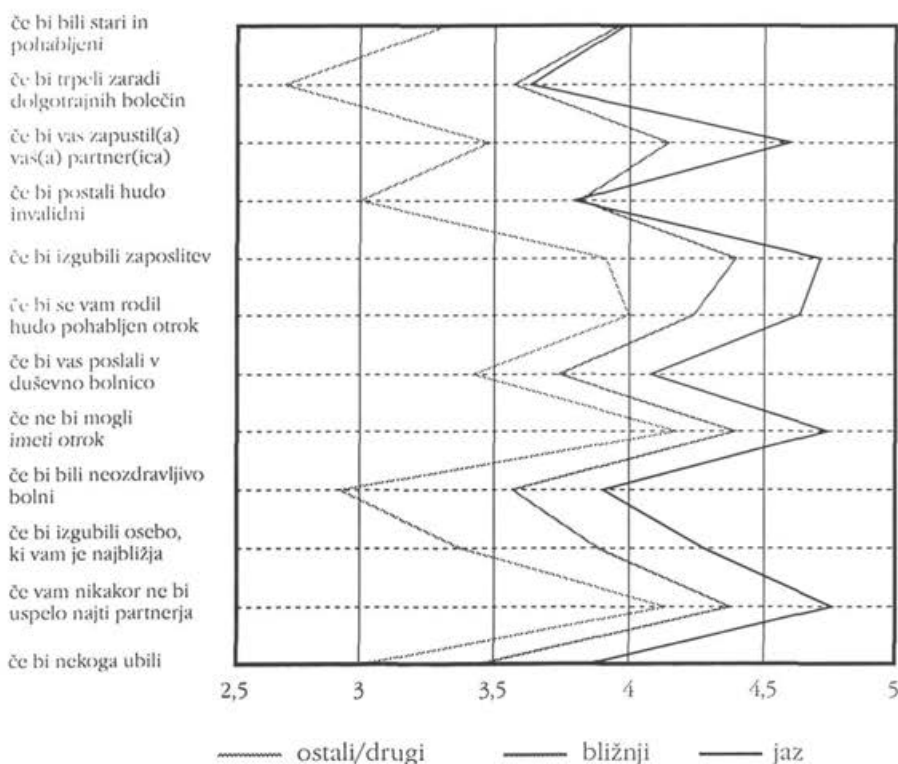
3. Vprašanja, kako pogumno bi se jim zdelo, če bi oni sami storili samomor in kako pogumno bi se jim zdelo to dejanje pri svojem najbližjem in pri ljudeh nasploh smo združili v *Tabeli 4*.

Vprašanja: *Če bi vi sami (vaš bližnji, ljudje nasploh) napravili samomor; bi to ocenili kot:*

ODGOVOR	JAZ	MOJ BLIŽNJI	LJUDJE
zelo-dokaj strahopetno	33	36	33
zelo-dokaj pogumno	26	26	33
nimam mnenja	41	34	33

4. V katerih okoliščinah bi napravil (jaz sam, moj bližnji, ljudje nasploh) samomor? Rezultate prikazujemo s povprečji odgovorov na vsako od možnosti (*slika 1*). Št. 3 pomeni odgovor "morda da/morda ne", višje vrednosti pomenijo negativen odgovor, manjše od tri pa pozitiven.

Slika 1: V kakšnih okoliščinah bi napravili samomor
(povprečje, 1 – zagotovo da...5 – zagotovo ne)

5. Duševna bolezen in samomor: Odgovore na vprašanja o tem, ali bi moral biti "človek" oz. "on sam", torej anketiranec, duševno bolan, da bi napravil samomor, smo združili v *Tabeli 5*. Sicer pa 59% anketirancev misli, da ljudje večinoma, včasih ali pa celo vselej delajo samomor, *ker* so duševno bolni, 41% pa je mnenja, da je duševna bolezen le redkokdaj ali nikoli vzrok samomora.

Vprašani: *Ali menite, da bi morali biti (vi sami, ljudje nasploh) duševno bolni, da bi napravili samomor?*

ODGOVOR	JAZ	IJUDJE
verjetno - zagotovo da	33	25
verjetno - zagotovo ne	43	43
morda da / morda ne	23	31

6. Ali je samomor preiščeno dejanje? V *Tabeli 6* so združeni odgovori zase, za bližnjega in za ljudi nasploh.

Vprašanja: Če bi vi sami (vaš bližnji, ljudje nasploh) napravili samomor, bi vi to ocenili kot:

ODGOVORI	JAZ	BLIŽNJI	IJUDJE
verjetno - zagotovo preiščeno	33	37	47
verjetno - zagotovo impulzivno	33	44	41
nimam mnenja, ne vem	33	18	12

7. Kako pogosto je dednost tista, ki povzroča samomor? Za 16% večinoma ali vedno, za 39% le včasih, 45% pa misli, da je dednost le redkokdaj ali nikoli vzrok samomora.

8. Kaj skuša "nekdo, ki napravi samomorilni poskus" doseči (skuša stvari obrniti sebi v prid, manipulirati z okoljem; želi druge opozoriti na to, kako hudi so njegovi problemi; je namenjen umreti; je duševno bolan)? Odgovori kažejo v glavnem ambivalentni odnos z največjimi frekvencami pri odgovorih "morda da/ morda ne". Edino pri možnosti, "da želi druge opozoriti na to, kako hudi so njegovi problemi, sta najvišja deleža pri odgovorih "verjetno da" (41%) in "zagotovo da" (24%).

9. Kakšne so posledice samomora za bližnje? V *Tabeli 7* so združeni odgovori, ki zadevajo posledice morebitnega anketirančevega samomora in posledice samomorov ljudi nasploh.

Vprašani: Če bi vi sami (nekdo) napravili samomor, bi bile posledice tega dejanja za bližnje:

ODGOVORI	JAZ	NEKDO
vselej - pogosto pozitivne	6	4
vselej - pogosto negativne	73	65
včasih pozitivne - včasih negativne	20	30

10. Kakšne so posledice samomora za družbo? *Tabela 8* prikazuje odgovore, ki zadevajo posledice morebitnega anketirančevega samomora in posledice samomorov ljudi nasploh.

Vprašani: *Če bi vi sami (nekdo) napravili samomor, bi bile posledice tega dejanja za družbo kot celoto:*

ODGOVORI	JAZ	NEKDO
pogosto - vselej pozitivne	6	6
pogosto - vselej negativne	62	67
včasih pozitivne - včasih negativne	30	26

11. Pravica do samomora: *Tabela 9* prikazuje odgovore na vprašanje ali imajo ljudje nasploh in on sam pravico napraviti samomor.

Vprašani: *Ali imate vi sami (ljudje nasploh) pravico napraviti samomor?*

ODGOVOR	JAZ	LJUDJE
večinoma - vselej	26	26
nikoli	40	30
včasih	20	12

Razprava

Na voljo je zelo malo raziskav o stališčih do samomora. Že samo to dejstvo kaže na ambivalentni, če ne že kar odklonilni odnos do tega problema. To dokazuje, da se vprašanju o smrti nasploh ljudje zelo težko odpremo oz., kot pravi Freud (Freud, 1972): "Naše razmerje do smrti ni iskreno: v pogovoru smo kajpak pripravljeni braniti stališče, da je vsakdo od nas že po naravi "zadolžen" za svojo smrt in mora biti pač pripravljen na to, da bo svoj dolg poravnal; da je smrt torej nekaj naravnega in je ni mogoče zatajiti ter se ji izogniti. V vsakdanji stvarnosti pa smo se ponavadi obnašali, kakor da je to povsem drugače. Zelo očitno smo razodevali težnjo, da bi smrt potisnili vkraj, jo izključili iz življenja. Poskušali smo jo zamolčati, saj imamo celo pregovor: "Na to sem pomislil toliko kot na svojo smrt". To namreč pomeni: nič. Lastne smrti si tudi ne moremo zamisliti in kakor hitro kaj takšnega poskusimo, ugotovimo, da smo pri tem le opazovalci." Če v tem pritrdimo Freudu, se nam takoj ponudi še dodatna razlaga, zakaj so raziskave o smrti in samomoru razmeroma redke: neizogibno namreč zadevajo tudi raziskovalca samega, njegovo mišljenje in njegov odnos do smrti in samomora, s tem pa se je težko soočiti, tudi če nas vprašanje v znanstvenem smislu še tako zanima.

Če gledamo na pričujočo raziskavo v tem kontekstu, pa lahko po številu prispelih in korektno izpolnjenih vprašalnikov sklepamo, da vprašanje samomo-

rilnosti Slovencem vendarle ni tako oddaljeno in so o njem pripravljeni ne le razmišljati, pač pa svoja stališča tudi deliti z drugimi. Nekaj več kot 57% vrnjenih vprašalnikov je namreč številka, na katero smo ob vsebini in obsežnosti (ima namreč 87 vprašanj) komaj lahko upali.

Odstotek tistih, ki se jim zdi verjetnost lastnega samomora velika, je zaskrbljujoč. Zastavlja se vprašanje, kdo so ti ljudje, so morda duševno moteni, so emocionalno obremenjeni s hujšimi socialnimi ali osebnimi konflikti ali pa so to ljudje, ki sicer zares in resno mislijo o smrti, vendar tako kot neki Malrauxov junak, ki pravi, da ne misli na smrt, da bi umrl, marveč da bi živel? Odstotek tistih, ki so že poskušali samomor, je prav tako visok. Vse dosedanje študije namreč kažejo, da je tveganje za samomor eno leto po poskusu samomora približno 1%, kar je okoli 100 krat večje, kot velja za populacijo nasploh (Kessel in McCulloch, 1966; Buglass in Horton 1974). Tveganje se v naslednjih letih sicer nekoliko zmanjšuje, ostaja pa relativno visoko najmanj 8 let po poskusu. Naši podatki pa le ne dopuščajo čisto matematičnega sklepanja, ki bi ga lahko izvedli iz teh ugotovitev, saj ne poznamo niti časovne oddaljenosti niti nevarnosti teh poskusov, iz česar bi lahko sklepali o resnosti suicidalnega namena.

Vprašanje o zvezi med pogumom in suicidalnim dejanjem je v novejšem času redkokdaj prisotno. Toliko pogosteje pa ga najdemo v literaturi stare grške in rimske dobe. Nekateri imenujejo to obdobje celo "zlato obdobje samomora" (Noyes 1968). Ponuja nam priložnost za študij vpliva mišljenja in filozofije na samomorilno vedenje. Skozi celotno obdobje je bil namreč samomor dejanje poguma in časti, ki mu ni bilo mogoče pripisati niti krivde niti sramote. Filozofije, npr. stoicizem, ki so sprejemale samomor, so poudarjale pomembnost posameznika in njegovega razuma in svobodne volje, kar ga je delalo nepremagljivega. Nič naj ne bi moglo zmanjšati njegovega dostojanstva in oslabiliti njegove volje, saj so mu vrata v smrt, kot vedno prisotni izhod nenehno odprta.

V novejši literaturi o stališčih do samomora lahko najdemo le nekaj študij, ki so se tega vprašanja dotaknile: tako ugotavlja Kalish (Kalish, Reynolds in Farberow 1974), da večina anketirancev njegovega vzorca ($N=434$) doživlja samomorilno dejanje kot strahopetno. Nasprotno pa doživljajo adolescenti (Stein, Witztum in Kaplan De-Nour, 1989) suicidalno vedenje v večini kot pogumno, kar razlagajo avtorji z njihovo željo po avtonomnosti ter s pogosto naravnostjo k nevarnostim nasploh.

Odgovori v naši anketi nam povedo, da smo tedaj, ko moramo presojati lastno dejanje ali pa dejanje našega najbližjega, previdnejši kot takrat, ko govorimo o ljudeh nasploh: ko govorimo o morebitnem svojem samomoru, ga najbrž težko opredeljujemo s stališča poguma, saj se bolj ali manj jasno zavedamo, da je odločitev za takšno dejanje pri večini še najmanj odvisna od poguma; če pa bi že morali na ta način opredeljevati lastno dejanje, bi ga večina raje ocenila kot strahopetnega. To mnenje je še nekoliko izrazitejše, ko gre za najbližjo osebo. Tretjinska razporeditev odgovorov tedaj, ko gre za ljudi nasploh, ne preseneča in pomeni pač normalno distribucijo mnenj o nekem pojavu. Zdi se, da je v tem primeru odpadel tisti vzgib, ki nas dela previdnejše, ko govorimo in ocenjujemo sami sebe ali pa svojega bližnjega.

Iz prikaza najverjetnejših razlogov za samomor (sl.1) lahko razberemo, da so vsi odgovori "nagnjeni" v negativni pol, v stališče torej, da naštetu ni razlog za samomor. Ta nagib v negativni pol je najizrazitejši, ko gre za anketirance same in je le nekoliko manjši, ko gre za bližnje; še največ neodločenih ali pa rahlo v pozitivno smer nagnjenih odgovorov najdemo pri odgovorih, ki zadevajo ljudi na splošno.

Okoliščine, ki jih je večina našega vzorca označila kot tiste, v katerih je verjetnost samomora večja, so v glavnem enake tistim, ki jih najdemo kot poglavitne vzroke samomora ne le pri nas, temveč tudi drugod. Tako sta Dorpat in Ripley (1960) ugotovila, da je bila resna telesna kronična bolezen prisotna pri 50% vseh uspelih samomorov v širši okolici Seattla, pa tudi pri ostalih je bolezen nekaj prispevala k odločitvi. Sainsbury pa je že leta 1955 (Hawton 1987) ugotovil, da so zlasti ulkusna bolezen, srčne in žilne bolezni ter malignomi bolezni, ki jih ob samomorih najpogosteje najdemo. Zanimivo je, da naši anketiranci nezaposlenosti ne ocenjujejo kot okoliščine, ki bi lahko vodila k samomoru, čeprav je kar nekaj dokazov, da predstavlja nezaposlenost precejšnje tveganje, zlasti za moške (Platt 1984). Tudi naše praktične izkušnje kažejo, da je celo samo grozeča nezaposlenost lahko vzrok razmišljanju o samomoru in tudi poskusom. Kot neposredni vzrok uspelim samomorom pa ga v resnici najdemo pri nas le redko. Leta 1994 najdemo težave v službi kot domnevni motiv samomora pri 4,6% uspelih samomorov v Sloveniji (Milčinski in Virant-Jaklič 1995), kar je celo manjša zastopanost kot npr. šolski neuspeh (5,8%). Čeprav sta oba odstotka v primerjavi z drugimi nizka, vendar govorita sama zase: očitno težave v službi ali pa nezaposlenost pri nas še nista razloga za obup, kar lahko razumemo kot ostanek iz časov, ko je bila služba dosmrtna pravica in se je praktično ni dalo izgubiti; pri mlajših ljudeh, ki se še šolajo, pa pomeni neuspeh v šoli očitno nekaj čisto drugega.

Iz oblike krivulj (sl. 1) lahko sklepamo najmanj dveje: najprej to, kar se zdi pričakovano in tudi razumljivo, da so stališča tedaj, ko govorimo o sebi jasna in določna, odgovori so daleč od območij, ki pomenijo bodisi ambivalenco ali pa nezanimanje. Druga značilnost, ki se zdi pomembnejša, pa je ta, da so oblike vseh treh krivulj skoraj popolnoma enake. To pomeni, da našete razloge za samomor vendarle vrednotimo podobno, ne glede na to, o kom govorimo (o sebi, o bližnjem ali o ljudeh nasploh). Razlogi, ki najbolj "štrlijo" v pozitivni pol, so huda in trajna bolečina, resna invalidnost, neozdravljiva bolezen, možnost, da bi sami koga ubili in to, da bi bili odpeljani v psihiatrično bolnico. Prvi trije naštetih so morda res takšni, ki jih najpogosteje povezujemo s samomorom. Tudi statistika uspelih samomorov pokaže telesno bolezen ali invalidnost kot enega najpogostejših razlogov (v letu 1992 npr. v 16% uspelih samomorov). Ob okoliščini, da bi sami koga ubili in potem storili samomor, najdemo prav tako razmeroma nizka povprečja, kar pomeni, da veliko ljudi ocenjuje to okoliščino kot zadosten razlog za lastno smrt. Najbrž ne kaže dvomiti v to, da so bili ob teh odgovorih v ospredju pričakovani občutki krivde, ki naj bi jih človek imel, če nekoga ubije.

Zanimivo je, da bi za mnoge Slovence predstavljal sprejem v psihiatrično bolnico zadosten razlog za samomor. Lahko se vprašamo, ali gre pri tem le za strah pred neko (večini ljudi) neznano institucijo, s katero so povezane številne, med

seboj nasprotujoče si predstave ali pa gre za bojazen pred lastno "norostjo" ter za stališče, da je bolje izbrati smrt, kot pa biti spoznan za duševno bolnega. Na to vprašanje nam ta anketa seveda ne more jasno odgovoriti.

Stališče, da so samomorilni ljudje duševno bolni, je v študijah odraslih populacij, ki so nam na voljo za primerjavo (Ginsburg 1971; Kalish, Reynolds in Farberow 1974), pogostejše zastopano kot v naši. Nekoliko manj izrazito je to stališče pri adolescentih (Stein, Witztum in Kaplan De-Nour, 1989; Eskin, 1992): mladostniki razumejo duševno bolezen širše kot odrasli, samomorilno vedenje v večini pripisujejo čustveni krizi, ki pa ima za njih že značaj bolezni, saj so celo mnenja, da je treba človeka po poskusu samomora nujno zdraviti tudi proti njegovi volji.

Naša anketa pa kaže, da so ljudje, ki mislijo, da so samomorilni ljudje duševno bolni, v manjšini. Večina jih misli, da duševna bolezen ni nujni pogoj za samomor niti za ljudi nasploh niti za njih same. Nekateri študije (Ginsburg 1971; Sale, Williams, Clark in Mills, 1975) kažejo, da ljudje večinoma verjamejo, da se samomor "zgodi" in ga pač pripišejo duševni bolezni kot najverjetnejšemu vzroku zanj. Pri nas pa je tega prepričanja očitno manj, kar kažejo tudi odgovori o tem, koliko je samomorilno dejanje premišljeno. Večina pripisuje samomorilnemu dejanju (zlasti na abstraktnem nivoju - ko gre za ljudi nasploh) premišljenost, kar pomeni, da ljudje to vedenje izberejo, kot najboljšo ali edino v nekih okoliščinah. Opazimo lahko, da je razporeditev odgovorov podobna kot tedaj, ko je vprašanje o pogumu, le da je tu smer drugačna: bolj ko je vprašanje "oddaljeno" od nas samih, vedno manj je neopredeljenih odgovorov in vedno več "premišljenosti" pripisujejo temu dejanju. To lahko pomeni, da pri sebi nekako lahko razumemo in tudi predvidevamo kakšno dejanje, ki bi ga storili impulzivno, brez pravega razmisleka. Pri drugih ljudeh, tudi če so nam blizu, pa takšna dejanja težje predvidevamo, in tudi če se zdijo nepremišljena in impulzivna, jim vendarle pripišemo nekakšen vzrok.

Zanimivo pa je, da večina naših anketirancev misli, da ljudje delajo samomor, ker so duševno bolni. Malo verjetno se zdi, da bi bilo vprašanje le narobe razumljeno; bolj smiselna je domneva, da doživlja večina ljudi duševno bolezen kot izjemno hudo, dokončno, neozdravljivo in stigmatizirajočo motnjo, ki kot taka pač predstavlja zadostni razlog za samomor.

Odgovori o vlogi dednosti pri samomorilnem vedenju nam povedo, da je poučenost ljudi o tem razmeroma dobra, saj samomora v resnici ne pripisujemo dednosti v pravem pomenu besede. Pogostejše pojavljanje samomorov v določenih družinah pripisujemo temu, da se v družini ali pa tudi v širšem okolju to vedenje prenaša po principih socialnega učenja (Chiles, Strosahl, McMurtray in Linehan 1985). Družina ali prijatelji prenašajo tako motive za samomorilno vedenje kot tudi pričakovanja, kaj lahko s takšnim vedenjem pridobimo.

V tem smislu lahko tudi razumemo odgovore na vprašanje, kaj želi doseči nekdo, ki poskuša samomor: za večino naših anketirancev predstavlja to dejanje način oz. možnost opozoriti druge na to, kako hudi so njegovi problemi. To, da so edino pri tem odgovoru najvišje frekvence pri pritrdilnih odgovorih, kaže na dvojje: najprej na to, da vrednotijo ljudje poskus samomora kot način reševanja

krizne situacije, kot vedenje torej, ki lahko prinese razrešitev nekih problemov. To pa po drugi strani lahko pomeni, da je to v našem okolju povsem "normalno" vedenje, ki lahko prinaša koristi (če sledimo teoriji socialnega učenja) in mu ne kaže pripisovati niti značaja duševne motnje niti manipulativnosti in ga tudi ni treba obsojati.

Ocenjevanje posledic samomora za bližnje in za družbo kot celoto kaže v naših odgovorih kar strašljivo podobo: odstotek tistih, ki menijo, da prinaša samomor pozitivne posledice, je po našem mnenju zelo visok in zanj pravzaprav ne najdemo druge razlage kot zelo nizko samospoštovanje. Morda je to tista ključna poteza Slovencev, ki povzroča, da se tako zlahka odločamo za samomor? Ali pa je to le še en obraz tistih značilnosti, ki so jih opisali številni avtorji (Debenjak 1969; Kerševan 1983; Paternu 1969) in ki skupaj dajo tisto, čemur še vedno pravimo "nacionalni značaj", ne glede na to, kako problematičen in sam v sebi protisloven je ta izraz.

Positivno ali negativno stališče o tem, ali ima človek pravico napraviti samomor, se najpogosteje povezuje z religioznostjo. O protektivni vlogi religije je govoril že Durkheim (1951), kasneje na tem področju manj znani Masaryk (1970), nato pa še mnogi drugi (Pescosolido, 1990; Pescosolido in Georgianna, 1989). Pri teh prispevkih je šlo pretežno za sklepanja, ki so jim bili osnova epidemiološki podatki o pogostnosti samomora v določenih okoljih. Vendar pa so bila ta sklepanja potrjena tudi v raziskavah o stališčih do samomora: v že omenjeni študiji Ginsburga (1971) je 56% anketirancev menilo, da človek nima pravice napraviti samomor, kar so najpogosteje utemeljevali z moralnimi ali religioznimi razlogi. Podobne rezultate so dobili tudi Eskin (1992) in Stein s sodelavci (1989) pri mladostnikih. O podobnih razlogih lahko sklepamo tudi ob naših rezultatih, čeprav jih zaenkrat še ne moremo z gotovostjo potrditi.

Sklep

Pričujoči rezultati nas potrjujejo v predpostavki, da se gibljejo stališča do samomora med Slovenci v območju permissivnega. Večina navedenih rezultatov predstavlja sicer kognitivno komponento stališč, vendar so tudi odgovori, ki zadevajo čustveno in vedenjsko komponento podobni. Najbrž bi bilo nenavadno, ko bi bila stališča drugačna ob tako visokem koeficientu samomora.

Če razumemo ta stališča kot "podlago" za bodoče vedenje, potem najbrž ne moremo pričakovati, da se bo koeficient samomora pomembno znižal v bližnji prihodnosti. Stališča sicer niso neka stalnica, vemo pa, da jih ni tako lahko spremeniti. Še zlasti trdno so zasidrana v nas tista stališča, ki si jih ustvarimo razmeroma zgodaj v življenju, ki zadevajo naše najintimnejše vrednote, kot so odnos do ljubezni, bolezni, trpljenja, do življenja in smrti nasploh.

Morda bi lahko to študijo uporabili kot izhodišče za pripravo strategije, s pomočjo katere bi se v nekem časovnem obdobju stališča do samomora vendarle spremenila in postala manj permissivna.

LITERATURA

- Beck AT, Steer RA in Brown G. 1993. Dysfunctional Attitudes and Suicidal Ideation in Psychiatric Outpatients. *Suicide and Life-Threatening Behavior*, Vol. 23 (1), 11-19.
- Buglass, D in Horton, J. 1974. A scale for predicting subsequent suicidal behaviour. *British Journal of Psychiatry*, 124, 573-578.
- Chiles, JA, Strosahl, KD, McMurtry, I, in Linehan, MM. 1985. Modeling effects on suicidal behavior. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 173, 477-481.
- Debenjak, B. 1969. Nacionalnost in represija. *Anthropos* I-II., 115-118.
- Dickstra RFW in Kerkhof AJFM. 1988. Attitudes Toward Suicide: Development of a Suicide Attitude Questionnaire (SUIATT). V HJ Moller, A. Schmidtke in R Welz (ur.), *Current Issues in Suicidology* 462-476.
- Dorpat, TL in Ripley, HS. 1960. A study of suicide in the Seattle area. *Comprehensive Psychiatry*, 1, 349-359.
- Eskin, M. 1992. Opinions about and reactions to suicide and the social acceptance of a suicidal classmate among Turkish high school students. *International Journal of Social Psychiatry*, 38, 280-286.
- Freud, S. 1972. *Gesammelte Werke X. Zeitgemässes über Krieg und Tod*. Frankfurt / M: S. Fischer V. 323-355.
- Ginsburg, GB. 1971. Public concepts and attitudes about suicide. *Journal of health and social behaviour*, 12, 200-207.
- Hawton, K. 1987. Assessment of Suicide Risk. *British Journal of Psychiatry*, 150, 145-153.
- Kalish RA, Reynolds DK in Farberow NL. 1974. Community attitudes toward suicide. *Community Mental Health Journal*, 10 (3), 301-308.
- Kerševan, M. 1983. Sociologija in samomor. V L. Milčinski (ur.), *Samomor in Slovenci*, 207-213.
- Kessel, N in McCulloch, W. 1966. Repeated acts of self-poisoning and self-injury. *Proceedings of the Royal Society of Medicine*, 59, 89-92.
- Masaryk, TG. 1970. *Suicide and the Meaning of Civilization*. Chicago, London: University of Chicago Press. 140-220.
- Milčinski, I. in Virant-Jaklič, M. 1995. Samomor in samomorilni poskus v Sloveniji v letu 1994. Ljubljana, Univerzitetna psihiatrična klinika.
- Noyes, R. 1968. The taboo of suicide. *Psychiatry*, 31, 173-183.
- Paternu, B. 1969. Nekaj misli k problemom sodobnega slovenstva. *Anthropos*, I-II., 127-128.
- Pescosolido, BA in Georgianna, S. 1989. Durkheim, Suicide, and Religion: Toward a Network Theory of Suicide. *American Sociological Review*, 54, 33-48.
- Pescosolido, BA. 1990. The social context of religious integration and suicide: Pursuing the Network Explanation. *The Sociological Quarterly*, 31, 337-357.
- Platt, S. 1984. Unemployment and suicidal behaviour: a review of the literature. *Social Science and Medicine*, 19, 93-115.
- Sale, I, Williams, CL, Clark, J in Mills, J. 1975. Suicide behavior: Community attitudes and beliefs. *Suicide*, 5(3), 158-168.
- Stein D, Wittzum E in Kaplan De-Nour A. 1989. Adolescent attitudes toward suicide. *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 26, 58-68.

SLOVENSKO ZALOŽNIŠTVO MED NEKAPITALIZMOM IN ANTIKAPITALIZMOM

Povzetek: Članek primerja angleško in slovensko založništvo na začetku 20. stoletja in pokaže, da se je prvo razvijalo kot industrijska panoga, drugo pa kot obrtna dejavnost. Razlogov za to ne išče le v različnih velikostih obeh knjižnih trgov, ampak tudi v različnih vrednotah: če je bilo viktorijanskemu etosu nedoumljivo, da bi založnik dajal prednost poslanstvu pred komercialnimi oziri, je bilo v Sloveniji stanje ravno obratno. V drugem delu skuša članek pokazati, da je taka vrednostna usmeritev preživela vse do danes in je s tolerantnim odnosom do monopolov ena od glavnih zavor pri tem, da bi se slovensko založništvo razvijalo podobno kot drugje v zahodni Evropi.

Ključni pojmi: založništvo, vrednota, industrija, antikapitalizem, nekapitalizem, obrt, socializem, trg, kultura, monopol.

Med obrtjo in industrijo: Slovenija in Anglija

Davnega poletja 1898 je v Ljubljani, na tedanjem Dvornem trgu 3, odprl knjigarno Lavoslav Schwentner; slabih sto let kasneje ga bo Enciklopedija Slovenije opisovala kot prvega modernega slovenskega založnika¹. In res, mož je bil eden prvih Slovencev, ki se je knjigotrštvu zavezal z dušo in telesom: preden je začel s svojimi knjigarnarskimi posli v Ljubljani, je vodil manjšo knjigarno v Brežicah, nato pa obiskoval knjigotrški tečaj na Dunaju in se dodatno učil poklica po knjigarnah v Pragi. Že kmalu se bo pokazalo, da mu prodajanje knjig v lastni knjigarni pod današnjo knjižnico Otona Župančiča ne bo dovolj in pečati se bo začel z založniško dejavnostjo: nanj se bodo takorekoč od prvega dne obračali vsi tisti avtorji, ki jim bodo preozki konzervativni okvirji obeh nacionalnih knjižnih družb, Mohorjeve in Maticе. Tako bodo pri njem izdali svoja temeljna dela vsi štirje poeti slovenske moderne, Cankar pa celo večino svojih knjig: poleg tega bo Schwentner do leta 1920, ko se bo nehal ukvarjati z založništvom, spravil na svet še zgledno število prevodov iz svetovne književnosti, otroških knjig in praktičnih priročnikov. S tem bo udaril temeljni kamen založništvu kot dejavnosti, ki poteka zunaj okrilja Cerkve in je kot tako vezano predvsem na laično družbo - z nastankom nove, jugoslovanske države pa mu bodo sledili še številni drugi².

* mag. Miha Kovač, Založba Mladinska knjiga.

¹ Gl. Enciklopedija Slovenije 11, Mladinska knjiga, Ljubljana 1996.

² Več o tem gl. Moravec 1994, 65-165.

Naj najprej opozorimo na nekaj značilnosti, ki so od Schwentnerja naprej v Sloveniji založništvo definirale kot samosvojo kulturno dejavnost in jih, kot bomo poskusili pokazati v nadaljevanju, del javnega mnenja še danes razume kot samoumevne in občeveljavne vrednote, čeprav gre v resnici za predsodke in arbitrarne sodbe, ki so slovenska posebnost. Ali, kot sta v svoji študiji o vplivih kulturnih vrednot na gospodarstvo zapisala Hampden-Turner in Troompenars (Hampden-Turner in Troompenars 1995, 2), vsaka kultura ima "...svojo tiho dimenzijo, to je niz prepričanj, ki so nezavedna, saj jih imajo člani skupnosti za tako samoumevne, da se jih niti ne zavedajo". Ta predpostavka je zanj ključ za razumevanje gospodarskega življenja: če je namreč res trg tista skrita roka, ki uravnava gospodarsko življenje, kot je to verjel Adam Smith, potem je kultura "s svojo globoko strukturo prepričanj" tista nevidna roka, ki uravnava trg, pravita Hampden-Turner in Trompenaars, te "...kulturne preference ali vrednote pa so tudi temelj nacionalne identitete in temelj gospodarske moči - ali pa slabosti." (Hampden-Turner in Troompenars 1995, 3).

Naš namen bo torej nakazati, kakšna je bila in kako je na razvoj slovenskega založništva vplivala tista "tiha dimenzija", ki se skriva pod tistim, čemur tudi pri nas pravimo delovanje tržnih zakonitosti: tovrstne slovenske posebnosti bomo poskušali še posebej izpostaviti s tem, da bomo razvoj slovenskega založništva primerjali z razvojem angleškega, ki je v 20. stoletju vzpostavil "...najbolj razvito institucionalno strukturo od vseh nacionalnih založniških industrij v svobodnem svetu" (Feather 1996, 192) in s tem postal glavni določevalec organizacijskih in programskih trendov v dejavnosti. Pri tem razmišljanju se bomo oprli na doslej edini raziskavi s tega področja: na študijo dr. Dušana Moravca Sodobni tokovi v slovenskem založništvu ter na obsežen zgodovinski prikaz Johna Featherja *A History of British Publishing*.

Založnikova bolečina: avtorski honorarji

Začnimo s tistim, kar je za vsakega založnika in avtorja najbolj pereče in aktualno, z avtorskimi honorarji.

Leta 1909 je bil Ivan Cankar svojemu založniku Schwentnerju dolžan 4000 kron za rokopise, ki mu jih še ni oddal (Moravec 1994, 22); Schwentner je v intervjuju v Glasu naroda več kot dvajset let kasneje (19. decembra 1935) priznal, da so Cankarjevi honorarji na knjigo v povprečju znašali "med 400 in 500 kronami", kar pomeni, da mu je bil pisatelj dolžan nič več in nič manj kot rokopise za okroglo deset knjig (Moravec 1994, 60). Za primerjavo naj povemo, da naj bi štipendija za "slovenske vseučiliške privatne docente, ki bi imeli postati profesorji na bodočem slovenskem vseučilišču" znašala 1600 kron letno (Moravec 1994, 60). Še več, Župančič je kot mestni arhivar po Aškerčevi smrti dolga leta dobival mesečno plačo 200 kron, "...Mestna hranilnica ljubljanska je bila pripravljena plačati 'dobro izvežbanega' korespondenta z znanjem več jezikov z 250 kronami, knjigovodja pa jih je prejemal le 120 in praktikant komaj 80; dobro plačani magistratni (najvišji)

uradniki so se povzpeli do 450 kron, srednji do 300 in seveda manj.³ Za ilustracijo velja morda navesti še podatek, da je tedaj Župančič za stanovanje plačeval najemnino 80 kron, par boljših čevljev je stal 8 kron, kilogram kave 4,40 krone, povratna ladijska karta do Amerike pa 120 kron (Moravec 1994, 62).

Če torej Cankarjev dolg prevedemo v naturalije, ugotovimo, da je bil Schwentnerju dolžan nič več in nič manj kot 32 povratnih kart do Amerike, oziroma skoraj dve letni Župančičevi plači, oziroma slabo tono kave⁴.

Ti podatki postanejo še bolj zanimivi, če nanje apliciramo sodobne zahodne založniške standarde za izračun avtorskega honorarja: tako so v Veliki Britaniji koncem 19. stoletja stekla dolgotrajna usklajevanja med leta 1883 nastalo Society of Authors in založniki, njihov končni rezultat pa je bila ugotovitev, da je za "...avtorja idealno, če dobi 10% od maloprodajne cene knjige, s tem, da si avtor pridrži vse pravice za prodajo knjige v Združene države in za prevode" (Feather 1996, 178); odsihmal se v Britaniji vsa pogajanja med založniki in avtorji vrtijo okoli te številke, pri čemer slabši avtorji praviloma dobijo nekaj procentov manj, avtorji uspešnic pa nekaj procentov več. Še več, to pravilo se je zelo hitro utrdilo kot norma v svetovnem založništvu in čeprav nimamo podatkov o tem, ali ga je Schwentner leta 1909 poznal ali ne, lahko ob predpostavki, da so Cankarjeve knjige stale "...med 2 in 4 kronami, tiste z boljšo vezavo pa 5,50 kron" (Moravec 1994, 61), sklepamo, da bi moral Schwentner prodati od 10 do 20 tisoč navadno vezanih knjig, da bi pokrtil ta avans - če bi seveda Cankarju plačeval običajni procent od prodanega izvoda⁵.

Založnik kot mecen: založnik kot izmeček

Iz Moravčeve študije ni mogoče natančno razbrati, kakšne so bile naklade Cankarjevih knjig: ne le, da ga ta segment založništva ni pretirano zanimal, ohrani-

³ Moravec 1994, 61; cit. po E. Holz, *Gospodarski položaj mestnega uradništva ljubljanskega v drugi polovici 19. stoletja*. Zbornik zgodovina Ljubljane, 1984, 245

⁴ Če bi to vsoto pretvarjali v današnje zneske na podlagi letalskih vozovnic, bi njegov dolg znašal cca 30 000 dem (z Swissairom je denimo mogoče letiti iz Ljubljane v New York za slabih 1000 dem), če pa bi jo pretvarjali na podlagi cen kave, pa 18000 dem (kg barčafaja stane približno 17 dem).

⁵ Naj kot zanimivost opozorim, da je Kraigher v Umetnikovi trilogiji eni od junakinj položil v usta trditve, da so Cankarjevi založniki "za vsak stotak, ki ga je prejel kot honorar, izmolili tisočak iz ljudstva" (Moravec 1994, 37). Ta stavek tako morda ni zgolj metafora, ki naj pokaže izkoriščevalsko ravnanje Cankarjevega založnika, ampak kar opis dejanskega stanja, oziroma namig, da so bili ti standardi morda znani tudi v Sloveniji, le da so pri slovenskih avtorjih vzbujali neprimerno manj entuziazma kot pri angleških. Schwentnerju v bran je pri tem seveda treba povedati, da Kraigherja očino ni zanimalo, koliko od tisočaka, ki ga je "izmolzel od ljudstva", je založnik moral plačati za stroške tiska, skladiščenja in distribucije, koliko so mu za rabate vzeli drugi knjigarnarji in koliko ga je stala vezava kapitala. Še več, zanimalo ga ni niti to, koliko od tega zaslužka je šlo za kritje izgub pri finančno zgrešenih založniških projektih, pa čeprav je enega takega zagrešil tudi sam: za Kontrolorja Škrobarja mu je namreč Schwentner izplačal 2000 kron avansa, prodal pa le dobrih 500 izvodov, kar pomeni, da je "samopašni založnik", kot je Schwentnerja imenoval Kraigher, s tem lahko pokril le avtorski honorar, že za pokritje stroškov tiska pa je moral vzeti pri drugih, bolj dobičkonosnih - zakaj pa ne - Cankarjevih knjigah.

lo se je tudi zelo malo tovrstnih podatkov⁶. Vseeno pa iz njegovega pisanja z gotovostjo lahko sklepamo vsaj to, da praviloma niso presegle 4000 izvodov: Moravec namreč opozarja, da so bile naklade pri obeh nacionalnih knjižnih družbah "...v primeri z onimi pri 'privatnem' založniku (= Schwentnerju, op.mk) sorazmerno visoke in krog bralcev širši že pri Matici (okoli štiri tisoč in več) kaj šele pri Mohorjevi." (Moravec 1994, 25). Skratka, če bi njune avtorsko-založniške odnose merili z vatlom, kot se je koncem 19. stoletja uveljavil v zahodnem založništvu, bi moral Cankar Schwentnerju ne samo dostaviti rokopise za najmanj deset knjig, ampak bi moral slednji tudi prodati od vsake najmanj po 2000 izvodov, preden bi mu bil spet karkoli dolžan. Toda, Cankar mu je od leta 1909, ko je ta dolg nastal, do konca življenja sicer res dostavil rokopise še za 14 knjig, ki jih je Schwentner vse natisnil, vendar, kot smo videli zgoraj, na meji naklad, ki bi mu tudi po tedanjih kriterijih razvitega založništva omogočale normalen zaslužek. Še več, ker je Cankarju plačeval predujme in honorarje tudi potem, ko je nastal omenjeni dolg, in veliko prej, preden - če sploh - je prodal omenjene količine knjig, se težko izognemo sklepu, da je Schwentner Cankarja preplačal oziroma ga je prav po mecensko preživljal. Če to povemo še nekoliko drugače, Schwentner Cankarja ni tiskal (samo) iz komercialnih ozirov, ampak očitno (tudi) zaradi drugih vzgibov. Čeprav je kot založnik "...znal spretno izkoristiti trg.momente" (SBL, 254), nas finančne posledice načina, s katerim je opravljal svoj poklic, opozarjajo, da je bil hkrati prepričan, da mora z njim izpolnjevati tudi določeno poslanstvo.

Vprašanje, ali je bilo v Schwentnerjevi osebni ekonomiji to poslanstvo nacionalne, kulturne, politične ali kakšne druge narave, seveda presega domet tega pisanja, tisto, kar je zanimivo za našo rabo je dejstvo, da se tedanji pisateljski srenji tak odnos med avtorjem in založnikom ni zdel samo nekaj normalnega, ampak so bili celo prepričani, da je neprimerno, da bi jih založniki preveč pogosto opozarjali na njihov del obveznosti. Moravec namreč opozarja, da so bili Schwentnerjevi avtorji "...samozavestni, prav nič skromni, takrat in pozneje velikokrat kar zahtevni: ko bi ustregel vsaki njihovi želji (in mnogim je ustregel), bi mu - če se malo drastično izrazimo - prav kmalu 'raznesli' mlado podjetje". (Moravec 1994, 17). Pa ne le to: ko je Schwentner Cankarja opozoril na njegove dolgove, mu je ta nič kaj prijazno svetoval, naj pogodbe "...objavi v humoristični Bodeči neži." (Moravec 1994, 22).

Še ostreje kot v že omenjeni Umetnikovi trilogiji je "samopašnega založnika"⁷ obdelal Lojz Kraigher v monografiji o Ivanu Cankarju, kjer je ugotavljal, da je Schwentner "zanemaril" in "razočaral" pisatelja (ko mu ni plačeval novih predujmov), da je "...zavlačeval tisk te ali on knjige, da mu je plačeval 'škandalozno malo', da ga ni čakal na ljubljanski postaji in ga vzel na stanovanje" (Moravec 1994, 22);

⁶ Tako je denimo Dane Škerl, sin založnika in lastnika Akademске založbe Silvestra Škerla, v pismu dr.Moravcu potožil: "S sestro sva po očetni smrti pregledala njegovo zapuščino, vendar nisva našla ničesar, kar bi bilo v zvezi z Akademsko založbo. Je pa to razumljivo, ker so med vojno najprej Italijani, po vojni pa naši (ob predaji knjižarne in založbe) zaplenili vso dokumentacijo ter jo odpeljali delno v Vevče delno pa ne vem kam." (Moravec 1994, 250). Najbrž lahko upravičeno domnevamo, da je podobna usoda doletela tudi dokumentacijo večine ostalih medvojnih založb.

⁷ Gl. opombo 5.

skratka, Schwentnerju naj bi šlo samo "za bogatitev in njegov konto v banki". S takim mnenjem o Schwentnerju Kraigher očitno ni bil osamljen, saj ga je z njim delil vsaj še slikar Maksim Gaspari, ki ga je upodobil s polno vrečo denarja in s Cankarjevo knjigo v žepu, ko se vrača domov v zaslužen pokoj na Vransko: "...s profiti od Cankarjevih knjig si je lahko privoščil Schwentner oddih - drugače si te cenene karikature ni mogoče razložiti.", pribija k temu Moravec (Moravec 1994, 38).

Komercialno podjetje ni kulturno dejanje

Da tak odnos med založnikom in avtorji ni bil značilen samo za Schwentnerja in njegove kliente, nas opozarja tudi zgodba o založbi Modra ptica, za katero Moravec pravi, da je njen lastnik Janez Žagar v tridesetih letih odigral podobno vlogo kot Schwentner ob prelomu stoletja: v dejavnosti je takorekoč določal trende in so se po njem ravnali vsi, ki so kaj dali nase. Žagarjev največji novum je bil, da je prodajo knjig svoje založbe utemeljil skozi široko razprostranjeno mrežo naročnikov, v knjižni program pa je uvrščal predvsem najznamenitejše svetovne romane iz 19. in 20. stoletja, s čimer je odkril prazno tržno nišo, saj je bil že prvi roman, Hamsunovi Potepuhi, "pravi bestseller" (Moravec 1994, 176). Ta poslovno-programaska inovativnost je seveda blagodejno učinkovala na založbino finančno stanje: kar se naklad tiče, je šlo Modri ptici bolje kot Schwentnerju, saj je v najboljših letih imela po 5000 naročnikov svoje redne letne knjižne zbirke (4-5 naslovov) in svoje istoimenske mesečne revije - in če so bili založniški pogoji v stari Jugoslaviji vsaj približno podobni današnjim, so njeni lastniki nedvomno tudi zaslužili bolje kot Schwentner. "Žagarja so nekateri razglašali celo za kapitalista," poroča Moravec, "ki ima v hranilci 100.000 din od lanskega izkupička, ki je znašal 400.000 din" (Moravec 1994, 178); Vladimir Bartol, tesen Žagarjev sodelavec in - morda tudi zaradi tega stavka - ena od najbolj samosvojih figur iz slovenske literarne zgodovine, je take očitke "smeje zavračal" in zapisal v svoj dnevnik: "In tudi če bi bila resnica, kaj zato?" (Moravec 1994, 180).

S čimer smo prišli do ene od pomembnejših predpostavk za razumevanje duha, ki je skozi vse 20. stoletje dajal ton slovenskemu založništvu. Poleg vsega novega, kar sta s svojimi programi in poslovnimi pristopi prinesla v slovenski kulturni prostor, se iz zgodbe o Janezu Žagarju in Lavoslavju Schwentnerju lahko naučimo tudi tega, da je bil v prvi polovici tega stoletja status kapitalista nekaj, kar se za založnika kratkomalo ni spodobilo in mu je ga bilo mogoče vreči v obraz kot očitek*.

* Tvrstina negativna nastrojenost do kapitalistov v tistem času ni odlikovala samo pisateljev, ampak lahko tvegamo domnevo, da je bil antikapitalizem značilen kar za dobron del tedanje slovenske družbe: Janez Evangelist Krek, ki je bil takrat nesporni politični "oče naroda", je leta 1917 denimo na ustanovnem sestanku Nove založbe posebej poudaril, "da smo v socialnem oziru vedno v boju proti kapitalizmu, proti izkoriščanju posameznika, slojev, stanov in narodov" (Moravec 1994, 103). Iskanje duhovnih vezi med Krekom in njegovimi morebitnimi samoupravnimi dediči pa seveda daleč presega namen tega pisanja.

Slovenska kultura: trdnjava antikapitalizma?

Če je bilo denimo za Petra Kozino⁹ kot lastnika in ustanovitelja tržiške tovarne čevljev nekako samoumevno, da je kapitalist, ne glede na to, ali si o tem dejstvu in kapitalizmu nasploh mislimo kaj dobrega ali kaj slabega, potem za založnika kapitalistični status še zdaleč ni bil nekaj samoumevnega, saj sicer besede kapitalist v zvezi z njegovo osebo ne bi bilo mogoče uporabiti kot psovko. Drugače povedano, če se zdi, da je bilo v tedanji družbi samoumevno, da so čevlji tržni predmet, lastniki proizvodnih pogonov pa kapitalisti, potem je znotraj tedanjega vrednostnega sistema založništvo očitno ravno obratno rokovalo s predmetom, ki je po svoji naravi visoko nad "kapitalistično stvarnostjo", in mu, če ga vanjo spustimo, s tem storimo silo. To so bili torej časi, ko sta bila knjiga in čevlji še zelo različna, ne le, da sta imela popolnoma drugačne proizvodne in prodajne lastnosti, knjiga tudi za razliko od čevlja za tedanjo kulturno elito kratkoma ni veljala za tržno blago¹⁰.

Taka drža je slovensko založništvo na začetku tega stoletja seveda ujela v nerešljiv paradoks: če založnik ne sme biti kapitalist, potem tudi založništvo ne sme biti dejavnost, ki bi jo uravnavali enaki kriteriji kot vse druge tržne dejavnosti. Če je založnik v Avstro-ogrski oziroma v prvi Jugoslaviji želel tiskati in prodajati knjige, ni mogel delovati drugače, kot da se je držal določenih, v tedanjih družbah priznanih pravil igre, ki so bila v percepciji takratnih pisateljev pač kapitalistična, saj je za tako veljala celotna družbena ureditev obeh držav. Osebo bogatenje kot nagrada za tistega, ki posel organizira in prevzame nase tudi vse finančno tveganje, je bilo le najvidnejše znamenje te, s stališča tedanjega vrednostnega sistema, očitno negativne ujetosti. In prav zato, ker je bilo tedaj pisanje in uživanje knjig dojeta kot dejavnost, ki po svoji naravi presega tovrstno surovo in banalno kapitalistično stvarnost, je imel pisatelj pravico biti vzvišen nad založnikom natančno toliko, kolikor je bil ta ujet v kapitalistična pravila igre.

Naj mi bo pri tem dovoljeno tvegati tezo, da je, če sledimo opisani logiki sklepanja, založnik iz te manjvredne kapitalistične ujetosti lahko izstopil le tako, da se je tudi on namesto bogatenju zavezal poslanstvu, ki mu je bil zavezan tudi pisatelj. Ker pa za izpolnjevanje tega poslanstva ni imel daru, ampak denar, je to pač lahko storil le tako, da je skrbel za pisateljevo blagodat in je, če nam je dovoljena malce pesniška metafora, denar spreminjal v dar. Zato ni bilo denimo nič slabega, če so se avtorji požvižgali na dejstvo, da si s plačilom avtorskega honorarja določene pravice do dela pridobi tudi založnik, in isti izdelek prodali dvakrat.

⁹ Nekdanjega lastnika tovarne Peko smo si za vzor zbrali arbitrarno, predvsem zato, ker bo v slovenskem založništvu ob izteku 20. stoletja knjige zelo popularno primerjati s čevlji.

¹⁰ Naj mi bo dovoljeno samo namigniti, da gre razloge za tak posvečen status knjige iskati v nacionalni konstituciji Slovencev. V nacionalni mitologiji namreč velja, da so se Slovenci kot narod brez države ohranili predvsem zaradi svojega jezika, kar pomeni, da so bili tisti, ki so vzpostavili slovenščino kot knjižni jezik, hkrati tudi čuvaji nacionalne identitete; če mi je dovoljeno biti malce grob, znotraj takega miselnega sistema knjige dojeta kot posoda, v kateri je hranjena substanca, ki nas dela za to, kar smo. Vprašanje, ali gre za tezo, ki vzdrži zgodovinsko preverjanje, ali pa zgolj za konstrukt, s katerim si kulturniška inteligenca pomaga vzdrževati privilegirani status, puščamo raje ob strani. Več o tem gl. Rastko Močnik, Raziskave za sociologijo književnosti, DZS, Ljubljana 1983.

Tako sta Prijatelj in Kraigher svoje prevode brez kakršnihkoli skrupolov prodala tako Schwentnerju kot Dramatičnemu društvu oziroma Ljubljanskemu zvonu (Moravec 1994, 30), še več, znotraj te paradigme ni bilo nič nenavadnega niti to, če je imel avtor založnika takorekoč za svojega pribočnika, za katerega je bilo samoumevno, da ga "...čaka na ljubljanski postaji in ga vzame na stanovanje."¹¹

Prvi dokaz za tezo, da je tako razumevanje založništva preživel do današnjih dni, bomo poiskali kar pri samem Moravcu: tako se mu je - v sicer izjemno korektni študiji - med drugim zapisal stavek, da je pri Schwenterjevi odločitvi, da natisne 900 strani debelo Prijateljevo monografijo o Kersniku, s katero je založnik več kot verjetno šel zavestno v izgubo, "...šlo prav gotovo za izrazito nekomercialno podjetje, ali z drugo besedo - za kulturno dejanje." (Moravec 1994 33). Kar drugače povedano pomeni, da sta kulturno dejanje in nekomercialno podjetje tudi zanj sinonima: da nekaj, kar je "komercialno podjetje", ne more biti tudi "kulturno dejanje". Naj opozorim le še na to, da je ta vrednostna predpostavka ujeta v samo strukturo Moravčeve študije, saj se je v njej ukvarjal predvsem s programi založb do leta 1941 ter z načinom, na katerega so te pridobivale posamezne avtorje in s pomočjo hišnih urednikov snovale in ujčkale posamezne založniške projekte. Predmet njegovega zanimanja so bila torej "kulturna dejanja", ne pa "komercialna podjetja": naklade, prodaja, struktura cene, načini skladiščenja in distribucije, ter načini urejanja avtorskih pravic, ki so poleg avtorskega in uredniškega dela neizogiben segment založniške dejavnosti, so v njegovi študiji ostali ob strani. S tega zornega kota je naslov njegove študije *Novi tokovi v slovenskem založništvu* seveda zavajajoč. V njej je obravnaval le en, s stališča razvoja panoge morda celo ne njen najpomembnejši del, ki bolj kot v založniško spada v literarno zgodovino¹². Moravca je založništvo zanimalo samo toliko, kolikor je bilo servis kulture, vseh tistih njegovih lastnosti, zaradi katerih je založništvo več kot samosvoja ekonomska dejavnost, pa se ni dotaknil.

V tem se Moravec tudi pomembno loči od svojega britanskega kolega Johna Featherja.

Britansko založništvo: trdnjava kapitalizma?

Kratek skok v zgodovino angleškega založništva nam namreč že na gramatikalni ravni pokaže pomembno razliko, saj tam za označevanje založniške dejavnosti tradicionalno uporabljajo dva takorekoč klasična kapitalistična izraza, *trade* ali *industry*. A to še ni vse, tam tudi pisanje in uživanje knjig ni nekaj, kar bi bilo takorekoč po definiciji iztrgano iz "grobega kapitalističnega vsakdana". John Feather nas v svoji študiji denimo opozarja, da je v Britaniji "...literatura v najširšem smislu že v 16.stoletju postala komercialno blago" (Feather 1996, 25), že tedaj pa je

¹¹ Gl.opombo 5

¹² V opombi naj mi bo dovoljeno povedati, da je ob izidu Moravčeve študije predvsem založniška sreča njen naslov razumela kot razlago najnovejših založniških prijemov, kot so koprodukcijski tiski ali pa denimo uporaba interneta, zato je na še večje čudenje naletel podnaslov študije *"Od Schwentnerja do prvih publikacij Akademije"*.

bilo tudi samoumevno, da je bil predvsem "tiskar" tisti, ki je imel pravico do dobička, saj je on "...financiral in organiziral natis in prodajo knjige." (Feather 1996, 25). Še več, če je bil Schwentner založnik s poslanstvom in se je predvsem kot tak tudi zapisal v slovensko zgodovino, se je, če malce karikiramo, v Angliji tržna smer razvoja založništva skozi čas samo še krepila, tako da so, kot pravi Feather, zadnji založniki s poslanstvom propadli za časa vladanja kraljice Viktorije, saj tedaj "...poslanstvo kratkomalo ni bilo več dovolj, v kapitalističnem etosu viktorijanskega založništva so lahko preživeli le tisti, ki so imeli tržno pamet."¹⁵ (Feather 1996, 141).

V Veliki Britaniji so šolski zgled tovrstnega tržnega obnašanja v branži postavili bratje MacMillan, očetje ene največjih sodobnih založniških multinacionalk, ki so bili kot škotski puritanci moške trdnega verskega in političnega prepričanja. Vendar pa, opozarja Feather, jom to prepričanje nikoli ni preprečilo, da ne bi tiskali knjige, za katero se jim je zdelo, da bo prinesla profit, če je bila le napisana v skladu z njihovimi osnovnimi kriteriji kvalitete. Lahko so tudi zavrnilo knjigo avtorju, s katerim so se intimno še tako strinjali, če so ocenili, da ta ne bo prinesla denarja in da ne izpolnjuje njihovih založniških standardov (Feather 1996, 141). Tedaj je bil pač "...trg gospodar in najuspešnejši so postali tisti založniki, ki so razumeli, kako se bo ta razvijal." (Feather 1996, 142).

Toda, zmotili bi se, če bi verjeli, da zaradi te tržne naravnosti britansko založništvo ni počelo tistega, čemur bi v slovenski nacionalni mitologiji rekli kulturno dejanje. "Trgovina in kultura sta bila v založništvu vedno tesna zaveznika in sta to danes morda bolj, kot sta bila kdajkoli doslej", pravi Feather (Feather 1996, 224) in kot najčistejši zgled, ki potrjuje točnost te teze, navaja zgodbo o založbi Penguin Books, ki je od tridesetih let tega stoletja naprej sinonim za uspešno žepno knjigo.

Komercialno podjetje je kulturno dejanje

Njen ustanovitelj Sir Allen Lane na programski ravni pravzaprav ni naredil nič posebnega, knjige, ki so po obliki in formatu spominjale na žepne, so tedaj že izhajale tako v Nemčiji kot v Ameriki. V Nemčiji je izhajala knjižna zbirka Albatross, ki jo je, paradokсно, zasnoval Anglež John Holroyd-Reece. Lane si po njenem ptičjem vzoru ni izbral samo imena svoje bodoče založbe, ampak si je pri Albatrossu "sposodil" tudi format in živopisne naslovnice. Toda tisto, kar je bilo zares novo in genialno, je bila ideja o trženju te zbirke. Lane se je namreč odločil, da bo svoje knjige poskušal prodajati tam, kjer dotlej knjig ni prodajal še nihče, po cenah, ki naj bi knjigo spremenile v splošno dostopno blago široke porabe. Ali, če to pove-

¹⁵ Delna izjema v tem pravilu je bil Victor Gollancz, ki je v prvi polovici 20. stoletja v svoji založbi tiskal predvsem levičarske avtorje in ustanovil tudi *The Left Book Club*, ki je imel na vrhuncu svojih moči 50.000 članov in bil kot tak seveda visoko profiten. Gollancz je kar nekaj knjig tiskal na neprofitni podlagi, to je zaradi lastnega političnega prepričanja, čeprav je lahko domneval, da ne bodo rentabilne, kot član *Popular Front* pa je investiral veliko denarja tudi v aktivnosti, ki so pomenile neposredno podporo britanski levici. Vendar se je, ko se je zaradi tega znašel na robu bankrota, ustavil in v njegovi založniški politiki je znova prevladala tržna logika. (Feather 1996, 188-89).

mo s sodobno menedžersko metaforo, razmerje med Albatrossom in Penguinom je bilo podobno razmerju med japonskimi in amerškimi podjetniki v drugi polovici 20. stoletja: če je bil Holroyd-Reece inventiven in si je z novo knjižno zbirko izmislil nov produkt, a ni čisto dobro vedel, kaj bi z njim, je bil Lane inovativen, saj je domislil, kako bi bilo tak produkt sploh mogoče tržiti.

Eden od temeljnih pogojev uspešnosti projekta so bile nizke maloprodajne cene, zato bi bilo vse skupaj rentabilno le pri zelo visokih nakladah. Točka pokritja je bila pri 17.500 prodanih izvodih od vsakega od prvih desetih naslovov. Vsaj na začetku je Penguinu kazalo slabo, saj je imel junija 1935, mesec pred izidom prvih desetih zvezkov zbirke, le po 7000 naročil za vsak naslov in založniška srenja se mu je privoščljivo smejala, saj od začetka skoraj nihče ni verjel v njegov projekt¹⁴. Jonathan Cape, tedaj nesporna založniška avtoriteta, je Lanejev načrt celo komentiral z besedami, da "...ima mladi mož nesporno pravico, da si svobodno izbere način, na katerega bo bankrotiral" (Feather 1996, 209). Toda, tako kot v vsaki pošteni poslovni legendi, je tudi tu prišlo do obrata v zadnjem hipu. Laneju je namreč uspelo prepričati šefa nabave ene največjih britanskih veleblagovniških mrež Woolworth's, da je naročil večjo količino njegovih knjig. Legenda k temu še dodaja, da je bila ključna oseba v vsej zgodbi in resnici žena omenjenega šefa, ki so se ji male žepne knjižice zdele strahovito lične in je moža, ki jim je bil najprej nenaklonjen, prepričala, naj jih naroči. Za našo poanto pa je seveda bolj pomembno dejstvo, da je s tem Laneju uspel tisti korak, o katerem je sanjal od začetka, saj je knjige začel prodajati po do tedaj naravnost heretičnih prodajnih poteh. In ko so se čez dober mesec knjige zares pojavile na policah Woolworth's-ovih veleblagovnic, se je začel pravi prodajni bum, ki je odločilno vplival na podobo angleškega in ameriškega založništva v naslednjih petdesetih letih¹⁵.

Za nas je pomembno predvsem dejstvo, da je Lane knjigo skušal spremeniti v blago široke porabe in ji odpreti nove trge. Ali, če smo natančnejši, knjiga je iz knjigarne izstopila zato, da bi vanje pripeljala nove stranke, ki dotlej knjig sploh niso kupovale: "Založbe, ki so se ukvarjale s produkcijo žepne knjige za najširši trg, so v branžo prinesle prodajne in promocijske tehnike, ki so se resnim založnikom sicer res zdele neprivlačne, vendar pa so s tem pripeljale knjige v roke številnih, ki drugače nikoli ne bi prebrali ali kupili knjige. Tako so v knjigarne pripeljale nove stranke in na ta način več kot koristile celotni branži" (Feather 1996, 213). Ne gre namreč spregledati, da je pri Penguinu izdala svoje knjige večina pomembnih sodobnih avtorjev, hkrati pa je Lane zelo hitro odprl tudi posebno programsko linijo, v katero je uvrščal največje klasične avtorje. Projekt, ki se je začel kot strogo komercialno podjetje (legenda spet pravi, da je Lane začel o njem razmišljati, da bi rešil založbo svojega strica, ki je vse bolj tonila v rdeče številke) in ki po svoji finančni konstrukci kot strogo komercialno podjetje teče še danes, je tako postal

¹⁴ V angleškem založništvu velja pravilo, da knjigarnarji založniku knjigo plačajo, ko jo prejmejo, ne pa ko jo prodajo končnemu kupcu oziroma bralcu; vsaj s stališča založnika so naročene knjige zato tudi že prodane knjige.

¹⁵ Več o tej zgodbi gl. Feather 1996, 214-226 in Allen Lane and the Penguin editors, *Edited by Steve Hare*, Penguin Books 1995.

več kot pomembno kulturno dejanje, ki je "...sredi dvajsetega stoletja v mnogočem ukrojilo kulturno podobo Britanije." (Feather 1996, 210).

Različne vrednote, različne institucije

Poskusimo torej povleči črto: če je na začetku tega stoletja v Sloveniji beseda kapitalist kot oznaka za založnika imela slabšalni prizvok, knjiga pa je pomenila nesporno "nekapitalistično" vrednoto takorekoč že samo po sebi, "...so za nekatere založnike v Angliji knjige v devetnajstem stoletju sicer še vedno pomenile kulturno poslanstvo, za druge, in morda so bili ti celo v večini, pa so že bile zgolj blago, pri čemer so bili avtorji njihovi dobavitelji, bralci pa odjemalci. In naj so bile knjige kakega založnika še tako dobre in plemenite, on sam pa se je sam sebi zdel še tako kulturno pomemben - če ni obvladal (poslovnega, op. mk) etosa, je bil obsojen na propad." (Feather 1996, 178).

Drugače povedano, slovenska pisateljska srenja svojemu prvemu založniku ni priznala tistega, kar je bilo, če gre verjeti Featherju, v angleškem založništvu od 16. stoletja naprej nekaj vedno bolj samoumevnega: namreč, da s svojim kapital-skim vložkom in z organizacijskim znanjem - sicer na drugi ravni, a vseeno tako kot avtor - tvega z izdajo rokopisa, zato ima kot tak legitimno pravico najmanj do tega, da se mu vloženo delo in kapital povrne. Ta razlika postane še bolj drastična, če primerjamo Janeza Žagarja in Allena Laneja, ki sta svoj založniški projekt začela v istem desetletju tega stoletja. Če je bil največji greh prvega, da so ga osumili kapitalizma, je drugi lahko storil pomembno "kulturno dejanje" le tako, da je do popolnosti obvladal kapitalistična pravila igre in spremenil knjigo v tržno blago par excellence. Če torej v Sloveniji tridesetih let, za mnoge pa še danes, "kulturno dejanje" izključuje "komercialno podjetje", potem v Angliji oba pojava hodita z roko v roki, zato konec koncev tudi ne sme čuditi, da se je Feather, ravno obratno kot Moravec, ukvarjal zgolj z "zemeljskimi" dimenzijami založništva, in je uredniško-vsebinske dileme omenjal le mimogrede, kot nekaj, kar pravzaprav ne sodi v njegovo knjigo.

Vrednostna sistema, ki sta na začetku tega stoletja obvladovala slovenski in britanski založniški prostor, sta bila diametralno nasprotna, že oba zgodovinarja založništva pa nam nakazujeta, da sta si v mnogočem diametralno nasprotna še danes, saj je v Angliji knjiga za razliko od Slovenije postala tržno blago, založništvu je na otoku kot posebni tržni dejavnosti uspelo razviti institucionalne mehanizme, ki so omogočili, da je knjiga ohranila vse svoje proizvodne in prodajne specifičnosti in da je kot taka več kot uspešno opravljala tisto, čemur v Sloveniji pravijo kulturno poslanstvo.

Ti institucionalni mehanizmi, ki jih je poosebljal leta 1900 podpisani National Book Agreement (v nespremenjeni obliki je veljal vse tja do leta 1996), zahtevajo posebej podrobno obravnavo in nas v nadaljevanju tega teksta ne bodo zanimali; za našo rabo je na podlagi angleških zgledov pomembna predvsem ugotovitev, da se je ob prelomu stoletja naše založništvo razvijalo na bistveno drugačnih vrednostnih temeljih kot v najbolj razvitih delih tedanje Evrope.

V nadaljevanju bomo skušali predvsem nakazati, da se je tak "antikapitalističen" način dojemanja založništva, kot se je razvil v Schwentnerjevem času, v Sloveniji ohranil vse do današnjih dni.

Sto let založnikove s(r)amote: pisatelj kot založnik

Zgornjo tezo bomo poskušali ilustrirati z javnimi polemikami, ki so se sprožile jeseni 1995, ko so Finmedija in z njo povezane družbe na ljubljanski borzi kupile večino delnic največje slovenske založbe Mladinske knjige¹⁶. Ta nakup namreč ni bil zgolj običajna borzna transakcija, saj je bila Finmedija že večinski lastnik DZS, druge največje slovenske založbe. Po podatkih analitske službe MKZ leta 1995 pokrivala približno 33% slovenskega knjižnega trga, DZS pa 27%, s tem pa se je pod eno kapitalsko kapo združilo okoli 60% slovenskega založništva, kar je seveda v neposrednem nasprotju z duhom tržnega gospodarstva. Celotno obstoječi slovenski Zakon o varovanju konkurence v 10.členu namreč posebej prepoveduje "zlorabo prevladujočega položaja na trgu", do katere lahko pride, če si kako podjetje v posamezni dejavnosti zagotovi tržni delež, ki je "v republiki Sloveniji večji kot 40%". V komentarju k omenjenemu Zakonu je nato posebej poudarjeno, da to merilo ni neovrgljivo: "Če npr. stoji podjetju, ki ima 45 odstotkov tržnega deleža, nasproti podjetje s 35 odstotki, že ne moremo reči, da ima prvo podjetje prevladujoč položaj, saj obstaja sorazmerno močno konkurenca; ta je popolnoma drugače kot tedaj, ko nobeno od konkurenčnih podjetij nima deleža, ki bi presegal 5 odstotkov" (Zakon o varstvu konkurence s komentarjem, GV, Ljubljana 1993, 60).

Toda, v našem primeru se je zgodilo točno to, po analizi plansko analitske službe MKZ je naslednja največja založba, CZ, omenjenega leta pokrivala 6% knjižnega trga, ostali del trga pa si je razdelilo približno 150 založb. Pri tem je seveda več kot zanimivo, da tako, več kot očitno ogrožanje načel svobodne konkurence, ni zbudilo ne ostre reakcije državnih organov, ki bi morali takorekoč po dolžnosti braniti obstoječo tržno družbeno ureditev niti tistih delov slovenske javnosti, ki se predstavljajo kot odločen zagovornik tržnega gospodarstva, iz česar bi seveda brez večjih težav lahko sklepali, da je pri nas še vedno živo za socializem značilno dožemanje monopolov kot nečesa neproblematičnega¹⁷. Namesto branilcev tržnega gospodarstva so se oglasili predvsem slovenski pisatelji, ki pa jih v skladu s tradicijami iz Schwentnerjevih časov seveda ni motil novo nastali monopol, ampak predvsem strah za lastno eksistenco.

Čeprav je bilo na to temo prelitega veliko tiskarskega črnila, se bomo zaradi ekonomičnosti osredotočili na časopisno poročilo, ki ga je z okrogle mize Kluba Nove revije v sobotni prilogi dela 6.aprila 1996 objavila Marjeta Kajzer Novak: na

¹⁶ Omenjeni nakup je povzročil pravo pravno vojno med MKZ, Finmedijo in Agencijo za privatizacijo, ki v času oddaje v tisk tega besedila še ni bila končana in bi, če bi jo želeli natančno predstaviti, terjala samostojen tekst.

¹⁷ Naj bo avtorju teh vrstic k vsemu temu dovoljeno pripomniti le še to, da se mu zdi taka nekapitalistična drža gospodarskih in političnih krogov vsaj tako problematična kot antikapitalizem kulturnikov; tu jo puščamo ob strani le zato, ker pač ni tema tega pisanja.

omenjeni debati so se namreč v kondenzirani obliki zgostili vsi predsodki, zmote in retorični prijemi, ki so sicer opredeljevali javni razmislek o tej aferi in o založništvu nasploh - in ki so več kot pomembni tudi za naše dokazovanje kontinuitete s Schwentnerjevimi in z Žagarjevimi časi.

V svojih interpretacijah tega dogodka so namreč udeleženci okrog mize skušali vzpostaviti paradigmo, da se je s tem nakupom na eni strani znašla slovenska kultura kot "...ena od najbolj konstitutivnih prvin slovenskega naroda" (Kajzer-Novak 1996), obenem pa "podjetniki", ki so prevzeli slovenske založbe in jih slovenska knjiga že jutri - in z njo "konstitutivne prvine slovenskega naroda" - morda ne bo več zanimala. "Po najbolj črnem scenariju si je mogoče zamisliti, da se bo ob koncu lastninjenja večinski lastnik naštetih produkcijskih faz knjige odločil, da je ta trg za slovensko knjigo premajhen in bo pričel izdajati in tiskati knjige, na primer, v italijanščini ali angleščini zaradi večje solventnosti ali česa podobnega. Nam pa bojo spet ostali sodi, zemljanke in podobno skrivanje rokopisov, kar smo že vse skusili", je na omenjeni mizi zgoraj načrtano dilemo ubesedil Rudi Šeligo (Kajzer-Novak 1996). Ta trditev je seveda šolski zgled fantazmagoričnega konstrukta, saj reševanje "solventnostnih" težav slovenskih založb z izdajanjem knjig v italijanščini ali angleščini še zdaleč ne bi bilo preprosto, ne le, da bi si morala taka slovenska založba poiskati ustrezne avtorje ali organizirati ustrezne avtorske ekipe, v teh državah bi si morala tudi vzpostaviti ustrezne prodajne službe. Drugače povedano, če bi želela prodreti na italijansko ali angleško tržišče, bi morala, podobno kot vsak podjetnik, ki se spušča na tuje trge, tako na ravni uredniške kot prodajne plati založniškega posla izjemno natančno poznati lokalne razmere, hkrati pa bi morala imeti odkupljene avtorske pravice za ustrezno količino slovenskih knjig, ki bi bile dovolj univerzalne, da bi jih bilo mogoče prodajati tudi v tujih jezikih, ali pa bi morala taka založba pripeljati v svoje okrilje ustrezno količino italijanskih ali angleških avtorjev in ji na trg plasirati spretneje od domačih založb. Ne le, da nas majhna količina slovenskih knjig, ki vsako leto izidejo zunaj naših meja, prepričuje, da je takih knjig zelo malo, tudi praksa v svetovnem založništvu nas uči, da si ustanavljanje podružnic zunaj matičnih jezikovnih meja lahko privoščijo le največje tovrstne evropske korporacije, ki si za delo na tujem najemajo preverjene lokalne uredniške in prodajne specialiste, hkrati pa svoje knjižne projekte zastavljajo tako univerzalno, da so njihovi izdelki primerni za prodajo na več različnih trgih. Za nameček pa so ti založniški velikani finančno dovolj močni, da si lahko privoščijo tudi nekaj milijonov dem izgube, ki jih tako tveganje neizogibno nosi s sabo. Če bi kateri od slovenskih založb uspelo rešiti svoje "solventnostne težave" na italijanskem ali angleškem trgu, bi to pomenilo, da imamo opraviti z pravim podjetniški podvigom, za katerega po izkušnjah avtorja teh vrstic v tem trenutku pri nas še nekaj časa ne bo usteznega avtorskega potenciala ter socialnega in finančnega kapitala¹⁸. Če je torej Rudi Šeligo vodstvu DZS in Finmedie pripisal sposobnost, da prodre na tuje trge, potem to pomeni, da bodisi ne ve nič o delovanju svetovnega založništva bodisi je DZS pripisal finančne

¹⁸ Pravi mojstri tovrstnega "multinacionalnega" založništva so Nizozemci, pa čeprav tudi sami majhna jezikovna skupnost: Wolters Kluwer in Elsevier sodita med največje evropske založniške multinacionalke, pri čemer slednja celo kotira na New Yorkski borzi.

in menedžerske sposobnosti, ki bi jih postavile v prvo ligo evropskega založništva - tam pa bi jim bilo seveda več kot verjetno ukvarjanje z Rudijem Šeligom deveta skrb. Če znova parafraziramo Kraigherja, se je pisatelj ustrašil, da ga samopašni založnik ne bo več čakal na železniški postaji.

A to še ni vse, če so se nekateri bali, da jim bodo slovenski založniki pobegnili čez mejo, potem so drugi izražali sum, da je v omenjeni zgodbi založništvo zgolj krinka za nečedne posle: "...pri sedanji poskusih prevzema nekaterih založb v resnici sploh ne gre za kakšno željo izdajati kakršnekoli knjige, temveč predvsem za obračanje in rast kapitala. Zakaj naj bi se ljudje, ki očitno znajo obračati denar pri kakšnem Dadasu ali Finmediji, dolgoročno sploh mudili z izdajanjem knjig, razen kadar kratkoročno to ni kamuflaža za kaj drugega, ko pa je v Sloveniji toliko donosnejših področij... Lahko torej domnevamo, da se za zanimanjem trgovcev za založništvo skrivajo še drugi, niti ne več legalni interesi?" (Kajzer-Novak, 1996)

S čimer smo se torej znova pripeljali tja, kjer smo bili že pri Žagarju in Schwentnerju: tisto, kar družijo obe citirani razumevanji "skritih namenov" DZS in Finmedije je, da si ne prva ne druga ne znata predstavljati, da bi bil v Sloveniji založnik lahko kapitalist in da bi se bilo z zalaganjem knjig mogoče ukvarjati na tržnih osnovah. Zanju je slovenski založnik lahko kapitalist le, če iz Slovenije izstopi in se odpove slovenskemu knjižnemu trgu in s tem slovenstvu ali pa prestopi prag zakona. Sintagma "slovenski kapitalistični založnik" je devetdeset let po Schwentnerjevih mukah s Kraigherjem in Cankarjem za tako imenovano kulturno javnost še vedno *contradictio in adiecto*.

Avtorski honorarji letijo v nebo

Da bi bila podobnost s Schwentnerjevimi časi še očitnejša, je bilo ob omenjeni aferi kot enega od osrednjih problemov slovenskega založništva in kot dokaz pokvarjenosti velikih založnikov mogoče prebrati tudi očitke o prenizkih avtorskih honorarjih: avtorji naj bi namreč dobivali "...tudi za zahtevne prevode in drugo leposlovje honorarje, ki so že davno zdrknili pod vrhno vsoto (s podatkom o sedanjem vrhu - 55 000 SIT kot najvišji honorar za zahtevne leposlovne prevode in 108000 SIT, oboje seveda bruto, lahko postrežeta avtorska agencija in Ministrstvo za kulturo), pri čemer finančno tako uspešni založbi, kot to poudarja njen direktor (=direktor Mladinske knjige, op.MK), nič ne prepričuje, da bi honorarje zvišala tudi nad navedene predloge. Saj menda glede na sorazmerno majhen odstotek, ki ga v ceni knjige predstavlja honorar, njen uspeh ali neuspeh ni odvisen ravno od te postavke?" (Kajzer-Novak 1996)

Toda, hkrati tovrstna kritika zamolčuje, da so ti honorarji v relativnih ali pa celo v absolutnih zneskih še vedno višji kot v večini - tudi od Slovenije bogatejših - evropskih držav. Iz poročila Evropskega sveta združenj književnih prevajalcev (CEATL; Zbornik Društva slovenskih književnih prevajalcev 19, Ljubljana 1995, 97.), ki so ga objavili tudi v zborniku Društva slovenskih književnih prevajalcev, je namreč razvidno, da v nominalnih zneskih toliko kot slovenski (cca 20 dem na stran) zaslužijo tudi danski in finski prevajalci, medtem ko dobijo njihovi grški kolegi 10

dem na stran, slovaški pa le 4 dem. Podoben, za slovenske avtorje več kot ugoden rezultat dobimo tudi, če avtorske honorarje obračunamo kot procent od maloprodajne cene knjige. Če predpostavimo, da je še znosna maloprodajna cena za pesniško zbirko 2900 SIT, povprečna tiskana naklada pa 700 izvodov, to pomeni, da založnik z njo obrne dva milijona tolarjev, če proda vso naklado, hkrati pa je povprečen pavšalni honorar za zbirko tam okoli 400.000 SIT, kar pomeni, da v tem primeru založba plača avtorju honorar v višini 20% od maloprodajne cene - evropski standard pa je, kot smo videli, 10%. To razmerje bi bilo seveda še slabše, če bi za osnovo izračuna vzeli realne prodane naklade, saj se mnogoteri domača leposlovna knjiga proda v nakladi, ki je tudi pol nižja od 700 izvodov. Ko slovenski kulturniki in kulturnice tožijo, da so za svoje delo slabo plačani, si torej vztrajno tiščijo oči pred dejstvom, da njihove stvaritve bere in kupuje zelo malo ljudi. Ministrstvo za kulturo je sicer res zelo radodarno, ko skuša s svojimi honorarskimi tarifami določiti založbam, kako naj plačujejo avtorje, a toliko bolj skopo, ko je tako visoke honorarje potrebno subvencionirati iz proračunske malhe.

Skratka: če uporabimo evropske standarde, so slovenski založniki mecenji dela svojih avtorskih in prevajalskih sodelavcev¹⁹. A ne le to, ker so hkrati povprečne plače v Sloveniji bistveno nižje kot na Danskem, Finskem ali v Grčiji, to pomeni, da so predvsem avtorji in prevajalci leposlovnih del kot poklicna skupina v razmerju do ostalih poklicev v Sloveniji ovrednoteni opazno višje, kot mnogi njihovi kolegi v Zahodni Evropi²⁰. So torej privilegirana družbena skupina. Njihov napad na novo

¹⁹ Ob tem velja seveda opozoriti, da je eden od absurdov zgodbe o honorarjih tudi to, da dobivajo avtorji nekaterih visokonakladnih del (slovarjev, nekaterih priručnikov in politično-publicističnih del) svoje honorarje obračunane v skladu z evropsko prakso, kar spet pomeni, da so plačani proporcionalno slabše kot avtorji nizkonakladnih del.

²⁰ Najbolj realno sliko višine avtorskih honorarjev dobimo, če jih primerjamo z družbenim bruto produktom na glavo prebivalca glede na kupno moč (v nadaljevanju: bdp), ki je najbolj splošen pokazatelj življenjskega standarda v posameznih državah. Za lažje razumevanje so podatki navedeni indeksno, kot izhodišče za primerjavo pa je služila Avstrija: če je bil torej tam leta 1993 bdp na glavo prebivalca glede na kupno moč 100, potem je bil po omenjeni raziskavi v Sloveniji 48, na Slovaškem 29, na Danskem 105, na Finskem 82, v Grčiji 54, v Italiji 93, v Nemčiji 99, v Švici 124 in v Veliki Britaniji 88. Kupna moč v Sloveniji je bila torej dvakrat manjša kot v Avstriji, 66% večja kot na Slovaškem, 54% manjša kot na Danskem, 41% manjša kot na Finskem, 11% manjša kot v Grčiji, 48% manjša kot v Italiji, 52% manjša kot v Nemčiji, 61% manjša kot v Švici in 45% manjša kot v Veliki Britaniji: drugače povedano, nominalno enaka plača v dem je bila v Sloveniji vredna dvakrat več kot v Avstriji ali Nemčiji. Ali, če to prevedem v še bolj konkretne številke, če je nek prevajalec v Sloveniji zaslužil 1500 dem, je bil ta dohodek glede na gospodarske in socialne okoliščine ter relativna razmerja med plačami v posamezni državi v resnici "vreden" še enkrat več, kot če bi zaslužil enak znesek v Nemčiji ali Avstriji: ne moremo torej reči, da slovenski, danski in finski prevajalci zaslužijo enako, če oboji zaslužijo 20 dem na stran, ampak so, glede na razlike v plačah in standardu, slovenski prevajalski honorarji relativno za 120% višji kot na Danskem in 71% višji kot na Finskem. 65% višji angleški honorarji so ob 84% višjem švicarskem bdpju po po kupni moči prebivalstva 13% nižji od slovenskih; 125% višji švicarski pa so ob 158% večjem švicarskem bdpju po po kupni moči prebivalstva 13% nižji od slovenskih: če bi se slovenski bdp na glavo prebivalca glede na kupno moč povečal na raven švicarskega (= za 2,5 krat), prevajalski honorarji pa bi se povečali premasorazmerno s tem, bi naš povprečni prevajalec zaslužil 50 dem na stran, to je 5 dem več od svojega švicarskega kolega ali kolegice. Vir je Statistični letopis republike Slovenije za leto 1995, ta pa je podatke povzel po mednarodni primerjalni raziskavi, ki je potekala v okviru Združenih narodov.

menadžersko elito dela slovenskih založb lahko zato razumemo tudi kot poskus, da bi si te privilegije ohranili²³.

Vendar za razliko od Scwenterjevih časov ti privilegiji v obdobju socializma niso segli samo na področje avtorskih honorarjev, ampak so, kot bomo pokazali v nadaljevanju, segli v samo delovanje založb.

Čas socializma: vsakomur po njegovih potrebah

Socializem je kot nedemokratska družbena ureditev temeljil na izključitvi nesocialističnih oblik političnega govora iz javnega življenja. Slovenski in jugoslovanski socializem sta bila specifična v toliko, kolikor sta dopuščala nekoliko več kot denimo sovjetski ali češki, vendar sta bila tam, kjer sta zavohala sovražnika, enako rigorozna. Pri nas je bilo sicer res mogoče tiskati Orwela ali Kundero²⁴, zato pa vse do konca osemdesetih ni bilo mogoče izdajati Sirca, Djilasa ali vseh tistih mlajših avtorjev, ki so se iz takih ali drugačnih razlogov resneje zamerili Partiji. Tu je bila torej - nesporno višja kot v vseh ostalih socializmih, a vseeno ostra - zunanja meja ekonomske avtonomije založb. Čeprav bi jim knjige prepovedanih avtorjev vsaj v prvih izdajah zaradi visokih naklad prinašale velike dobičke, jim jih je državno-partijska oligarhija prepovedovala tiskati. Poleg tega je zaradi specifičnih, zgoraj nakazanih zgodovinskih razlogov imela pisana beseda v Sloveniji večji pomen kot drugje, saj jo je nacionalna mitologija povzdignila v enega od temeljnih momentov ohranjanja nacionalne identitete²⁵.

Obe opisani posebnosti sta v slovenskem založništvu proizvedli sloj, brez katerega ni bilo mogoče obvladovati založb - namreč urednike, ki so bili v procesu nastajanja knjige zaradi same narave posla nujno potrebni, obenem pa so bili za tedanje oblast vir neprestanih frustracij, saj bi z nepredvidljivimi programskimi ekskurzi lahko ogrozili delovanje sistema. Še več, uredniki so rokovali še z nečim pomembnejšim, namreč z reproduciranjem nacionalne identitete. Ne gre namreč pozabiti, da je Partija skušala svojo legitimnost graditi tudi na poudarjanju "pridobitev NOB" in upora proti okupatorju, torej na poudarjanju svojih zaslug za ohran-

²³ Velja opozoriti, da konec socializma ni bil travmatičen samo za slovenske pisatelje. György Konrad je podobna občutja madžarskih pisateljev opisal takole: "Z literaturo, kot smo jo poznali v socializmu - to je, z literaturo kot nacionalno institucijo - je konec. Konec je z našimi cenenimi knjigami: države ne zanima več, kaj berejo njeni državljani in kaj pišejo njeni pisatelji. Mi pisatelji nismo več preroki - pa tudi heretiki ne več. Za nameček tudi politično oporečništvo ni bilo vedno zgolj domena literature: a v času, ko je kritično besedo mogoče slišati v parlamentu in jo prebrati v dnevnikih časopisih, ni več nobene potrebe, da bi jo iskali v knjigah med vrsticami... V parlamentarni demokraciji naši sodržavljani ne potrebujejo duhovnih vodij. Potrebujejo le dobre knjige" (Konrad, 69). In nato, na naslednji strani: "Leto ali dve po veliki spremembi, se pisatelji še vedno prepirajo okoli tega, ali izpolnjujejo poslanstvo. Začenjajo sumiti, da so postali zgodovina. Denarja je manj; in tudi moči imajo manj. Tržišče še ni našlo načina, po katerem bi bili lahko tudi oni dobičkonosni, države pa ne zanimajo več" (Konrad, 70).

²⁴ Po pripovedovanju enega od vojvodinskih založniških kolegov je ena od založb madžarske manjšine v Novem Sadu v sedemdesetih letih živela od tega, da je tiskala dela Georga Orwela v nakladih, ki so bile višje od celotnega števila Madžarov v Jugoslaviji. Kupovali so jih seveda Madžari prek meje.

²⁵ Gl. op.10

njanje nacionalne identitete - del nacionalne identitete pa je bila, kot že rečeno zgoraj, tudi predpostavka o specifični vlogi ustvarjalcev pisane besede v nacionalni zgodovini. Zato se je Partija tim kulturniške inteligence bala, pretirano oster konflikt s "čuvaji nacionalne identitete" bi bil zanjo prenevaren, saj bi bilo lahko videti, da se skozi obračun s kulturniki ne odpoveduje samo njim, ampak kar slovenstvu - če pa bi jim pustila popolno svobodo, bi ti slej ko prej lahko proizvedli kaj, kar bi ogrožalo njeno "idejno hegemonijo". Njen odnos do urednikov v založbah je bil torej ambivalenten, po eni strani jih je rabila tako na neposredno-operativni ravni, kot za legitimiranje lastnega oblastnega položaja, hkrati pa se jih je bala, saj bi lahko ogrozili njen monopolni oblastniški položaj.

Ta vroče-hladni odnos se je razrešil skrajno pragmatično, namreč z vključitvijo kulturniške inteligence v adhokracijo, ki je vladala založbam. V socializmu "samopašni založnik" ni več le hodil "čakat pisatelja na postajo in ga jemal na stanovanje", ampak ga je vzel še v službo, tako da koalicije moči, ki je vladala založbam, zaradi specifičnosti njihove dejavnosti, niso sestavljali samo menedžerji in funkcionarji političnih organizacij, ampak tudi kulturniška inteligenca. Na povsem operativni ravni je to pomenilo, da so direktorji založb svoje položaje lahko dobili le s soglasjem Partije, ki so ji morali biti pač lojalni, če pa se je njihova založba znašla v rdečih številkah, so lahko zato odšli na CK po denar²⁴. Podobno je bilo tiho soglasje Partije potrebno tudi za imenovanje glavnega urednika, ki pa je bil praviloma iz vrst kulturniške inteligence²⁵, od koder so prihajali tudi njegovi eminentnejši, predvsem leposlovni in družboslovni uredniški kolegi. Na ta način niso prišli samo do sredstev za preživljanje in do dovolj prostega časa za ustvarjanje, ampak tudi do kanalov, ki so njim in njihovim kolegom omogočali plasma svojih izdelkov in to praviloma po honorarskih predpostavkah, ki so bile včasih celo v nominalnih zneskih višje od zahodnih²⁶; skratka, ti moške in žene - za ceno, da so se podredili nekaterim ideološkim omejitvam tedanjega režima - niso dobili le materialne varnosti, ampak tudi lep kos oblasti v kulturi.

²⁴ Izraz iti na CK po denar tu ni mišljen samo dobesedno, ampak tudi metaforično, saj so nekatere založbe prišle do dokajšnjega dela sredstev tudi tako, da jim je tedanja oblast dodelila monopolne pri zalaganju učbenikov.

²⁵ Ne gre spregledati, da so trije od štirih avtorjev *Pesmi štirih*, ki velja za zbirko, ki je prva presekala s povojnim socrrealističnim diktatom, vse tja do konca osemdesetih obvladovali ključne položaje v dveh največjih slovenskih založbah.

²⁶ Da je šlo za svojevrstno simbiozo politične oblasti in kulturniške inteligence, nas opozarja tudi način izplačevanja avtorskih honorarjev, ki je bil, kot smo opozorili že na začetku te naloge, v Sloveniji v zadnjem desetletju takorekoč svetovni fenomen, saj vsaj po vrednosti avtorja teh vrstic ni nikjer na svetu tako, da bi ministrstvo za kulturo predpisovalo založbam, koliko naj plačujejo avtorjem, ampak se avtorski honorarji oblikujejo tržno, pač glede na to, koliko je za določen rokopis mogoče iztržiti z njegovo prodajo v knjižni obliki. DZS d.d. se je denimo zaradi tega še leta 1993 zgodilo to, da je za pripravo slovenskega slovarja poslovne angleščine, ki ga je v navezi z angleškim partnerjem pripravljala hkrati z nemško založbo, plačala slovenskim avtorjem nekaj manj kot 2000 deni več kot so Nemci nemškim avtorjem plačali za nemško izdajo. Kaj to pomeni za ekonomiko založbe glede na velikost nemškega in slovenskega knjižnega trga je seveda odveč opisovati.

V bolj družboslovnem jeziku bi to držo kulturniške inteligence v založbah morda najlažje označili z danes tako popularnim izrazom cinična distanca²⁷: njeni pripadniki so službo jemali zgolj kot neko zunanjo prilagoditev oblasti, kot prevvaro, ki v ničemer ne zadeva njihovega notranjega življenja in tistega, kar si zares mislijo o oblasti. Toda, hkrati so že bili žrtev lastne prevare, saj realni domet posameznikovega delovanja ni odvisen od notranjosti njegovega prepričanja, ampak od načina, na katerega njegovo delovanje ustvarja družbeno vez. Kulturniška inteligenca je, vsaj v založbah, s tihim participiranjem pri samoupravnem obredju in s pristajanjem na to, da je ona tista, ki v spodobno plačanih službah skrbi za ohranitev slovenstva, pomagala reproducirati obstoječo družbeno ureditev z vsemi njenimi ideološkimi omejitvami vred, in to ne glede na to, kaj si je o njej in o teh omejitvah intimno mislila. Kljub temu, da so bili navznoter daleč zunaj, so bili navzven globoko notri²⁸. Tako je bilo vse tja do začetka osemdesetih let, ko se je z vedno večjim poudarjanjem tržnih momentov in z vedno večjo svobodo besede podobno kot v vsej slovenski družbi tudi v založništvu začel proces, ki je neizogibno peljal v konec samoupravnega socializma.

Tehnološka in družbena revolucija

V svetovnem založništvu sta se v zadnjih tridesetih letih zgodili dve pomembni tehnološko-organizacijski (r)evoluciji. Najprej so v šestdesetih in sedemdesetih začeli pri proizvodnji ilustriranih, priročniških knjig v večjem obsegu prakticirati tako imenovani koprodukcijski tisk: njegova temeljna zahteva je, poenostavljeno rečeno, da mora založnik osnovno zrcalo knjige prilagoditi tako, da so potem prelomi istega naslova v različnih jezikih enaki. To omogoča, da se več jezikovnih mutacij iste knjige tiska hkrati, pri čemer je na tiskarskih strojih treba menjati le črno-bele, tekstovne plošče, barvne pa ostajajo ves čas v stroju, kar pomeni, da se strošek barvne montaže, zagona strojev in izdelave barvnih filmov deli na več jezikovnih izdaj, s tem pa tudi na večje število izvodov knjige. Povsem konkretno, 3000 izvodov knjige je, ob minimalnem strošku menjave tekstovnih plošč in ustrezni koordinaciji koprodukcijskih partnerjev, nenadoma postalo mogoče tiskati z skoraj enakimi stroški na izvod knjige, kot če bi tiskali 50.000 knjig. Hkrati je, zaradi razvoja komunikacijskih mrež, postajala organizacija takih poslov vedno enostavnejša. Danes je s pomočjo faksov, DHL in hitrih ladijskih prevozov mogoče organizirati tisk knjige v Hongkongu in opraviti korekture zanjo, ne da bi se pri tem premaknili iz svoje ljubljanske pisarne - in to v času, ki je vključno z dobavo knjige samo za nekaj tednov daljši, kot če bi isto knjigo tiskali v Sloveniji.

²⁷ Teorija cinične distance je razvil P. Sloterdijk, pri nas pa je o njej veliko pisal S. Žižek (predvsem S. Žižek, *Zgodovina in nezavedno*, CZ 1982), seveda v povsem drugem kontekstu, kot ta termin uporablja avtorji iz kroga okoli Nove revije.

²⁸ Ta oznaka velja seveda predvsem za urednike leposlovnih in družboslovnih knjig, ki so v programih slovenskih založb prevladovali vse tja do konca sedemdesetih let. Poleg njih so v založbah seveda obstajali tudi uredniki stvarne literature, ki pa so bili v primeri s prvimi marginalizirani in se je njihov status začel pomembneje spreminjati šele v zadnjih letih socializma.

Druga tehnološka revolucija je povezana s širjenjem osebnih računalnikov, saj je nenadoma postalo možno, da založbe izvirne rokopise in prevode prevzemajo na disketah in na njih opravijo lekturo ter kolikor hočejo korektur, ne da bi jim jih bilo treba odnašati v tiskarno in čakati, da stavci vnesejo tisto, kar so lektorji in korektorji načekali po rokopisih - nato pa izdelavo stavka in preloma prepustijo eni od številnih firm, ki so specializirane za to, da tekst na disketi spravijo do faze tiskarskega filma ali pa to opravijo kar same. Kar ni samo pocenilo tiska, saj je prej enovit tiskarski posel razpadel na dva dela, pri čemer pri obeh deluje močna konkurenca, ampak je tak način dela naravnost silil svetovne založbe, da spremenijo organizacijo urednikovanja. Če si je bilo prej še mogoče predstavljati urednika kot specialista za svoje področje, ki je v tišini svoje sobe skrbno in osebno bdel nad svojim avtorjem ali prevajalcem, se je zdaj začel spreminjati v menedžerja, ki si je moral ustvariti najprej mrežo sodelavcev - specialistov, nato pa skrbeti, da so papirji in diskete v pravilni smeri krožile med avtorji, prevajalci, strokovnimi svetovalci, lektorji, korektorji in desktop strokovnjaki²⁹. Ta organizacijski trend, s katerim je mogoče radikalno skrajšati in s tem poceniti uredniško fazo dela, je v zahodnih založbah sicer obstajal že pred zmagošlavjem osebnih računalnikov, je pa svoj dokončen razmah doživel prav z njimi³⁰. Tak tip dela je seveda zahteval menedžerja z "močnim socialnim kapitalom"³¹, tj. z dobro razvito mrežo znanstev v svetovnem založništvu in z občutkom za tiste prazne tržne niše, ki so ne samo doma, ampak tudi na svetovnem trgu odpirale vrata v nove projekte.

Z uveljavljanjem takega načina dela v slovenskih založbah bi torej začel pridobivati na moči tip menedžerja, ki svojega vpliva ne bi gradil na zvezah s političnimi funkcionarji zunaj založbe ali s kulturniško inteligenco zunaj in znotraj založbe, ampak s profesionalnimi kolegi po svetu - in kot tak bi bil v socializmu več kot verjetno odveč tako partijski kot kulturniški inteligenci³², saj bi ogrozil njun vladajoči položaj v založbah. Prvim zato, ker ga niso mogli nadzorovati, drugim pa zato, ker ga niso razumeli. Za tak način dela niti ni bilo kake resnejše potrebe³³, saj je bil tržni moment kot merilo uspešnosti založb manj pomemben, za petdeseta, šest-

²⁹ Angleščina loči med dvema tipoma urednikov, med copyeditorjem in acquisitioning editorjem; če je prvi nekakšna kombinacija našega korektorja in lektorja, se drugi ukvarja s pridobivanjem ustreznih naslovov za svojo založbo in organizacijo dela na njih. Cf. Lynnette Owen, *Selling Rights, Blueprint 1992*, ter *Publishing now*, Peter Owen 1993.

³⁰ Najbrž je odveč pripominjati, da so se temu trendu najbolj odprle založbe, ki se ukvarjajo z izdajanjem priročnikov, medtem ko je pri akademskih založbah specializacija urednikov ohranila svojo težo. Spregledati pa seveda ne gre, da je bila ena od posledic takega načina dela tudi to, da se je večina uredniško-lektorskih opravil začela seliti iz založb, tako da velike ameriške in založniške hiše namesto redno zaposlenih urednikov in lektorjev, vedno več uporabljajo zunanje, honorarne sodelavce; neposredna posledica tega je, da so knjige vedno slabše urejene in je v njih vedno več napak. Več o tem gl. Sharpe in Gunther, *Editing Fact and Fiction*, Cambridge University Press 1994.

³¹ Burt, 1990.

³² Tedanjo direktorico Mladinske knjige, ki je prva poskušala prakticirati tak način dela, so odrezali v sedemdesetih kot Kavčičev kader. Kako dober "network" v svetovnem založništvu je imela, dokazuje dejstvo, da je bila potem skoraj dvajset let direktorica oddelka za avtorske pravice v eni od vodilnih italijanskih založb.

³³ Avtor teh vrstic se sam spomni ugovorov, češ koliko denarja pa še premoremo, da bomo kupili barvne filme za našo, slovensko izdajo te knjige, saj ne gre, da bi slovenske knjige tiskali po svetu.

deseta in deloma sedemdeseta leta pa je bilo značilno tudi to, da je, tako kot v njihovih predhodnicah v prvi polovici stoletja, v programih založb imelo največjo težo leposlovje. Koprodukcijški način dela je bil zaradi tega v večini slovenskih založb vse tja do osemdesetih let prej izjema kot pravilo in to ne glede na to, da so slovenske tiskarne takorekoč živele od nudenja tovrstnih uslug tujim založnikom.

V osemdesetih letih se je na slovenskem knjižnem trgu pri leposlovnih delih zgodil pomemben obrat v okusu kupcev knjig, ki je, če mi je dovoljeno to povedati v jeziku prvega dela tegale pisanja, Janeza Žagarja in Sir Allena Laneja povsem potisnil ob stran. Naklade posameznih zvezkov iz zbirke Zbrana dela slovenskih pisateljev, ki jih je DZS dotlej tiskala od 3 do 5 tisoč, so se denimo postopoma skrčile na nekaj sto izvodov, tuje leposlovje pa je skoraj povsem odmrlo³⁴. Hkrati pa je radikalno začela naraščati prodaja t.im.praktičnih knjig, tj.priročnikov, leksikonov in slovarjev. S tem se je slovenski knjižni trg nekako uravnovesil s svetovnim, saj bi nam že bežen sprehod po frankfurtskem, londonskem ali ameriškem knjižnem sejmu pokazal, da tudi v svetovnem knjigotrštvu tovrstne izdaje prevladujejo nad leposlovjem³⁵.

Iskanje vzrokov za tak obrat v okusu kupcev knjig je seveda kompleksen problem, ki daleč presega domet pričujoče analize. Naj mi bo dovoljeno nakazati le to, da gre, poleg razmaha industrije zabave³⁶ ter razcveta tistega, čemur pravi Christopher Lasch³⁷ narcisistična kultura, po mnenju avtorja teh vrstic vzroke zanj iskati tudi v dejstvu, da so se naklade leposlovnih knjig nižale vzporedno s padanjem potrebe po govorjenju med vrsticami³⁸, poleg tega je z nastankom nacionalne države literatura prenehala funkcionirati kot eden od temeljnih branikov nacionalne identitete.

Hkrati se je na koncu osemdesetih, vzporedno z ugašanjem socialistične družbene ureditve, začel še en proces: založbe so vse bolj ostajale brez netržnih virov financiranja, tako da so prodajni rezultati in obvladovanje stroškov postali neprimerno bolj pomembni kot partijska ustreznost in "družbena verifikiranost" knjižnih programov. Založbe so morale svoje programe v celoti prilagoditi zahtevam trga, hkrati pa so morale izumiti način, s katerim bi bistveno zmanjšale svoje stroške poslovanja in se organizacijsko ter tehnološko prilagoditi temu, da bi v tako majhnih nakladah, kot jih dopušča fizična omejenost slovenskega knjižnega

³⁴ c. bibliografija DZS 1-6.

³⁵ Po ameriških podatkih denimo so resne leposlovne knjige leta 1993 pomenile le še 11 odstotkov ameriškega knjižnega trga. (Gl. *Publisher's Weekly*, 7 marec 1994, 32.)

³⁶ Allison Baverstock denimo opozarja, da je knjigi konkurenčno vse, s čimer ljudje preživljajo svoj prosti čas - od denimo ribolova, do gledanja videa, ukvarjanja z internetom in igranja Nintendo.

³⁷ Christopher Lasch, *Culture of Narcissism*, Warner Books 1979

³⁸ Jože Snoj, sicer dolgoletni urednik v Državni založbi Slovenije, je ta premik skoraj nostalgичno opisal takole: "Tako imenovani administrativni ukrepi vladajoče oblasti so bili po reakcijah, katere so izzvali, kulturno umetniško produktivni in so - paradokсно - v vsestransko omejevanju družbi intenzivirali naše duhovno življenje. Knjiga je med nami živela in odmevala in ni bilo vprašanje, ali bo prodana ali ne. Bilo je vprašanje, ali bo prišla na program ali ne. Toda, če oziroma, ko je izšla, je šla tudi med ljudi". (Jože Snoj, Zarota, ki še traja, *Nova revija* 101-102, September-Oktober 1990) Z malce zlobe bi si ob takem stališču lahko zastavili vprašanje, ali so nekateri slovenski pisatelji sploh zmožni "duhovnega življenja" v demokraciji.

trga, še lahko tiskale produkcijsko drage barvne priročnike, ki so jih kupci zahtevali v veliko večji meri kot leposlovne knjige - in edina rešitev je bila koprodukcija³⁹.

V slovenskem založništvu so se tako v nekaj letih morale zgoditi dve tehnološko-organizacijski in ena programska revolucija, za katere so zahodne založbe porabile nekaj desetletij neprimerno bolj mirnega in evolutivnega razvoja⁴⁰. Vsi ti trije obrati, uvedba desk-top založništva, preskok na koprodukcijske tiske ter programski zasuk z leposlovja na priročnike, so seveda povzročili, da je stara koalicija moči med menedžersko-partijsko in kulturniško elito postala odveč in to tako s političnega kot s tehnološkega zornega kota. Kar zadeva menedžersko-partijsko elito, je njen partijski del odplaknil sam konec sistema socialističnega samoupravljanja. Tisti, za katere se je bodisi formalno bodisi neformalno vedelo, da so le podaljšek partijske oblasti v založbah, so odšli sami, tisti, ki so ostali, pa so skušali vzpostaviti svojo legitimnost predvsem z še odločnejšim poudarjanjem svoje zgolj menedžerske funkcije.

Kar pomeni, da so v devetdesetih letih nastale razmere, v katerih je stara Schwentnerjeva paradigma začela razpadati: s koncem socializma se je nenadoma zazdelo, da "samopašni založnik" lahko opravlja svojo dejavnost, ne da bi pri tem pisatelju dajal več, kot to počno njegovi poklicni kolegi drugje po svetu, saj mora pri programskih usmeritvah bolj upoštevati tržne imperitive kot zahteve kulturne elite. Ostrina zgoraj omenjenih diskusij v hotelu Lev je slej ko prej eden od odsevov teh novih razmer.

A če je stari svet s svojimi vrednotami začel razpadati, to še ne pomeni, da ne bo že jutri kot Feniks vzniknil v novi preobleki. Ne le antikapitalistična nastrojenost pisateljskih razpravljalcev z omenjenega debatnega večera v Levu, ampak tudi povsem nekapitalistična tolerantnost gospodarske in politične elite do monopolov ter njena nezmožnost, da bi argumentirano parirala pisateljski eliti, nas opozarjata, da mnogi kulturni obrazci iz Schwentnerjevih in socialističnih časov še živijo in "s svojo globoko strukturo prepričanj", kot bi rekla Hampden-Turner in Trompenaars, kot nevidna roka še naprej skušajo uravnati naša življenja. Sklepa sta zato črnogleda; če se v slovenskem kulturnem prostoru ne bo vzpostavila drugačna vrednotna struktura, se založništvo tudi na domačem trgu ne bo razvijalo kot tržna dejavnost, kaj šele, da bi razvilo svoje potenciale tako, da bi postalo tudi pomemben izvoznik. Nagnjenost h monopolom pri distribuiranju in zalaganju intelektualne produkcije na slednjo slej ko prej ne more pozitivno vplivati, hkrati pa tovrstni monopolistični refleksi znižujejo tudi kompetitivnost znotraj same panoge, kar nas navaja k sklepu, da so slovenski založniki slabo pripravljeni na

³⁹ Državna založba Slovenije leta 1987 ni tiskala v tujini niti ene svoje knjige, leta 1994 pa že več kot 40% svoje produkcije.

⁴⁰ Ta programski obrat je bil izjemno uspešen, saj je samo v letih 1989-93 založba DZS prodala 60.000 primerkov *Vodnika naravne medicine*, 50.000 izvodov *Družinskega zdravstvenega vodnika*, 33.000 *Družinske zdravstvene enciklopedije*, 30.000 izvodov *Atlasa sveta*, 27.000 izvodov *Slovarja slovenskega knjižnega jezika v eni knjigi*, itd. Vzroke, da so založbe uspešno izvedle ta obrat, gre slej ko prej iskati v dejstvu, da so imele v Jugoslaviji neprimerno večjo avtonomijo kot v drugih socialističnih državah; na to nas opozarja tudi dejstvo, da v Sloveniji nobena od starih socialističnih založb ni propadla, medtem ko na Poljskem, Češkem in Madžarskem ravno obratno skoraj nobena ni preživela.

soočenje s tujo konkurenco, ki bo neizogibno prikorakala tudi na naš trg, kot se je to že zgodilo na Poljskem, Češkem in Madžarskem...

LITERATURA

- Bohinc, R. in drugi. 1993. Zakon o gospodarskih družbah s komentarjem, GV, Ljubljana (predvsem str. 254-444)
- Bravestock, A. 1993. *Are Books Different?*, Kogan Page, London
- Feather, J. 1996. *A History of British Publishing*, Routledge, London and New York
- Hampden-Turner, C. in Fons Trompenaars. 1995. *The Seven Cultures of Capitalism*, Piatkus, London
- Konrad, G. 1995. *The Melancholy of Rebirth*, translated by Michael Henry Heim, Harcourt Brace & Company, San Diego, New York, London
- Lasch, C. 1979. *Culture of Narcissism*, Warner Books, New York
- Moravec, D. 1994. *Sodobni tokovi v slovenskem založništvu*, DZS, Ljubljana
- Owen, L. 1992. *Selling Rights*, Blueprint, London
- Rus, V. 1992. *Med antikomunizmom in postsocializmom*, FDV, Ljubljana
- Zakon o varstvu konkurence s komentarjem 1993. *Gospodarski vestnik*, Ljubljana
- Zakon o prevzemih, Predlog za drugo obravnavo, Ljubljana, 20. 2. 1996.
- Weber, M. 1988. *Protestantska etika in duha kapitalizma*, ŠKUC, Ljubljana

SENČNE STRANI GLOBALIZACIJE

Globalna ekonomija kot medij možnih medcivilizacijskih konfliktov.

"Mnogi se sploh ne sprašujejo o možnih drugačnih vplivih, čeprav podrobnejša analiza pokaže, da globalizacija poslovanja sovпада z vse večjim nacionalnim in mednarodnim razslojevanjem" (Svetličič, 1996: 77).

454

Povzetek. Izhodišče prispevka je Huntingtonov članek *Trk civilizacij?* Avtor trdi, da je Huntingtonov model mogoče sprejeti edino na osnovi upoštevanja strukturnih sprememb, ki spremljajo proces ekonomske globalizacije. Postavljena je temeljna hipoteza, da je liberalizacija in globalizacija ekonomskega prostora tisti odločilni element, ki lahko medkulturne razlike pripelje do resnega medcivilizacijskega konflikta. Velike in neobvladljive napetosti znotraj posameznih družb, ki se pojavljajo kot stranski učinek ekonomske globalizacije, grozijo, da prerastejo okvir posameznih držav in postanejo problem ohranjanja varnosti v celotni mednarodni skupnosti. Trg oziroma tržna ekonomija sama nikoli ne bo sposobna uravnavati socialnih napetosti ter reševati širših družbenih problemov in potreb. Ob ločevanju kapitalističnih elit od nacionalno-državnih struktur postaja problem političnega nadzora globalnega trga in posledično vzdrževanja določene varnosti in pravičnosti vse bolj resen in težak problem. Učinkovitost in svoboda nista edini vrednoti politične ekonomije.

Ključni pojmi: ekonomska globalizacija in liberalizacija, rast socialnih napetosti, politični populizem in ekstremizem, šibkost državnih struktur, zatekanje k regionalnemu združevanju, trk civilizacij

Huntingtonova osrednja teza

Huntingtonov članek *Trk civilizacij?* bi glede na inovativnost in drznost razmišljanja o bodočih smernicah svetovne politike po hladni vojni gotovo lahko razglasili za eno od pomembnejših prelomnic na tem področju. Po premisleku, da je

* Marko Kirn, študent Fakultete za družbene vede.

svet prešel v novo fazo, in ugotovitvi, da do sedaj še nobenemu od ponujenih modelov globalne politike ni uspelo zaobjeti vseh aspektov porajajoče se realnosti in podčrtati centralnega vzvoda bodoče svetovne politike, se avtor poda na lov za izgubljenim gibalom nove epohe. Tako Huntington postavi svojo hipotezo:

Temeljni izvori konfliktov v tem novem svetu ne bodo primarno niti ideološke niti ekonomske narave. Velike ločnice med človeštvom in prevladujoči viri navzrižij bodo temeljili na trčenju različnih kultur. Nacionalne države bodo sicer še naprej ostale glavni akter v mednarodnih zadevah, vendar pa bodo veliki prepadi in izvori glavnih konfliktov potekali med narodi in skupinami različnih civilizacij. Nasprotja med civilizacijami bodo obvladovala svetovno politiko. Prelomnice med civilizacijami bodo frontne črte prihodnosti (Huntington 1993: 22).

Avtor predvideva, da bo zavest o pripadnosti določenemu civilizacijskemu krogu kot "najvišjemu kulturnemu razvrščanju ljudi in najširši ravni kulturne identitete" (Huntington 1993: 24) postajala vse bolj pomembna. Svet se bo sicer še naprej vrtel na šahovnici z nacionalnimi državami kot najmočnejšimi figurami, razlika pa bo v tem, da kot centralni figuri ne bomo imeli le dveh kraljev, črnega in belega, kot nekoč v ideološko razklanem bipolarnem svetu, pač pa jih bo več in vsak od njih bo nosil odtenek svoje lastne civilizacije.

455

Globalna ekonomija kot zibelka spopada med civilizacijami

Alternativna hipoteza

Ne trdim, da Huntingtonove predpostavke, ki naj bi vodile k spopadu civilizacij, ne ustrezajo posamičnim elementom obstoječe realnosti. Strinjam se tudi z njegovo tezo, da so kulturne razlike najtežji predmet pogajanj, saj ne zagotavljajo minimalno vrednostno nevtralnega prostora, ki bi lahko služil kot skupno izhodišče vseh pogajalskih strani. Menim pa, da obstajajo globlji razlogi, da od nekdaj prisotne kulturne razlike lahko postanejo izvor medcivilizacijskih konfliktov. Tako predlagam alternativno hipotezo, da je liberalizacija in globalizacija ekonomskega prostora, ki sledi zakonu primerjalnih prednosti in mejnemu dobičku in pri tem ne posveča zadostne pozornosti specifičnim kulturnim potrebam in navadam, tisti odločilni element, ki lahko medkulturne razlike pripelje do resnega medcivilizacijskega konflikta.

Alternativna hipoteza se močno razlikuje od uveljavljene in razširjene teorije, da liberalna mednarodna ekonomija in z njo povezana globalizacija ekonomskega prostora, pomeni velik prispevek k sodelovanju in preprečevanju medsebojnih konfliktov v mednarodni skupnosti. Implicitno se torej predpostavlja, da je prosti pretok blaga in kapitala neobhodni element pri vzdrževanju miru in varnosti v mednarodnih odnosih. Ideologije globalizacije, ki sledijo tovrstnim predpostavkam brez zgodovinskih utemeljitev, rade tudi hitro pozabijo na nujnost poli-

tične sile za vzpostavitev in vzdrževanje temeljnih pogojev potrebnih za delovanje kateregakoli trga.

Kako se bo začelo?

Ob vse večji moči transnacionalnega kapitala so v razvitih državah majhni izgledi za reforme, ki bi zaustavile naraščajočo brezposelnost, vse večje razslojevanje in vse bolj agresivno demontažo socialne države. Desno naravnana populistična politika bo nezadovoljstvo in strah prebivalstva pred ekonomsko in socialno negotovostjo preusmerila v sovražstvo do vsega tujega. (npr. Le Penovi nacionalisti v Franciji in Haiderjevi svobodnjaki v Avstriji). Vzroki domačih ekonomsko-socialnih tegob se postavljajo zunaj lastnega civilizacijskega kroga. Pri tem desničarskim politikom pride prav ustaljena praksa, ki jo ima Aleš Debeljak za znano pravilo,

da se evropska izkušnja metafizično in zgodovinsko izoblikuje s pomočjo izključitve tistega, kar vidi kot radikalno tuji element: islam, Turki, Orient. Nikolaj Kuzanski in Erazem Rotterdamski, Voltaire in Renan, Hegel in Spengler in večina drugih mislecev, ki so bistveno vplivali na samorazumevanje zahodne kulture, so razlagali islam takorekoč izključno kot obliko posebej hude grožnje evropskemu socialnemu in teološkemu redu, grožnje, ki odločilno pomaga poenotiti raznolikost nacionalnih kulturnih karakteristik v univerzalno paradigmo kulture Zahoda" (Debeljak, 1994: 11).

Kot pravi Huntington, se bo obujanje skupnega, pa vendar od drugih ločenega kulturno-civilizacijskega razvoja, ponudilo kot idealno mobilizacijsko orodje širokih ljudskih množic (Huntington 1993: 35-39).

V državah zunaj zahodnega civilizacijskega kroga se hkrati poraja množični občutek ogroženosti svoje lastne kulturne tradicije in identitete. Vzrok te ogroženosti se vidi v kulturni, ekonomski, tehnološki in tudi institucionalni ekspanziji Zahoda. V realnosti so vse te ravni med seboj največkrat tako močno prepletene, da bi težko obravnavali vsako posebej. Tako je Meštrović obnašanje Zahoda, ki nenehno zagovarja asimilacijske procese modernizacije potekajoče hkrati z ekonomsko globalizacijo, že ožigosal kot "vrsto imperializma na ideoloških in drugih nemilitarističnih osnovah" (Meštrović, 1993: 46). Še večkrat se na nivoju mednarodnih konferenc govori o t.i. imperializmu človekovih pravic, ki naj bi pod krinko humanitarnih razlogov promoviral institucionalno hegemonijo Zahoda in njegove specifične interese.

Tovrstni odzivi držav zunaj zahodnega civilizacijskega kroga nas pravzaprav ne bi smeli presenetiti. Ne gre le za to, kot se največkrat navaja, da se države bojijo izgube svoje konkurenčnosti na mednarodnem trgu, saj bi človekove pravice za seboj lahko potegnile zahtevo po priznanju zajamčenih socialnih standardov in posledično zvišanje stroškov produkcije. Je pa tudi res, da je globalno podjetništvo, katerega temelje je položila prav zahodna civilizacija, pogosto doprineslo k razkroju tradicionalnih vrednot, socialno-ekonomskih celic in osiromašenju prebivalstva. "Izvoz" liberalne demokracije in tržne ekonomije v države, ki niso

navajene na ta specifična politična in ekonomska razmerja, lahko povzroči, da prebivalstvo postane odtujeno od svojih tradicionalnih ciljev, vrednot in predstav o dobrem. Temu največkrat sledi socialno in kulturno neravnotežje, ki se odraža v porastu anomičnih tendenc oziroma tako imenovanih družbenih bolezni. K razkroju kultur in k množičnim negativnim odzivom prebivalstva pa prispeva pomemben delež tudi tehnološka razsežnost zahodnega koncepta modernizacije. Globalna ekonomija se kaže kot prava topla greda za neprestane tehnološke inovacije. Kot je zapazil že Kapstein, je veliko novih tehnologij vzpodbudila mednarodna konkurenca (Kapstein 1996: 25). Tovrstne hitre tehnološke spremembe seveda lahko predstavljajo grožnjo ne le tistim, ki so jim tuji življenjski stili liberalno in tržno naravnanih družb, pač pa tudi tistim, ki preprosto ne morejo več slediti tehnološkemu napredku.

Tako se nezadovoljstvo, strah in jeza kopičijo na obeh straneh t.i. frontnih črt med civilizacijami. Vse večje razslojevanje in ekonomska negotovost, zlom socialnih norm in razpad tradicij, ekstremni kulturni relativizem, narcisizem in anomični pojavi kot npr. uživanje drog, prostitucija in kriminal cvetijo povsod po svetu. Težko bi bilo zanikati, da teh pojavov vsaj posredno ni sprožil svetovni kapitalizem, ki zahteva neprestano prilagajanja in je brezbrizen do tradicionalnih družbenih celic. Nesmiselno in celo nevarno bi si bilo zatiskati oči, da verski fundamentalizem kot družbeni vulkan nima tudi svojega ekonomskega ozadja. Kot je zapazil že Thurow, se se mnogi od tistih, ki ne morejo več zdržati ekonomske negotovosti v prihajajočem svetu, zatekajo v verski fundamentalizem, v varno zavetje poslednjih božjih resnic.¹ Po svoje paradoksalno tudi analitični izsledki družboslovnih znanosti fundamentalistom lahko v mnogočem le pritrdijo. Tako ostaja dejstvo, da učitki s strani najrazličnejših fundamentalističnih gibanj, najsi islamistov, kristjanov, judov, pravoslavcev, hindujcev, konfucianistov ali pa tistih, ki vidijo svoje korenine v afriških in indijanskih plemenih, niso prav nič iz trte zviti, ko s prstom kažejo na simptome razpadanja družbene solidarnosti in sistema ustaljenih vrednot.

Seveda popolnoma soglašam, da fundamentalisti ponujajo napačen odgovor, "da vzroki za mnogovrstne oblike družbene dehumanizacije tičijo izključno v odsotnosti poslednjega, tj. religioznega smotra in absolutne avtoritete boga, v skladu s katero se morajo nujno preoblikovati moderne družbe, če naj postanejo ponovno varne, stabilne, smiselne in resnično moralne" (Debeljak 1995: 34). Mislim pa, da fundamentalisti zastavljajo zelo tehtna vprašanja. Popolnoma se strinjam z naslednjo ugotovitvijo Aleša Debeljaka: "...ker fundamentalizem ponuja napačen odgovor na pravilno vprašanje, še ne moremo sklepati, da je tudi vprašanje samo na sebi mogoče kar lagodno preslišati" (Debeljak, 1995: 35). Če si "McWorld" (Barber 1995) ne bo vzel časa, da bi prisluhnil zahtevam in očitkom fundamentalistov in poskušal omiliti, če že ne odstraniti njihove stvarne razloge, potem še tako dober poskus razorožitve fundamentalističnih gibanj ne bo rešil nobenega problema, še manj pa se izognil apokaliptični viziji trka civilizacij. Ravno nasprotno! Takšna ignorantska politika bo še naprej netila fundamentalistična gibanja in njihove pristaše utrdila v veri, da so izbrali pravo pot.

¹ Glej L. Thurow. 1996. *The Future of Capitalism: How Today's Economic Forces Shape Tomorrow's World*, William Morrow and Company, Inc., New York. Citirano v Svetličič (1996:32).

"Zdrava pamet" in ekonomska znanost

Trgovina gotovo ni vojna, vendar pa se ob vseh teh spremembah in procesih, ki jih prinaša globaliziranje ekonomskega prostora, postavlja vprašanje, ali je razlika res dovolj velika, da v zaostrenih razmerah trgovina ne preide v oborožen spopad. Tudi v igri svetovne trgovine se oblikujejo zavezništva. Sicer so trenutno res bolj geo-ekonomskega kot strateškega značaja, pa vendar ne smemo pozabiti, da zavezništva nikoli niso le sama sebi namen. Zavezništva so primarno zasnovana za to, da bi omogočila boljše varnost in zaščito pred skupno grožnjo, nevarnostjo ali pa kar konkretnim sovražnikom. In če skupni tretji sovražnik še ni jasno razpoznaven, potem bo to prav gotovo postal v bližnji prihodnosti. (Luttwak, 1993: 64-67).

Če se vrnem nazaj k modelu nasprotujočih si civilizacij, potem se zdi nujno opozoriti, da prihaja do oblikovanja različnih bolj trdno integriranih ekonomskih povezav ali celo skupnih trgov ravno znotraj posameznih civilizacijsko homogenih prostorov. Takšen ekonomski regionalizem je zelo pomembno dejstvo. In čeprav Huntington na začetku trdi, da "glavni izvori konfliktov ... ne bodo primarno ekonomske narave" (Huntington 1993: 22), se kasneje ne more izogniti glavnim smernicam v svetovni ekonomiji. Tako piše:

Ekonomske regionalizem narašča... Pomembnost regionalnih ekonomskih povezav pa se bo najverjetneje večala tudi v prihodnje. Po eni strani bo uspešen ekonomski regionalizem še okrepil zavest o pripadanju določeni civilizaciji, po drugi strani pa bo lahko ekonomski regionalizem uspešen, le če bo postavljen znotraj notne civilizacije" (Huntington, 1993: 27).

Kakorkoli že, liberalna ekonomska teorija nas vodi k prepričanju, da bo že sam racionalni premislek odvrčal države, ki so vključene v svetovno trgovino, od zaostrovanja konfliktov. Kajti racionalni premislek, upoštevajoč zakon o primerjalnih prednostih, lahko vidi v odpravi trgovinskih restrikcij le obojestransko korist in potencialne izgube v primeru, če se države oprimejo merkantilistične politike osiromašenja soseda (Salvatore 1995: 25-53). Sodeč po zgornjemu premisleku, trgovinska vojna torej vsem prinaša le izgube in stroške. Žal pa je to za ohranitev miru v mednarodnih odnosih bolj slabo jamstvo, kajti če bi vsaka vojna v resnici pomenila ekonomsko pretehtavanje stroškov in koristi, potem v zgodovini najverjetneje ne bi prišlo do nobenega obsežnejšega vojaškega spopada. Prišlo pa je do vojne med Nemčijo in Francijo ter med Nemčijo in SZ, čeprav "nobeni gospodarstvi nista bili takrat tako povezani, kot sta to bili gospodarstvi Nemčije in Francije avgusta 1914 in gospodarstvi Nemčije in Sovjetske zveze junija 1941" (Luttwak 1993: 66).

Druga stran ekonomske globalizacije

Odprtost trgov in internacionalizacija gospodarstva pomenita za večino zahodnih družb velik pritisk. Čeprav je posledično prišlo do povečane ekonomske učinkovitosti, katerih sadove naj bi bili deležni vsi potrošniki, pa so bili učinki na proizvajalce mnogo manj enoznačni. Nekaterim proizvajalcem so se ob večjem trgu skozi noč odprle neslutene možnosti uspeha, spet drugi so se ob soočanju s

svetovno konkurenco od vsega lahko samo še poslovili. V teoriji vse lepo in prav, saj naj bi tržne sile poskrbele, da bodo trenutno odpuščene proizvodne sile preusmerjene in na novo zaposlene v bolj propulzivnih panogah proizvodnje. Toda takšna prestrukturiranja znajo biti na lokalni ravni izredno mučna in neprizanesljiva. Znotraj posamičnih skupnosti ali celo v celotni družbi se ob neprestanem prilagajanju mednarodni ekonomiji lahko začnejo porajati občutki tako gospodarske kot tudi kulturne ogroženosti. Iz teh občutkov nevarnosti pa se kaj hitro rade porodijo različne oblike avtoritarnega populizma. Demokratizacija in moč ljudstva lahko zdrsne tako na skrajno desnico kot na skrajno levo.

Zdi se, da kolikor bolj prosto in hitreje se vrti kolesje globalne ekonomije, toliko bolj nujna in neizogibna je aktivna vloga države kot blažilca globalnih tržnih pritiskov na delavca. To pomeni, da bi država morala zagotoviti, da bodo dohodki in koristi mednarodne menjave v zadostni meri in na učinkovit način porazdeljeni na tista proizvodna področja, ki so ob odpravi mednarodnih trgovinskih omejitev bila prisiljena v prestrukturiranje. To je dejansko edini način, da vsi sloji prebivalstva občutijo in empirično potrdijo aksiom ekonomske znanosti, da mednarodna ekonomija na račun boljše alokacije danih virov povečuje celotno svetovno blaginjo.

Ker pa kapital postaja vedno bolj internacionaliziran, obstaja tudi grožnja, "da bo znotraj družb prišlo do porasta razrednih napetosti: na eni strani izredno mobilni kapital in profesionalne skupine, na drugi strani pa nezaposlen in vedno večjim pritiskom izpostavljen lumpenproletariat" (Buzan 1994: 98). V podporo tovrstnim pesimističnim napovedim lahko vzamemo nedavno izdano knjigo *Pasti globalizacije*, s podnaslovom *Napad na demokracijo in državo blaginje*, kjer avtorja navajata, da "borzni tečaji in dobički koncernov naraščajo z dvomestnimi stopnjami, medtem ko mezde in plače padajo. Istočasno in vzporedno s primankljaji javnih blagajn narašča brezposelnost" (Martin in Schuman 1996: 17). Nenazadnje, ista avtorja povzemata analize znanega raziskovalca mega trendov Johna Naisbitta, da industrijsko obdobje s svojo množično blaginjo "v zgodovini ekonomije ni nič daljše kot utrip trepalnice" (Martin in Schuman 1996: 13-14).

Kje je država?

Ob vseh teh problemih ekonomske globalizacije se zdi še posebej šokanten premislek Berry Buzan-a, "da če pod pritiskom gospodarske internacionalizacije državne strukture postajajo vse šibkejšje, deloma zaradi ločevanja kapitalističnih elit od posameznih nacionalnih držav, potem v bistvu nimamo nobenega pravega sredstva za obvladovanje porajajočih se napetosti" (Buzan 1994: 98).

Spremembe v smeri globalne ekonomske integracije gotovo pomenijo vzpon novih in zaton starih ekonomskih in političnih struktur. Neizpodbitno je: tržna gospodarstva in ekonomski akterji znotraj njih so postali transnacionalni in tako bolj ali manj zunaj kontrole posameznih držav. Gospodarski prostor, ki ga je poprej nadzorovala država se krči. Nasproti temu se izboljšujejo pogajalske pozicije transnacionalnega kapitala. Le-ta lahko grozi zdaj tej zdaj oni politični oblasti z begom kapitala in tako izsiljuje drastične davčne popuste, milijardne subvencije ali celo brezplačno infrastrukturo.

Končni rezultat je ta, da se uspešnost držav tako kaže predvsem v uspešnosti pogajanj, da bi prepričale transnacionalen kapital v investiranje znotraj lastnega teritorija in da že prisotni kapital tega teritorija ne bi zapustil. Kot je zapazila že Susan Strange, se diplomacija preusmerja iz ravni država-država na raven država-podjetje (Strange 1994: 103-115). To seveda le potrjuje našo tezo o osvobajanju kapitala znotraj globalne ekonomije in njegovi vse bolj avtonomni vlogi nasproti politični oblasti. Ob tem globalna produkcija s strategijo minimiziranja stroškov izigrava eno državo proti drugi in tako izsiljuje ne le davčne olajšave, pač pa se poskuša izogibati tudi ekološkim regulacijam in državnemu nadzoru nad trgovino dela (Cox 1994: 48). V tej bitki za kapital zmaga tista država, kjer je davek na dobiček najnižji, kjer delavci nimajo pravice sindikalnega organiziranja in kjer praktično ni ekoloških regulacij. Kot sta zabeležila Hans-Peter Martin in Harald Schuman, "se po vsem svetu zmanjšuje delež, ki ga lastniki kapitala in imetniki premoženja prispevajo k financiranju državnih izdatkov" (Martin in Schuman 1996: 17). Podobnega mnenja je tudi Ethan B. Kapstein, ki ob oceni položaja delavcev v svetovni ekonomiji ugotavlja, "da je istočasno prišlo tudi do drastičnega upada delavcev organiziranih v sindikate tako v ZDA kot Evropi. Delež ameriških delavcev organiziranih v sindikate je od sedemdesetih dalje padel za več kot eno tretjino (od 25 na 16 odstotkov)..." (Kapstein 1996: 22).

Ti izsledki nas pravzaprav ne bi smeli čuditi, saj so v skladu z zgoraj navedeno strategijo globalne proizvodnje in transnacionalnih korporacij. Slednje pa si, kot ugotavlja Susan Strange, pridobivajo vedno večjo strukturno moč, ki izvira predvsem iz moči na področju proizvodnje. "Moč na področju proizvodnje pa pomeni predvsem odločati o tem, kaj se proizvaja, kdo to proizvaja, s kakšnimi sredstvi in kako se pri tem povezuje dejavnike kot so zemlja, delo, kapital in tehnologija, oz. kakšno bo plačilo vsakega od teh dejavnikov" (Strange 1995: 35). Ta naraščajoča moč transnacionalnih korporacij pa je vedno bolj opazna tudi pri sprejemanju fiskalnih politik posameznih držav. Transnacionalne korporacije tako aktivno posegajo v davčne politike posameznih držav in njihovo monopolno pravico do dohodkov iz obdavčenja. "To temeljno pravico držav do pobiranja davkov lahko primerjamo le še z ekskluzivno pravico države, da uporablja silo, policijo ali vojsko pri izvajanju svojih odločitev" (Strange 1995: 84).

Če pa države niso sposobne avtonomnega odločanja o davčnih politikah in razporejanju dohodka, potem nam ni težko zaključiti, a so vse ekonomske politike posameznih nacionalnih držav, ki bi si prizadevale ohraniti državo blaginje, že vnaprej obsojene na neuspeh. Države blaginje so namreč v nadnacionalni konkurenci in ob odsotnosti kakršnekoli politične enotnosti le še stvar preteklosti. Kot bi rekel Peter Drucker, je danes na oblasti svetovna ekonomija. V teh okoliščinah je katerakoli makro-ekonomska politika posamezne nacionalne države, najsibodi keynesianska, monetaristična ali marksistična le še zidanje gradov v oblakih (Drucker 1986: 768). Države postajajo zavezane "nevidnim" strukturam globalne ekonomije.

Vzpon civilizacij

Velike in neobvladljive napetosti znotraj posameznih družb, ki se pojavljajo kot stranski učinek ekonomske globalizacije, lahko zlahka prerastejo okvir posameznih držav in tako postanejo pomembna tema na dnevnem redu ohranjanja mednarodne varnosti. Ko enkrat pride do te stopnje, da se vzroke za notranjo nestabilnost in nezadovoljstvo začne iskati v zunanjem sovražniku in ko so na stežaj odprta vrata ksenofobičnim in nacionalističnim idejam ter ideologijam fundamentalizma, potem ni več sile, ki bi z racionalnimi izračuni pokazala odliko mednarodne ekonomije in nesmiselnost vojaškega spopada. Če je želja po kaznovanju dovolj velika, potem smo pripravljeni poseči po vseh sredstvih, pa čeprav bi pri tem kaznovali samega sebe. Tako v trenutku, ko država ni več sposobna zagotoviti ekonomske in societalne varnosti posameznika, bo občutek ogroženosti vedno lahko postavil pod vprašaj ne le politično varnost ene države, pač pa tudi širše varnostne okvire znotraj mednarodne skupnosti.

Če se še enkrat povrnemo k ugotovitvi, da ob ločevanju kapitalističnih elit od nacionalno-državnih struktur država postaja vedno bolj nemočna pri blažitvi socialnih napetosti, ki v veliki eri nastajajo ravno zaradi vse hitrejšega kolesja mednarodne ekonomije, potem se zdi dokaj prepričljiv Huntingtonov model globalne politike, ki vidi civilizacije kot centralne akterje bodoče mednarodne ureditve.

Vedno več politikov, a tudi navadnih državljanov ima upanje v neke širše, znotraj lastnega civilizacijskega kroga oblikovane ekonomske in v veliki meri tudi politične tvorbe, ki naj bi nudile večjo stopnjo varnosti. Ta varnost pa naj bi se kazala ravno v bolj stabilnih ekonomskih odnosih in zviševanju, ne pa zniževanju življenjskega standarda. Izboljšali naj bi se tudi pogoji za ohranitev temeljnih vrednot in sebi lastnega kulturno-civilizacijskega razvoja. Kot ugotavlja Marjan Svetličič, se zdijo ob zbirokratizirani multiratelarni diplomaciji, ki ne more slediti dinamičnim spremembam, regionalni mehanizmi mnogo uspešnejši (Svetličič 1996: 32).

Stubbs in Underhill sta definirala tri razsežnosti procesa regionalnega združevanja: zavest o skupni zgodovini, povečane družbeno-kulturne, politične ali ekonomske vezi in razvoj organizacij sposobnih za upravljanje skupnih regionalnih zadev. Do sedaj bi EU lahko služila kot edini primer resnične transnacionalne enote, ki ji je uspelo zadostiti vsem trem zgoraj navedenim postavkam. Seveda obstajajo tudi drugi civilizacijski krogi in z njimi bolj ali manj pokrivajoči se regionalni trgovinski dogovori. Tudi ti bi lahko v končni fazi šli po isti poti kot jo je nekoč pričela EU, čeprav je res, da se danes nahajajo še v relativno zgodnjih stopnjah integracije z omejenim napredkom glede na navedene dimenzije regionalnega združevanja. Tak primer je npr. azijsko-pacifiška regija, Latinska Amerika, Srednji vzhod. Tovrstne širše ekonomske in politične tvorbe zasidrane znotraj relativno homogenega civilizacijskega prostora bi tako lažje gojile nek, lastni kulturi bližji in bolj prijazen ekonomski razvoj, specifično formo kapitalizma, temelječega na različnih odnosih med državo, kapitalom in delom ter zaznamovanega z različnimi modeli produkcije in managementa (Stubbs in Underhill 1994: 331-335). Takšen globalni trend pa se ujema z izsledki znanega politologa John Herz-a, ki pravi, da "je v vsej zgodovini bilo vedno tako, da se je enota, ki je ljudem zagotav-

ljala zaščito in varnost, nagibala k temu, da postane osnovna politična enota".² Tovrstni regionalni sistemi, zasnovani znotraj relativno homogenega kulturno-zgodovinskega prostora, se zdijo dovolj majhni za doseganje določene socialne skladnosti in hkrati dovolj veliki za nek ekonomski optimum. "Vendar", kot je zapisal že Marjan Svetličič, "to vodi v možnost različnosti in s tem konfliktnosti med regionalnimi sistemi" (Svetličič 1996: 32).

Zakaj potem trk?

Seveda še zmeraj ostaja nevarnost, da tudi tem, sicer transnacionalnim ne pa tudi transcivilizacijskim ekonomsko-političnim unijam, iz razlogov, ki zadevajo predvsem problem različnih vrednostno normativnih sistemov, ne bo uspelo najti dovolj velikega političnega soglasja, ki bi omogočal uspešni politični nadzor globalnega trga. Uspešni politični nadzor se namreč kaže kot edini instrument, ki bi lahko preprečil nadaljnje naraščanje porajajočih se socialnih konfliktov in družbenih napetosti, ki izhajajo iz delovanja globalnih tržnih sil. Kajti, kot pravi Susan Strange: "V vsakem primeru je alokacija blaginje v bistvu politično dejanje" (Strange 1988: 208).

Trg oziroma tržna ekonomija sama nikoli ne bo sposobna uravnavati socialnih napetosti ter reševati širše družbene probleme. Socialna harmonija in širša družbena blaginja se bosta le s težavo znašli v ravnotežju sil ponudbe in povpraševanja. Do zdaj še ni bilo družbeno-političnega sistema, ki bi na dolgi rok uspel združiti maksimalno učinkovitost proizvodnje bogastva s stabilnostjo ter socialno pravičnostjo. Vsega naenkrat se žal ne da imeti. Zagovorniki popolnoma svobodne trgovine imajo sicer najverjetneje prav, ko trdijo, da kakršno koli vmešavanje politike v ekonomijo ruši realno sliko ponudbe in povpraševanja in tako onemogoča optimalno učinkovitost gospodarstva, vendar pa bi se pri tem morali zavedati, da bolj ko se tehtnica nagiba na stran ekonomske učinkovitosti, bolj se družba oddaljuje od varnosti in pravičnosti. Varnost in pravičnost pa sta, ravno tako kot učinkovitost in svoboda, gotovo nepogrešljivi vrednoti vsake politične ekonomije. Tako je sicer sedanja prevladujoča proizvodna struktura uspešna glede proizvodnje bogastva, ni pa v zagotavljanju varnosti. Prav gotovo pa je najbolj vprašljiva z ozirom na pravičnost (Strange 1988: 78).

V takšnem stanju svetovne ekonomije se nam očitek in hkrati že zahteva Thomasa Donahuea ne bi smel zdeti nič nenavadnega.

Trgovinska pogajanja bi si kot cilj morala postaviti tudi sprejetje pravil o pravičnosti in poštenosti in ne samo o liberalizaciji. Pravila naj bi določala trgovinske, valutne in investicijske tokove na način, ki bi pomenil začetek odprave velikega neravnotežja, ki nastaja med svetom bogatih in svetom revnih. Če to ne bo storjeno, potem nikoli ne bo pravega miru in stabilnosti (Donahue 1996: 176).

² Glej John Herz, *Rise and Demise of the Territorial State*, *World Politics* 9 (1957), 473-493 kakor tudi Herzovo novo mnenje o temi: *The Territorial State Revisited - Reflections on the Future of the Nation-State*, *Polity* 1 (1968), 11-34, citirano v Russett in Starr (1992: 58).

Na žalost pa so tovrstne pobude le malo verjetne. V odsotnosti nekih transnacionalnih kot tudi transcivilizacijskih političnih struktur, ki bi bile sposobne arbitrarne ekonomske tokove uskladiti s širšim javnim interesom in specifičnimi kulturnimi potrebami posameznih civilizacij, bodo vsi enostranski ukrepi v očeh drugih lahko videni kot grožnja.

Po drugi strani pa sta tako poštenost kot pravičnost prav gotovo dva v temelju sporna koncepta, katerih razumevanje in razlaga nista odvisna le od različnih stopenj ekonomskega razvoja, pač pa tudi in predvsem od samega vrednostnega sistema posameznih družb. V kulturno nehomogeni mednarodni skupnosti bo torej le s težavo prišlo do nekega konsenza o tem, kako naj si razlagamo, in v vsakdanji politični praksi tudi udejanjamo, pravičnost ter poštenost. Če je to na transnacionalni ravni sploh mogoče, potem je gotovo tovrsten konsenz veliko lažje doseči med državami z neko skupno zgodovinsko izkušnjo in povečanimi kulturnimi, političnimi ter ekonomskimi vezmi, kot pa med državami, ki so nastale v popolnoma drugačnem družbenozgodovinskem okolju in njihovi povprečni državljani, ki pripadajo različnim kulturnocivilizacijskim izročilom, včasih še zmeraj s težavo drug drugemu priznajo enako stopnjo civiliziranosti.

Seveda pa odsotnost soglasja o teh osnovnih, čeprav v samem bistvu spornih konceptov, pomeni popolno paraliziranost transnacionalnih političnih institucij pri sprejemanju kakršnihkoli bolj trdnih pravil in obvezujočih resolucij glede mednarodne trgovine in proizvodnje. Lahko se le strinjam z mnenjem Bhikhu Parekha, ki pravi, "da so lahko principi dobre vlade resnično univerzalni (tako v obsegu kot po vsebini) in obvezujoči, samo če so bili sprejeti v svobodnem duhu s strani vseh pogajalskih strani in zasnovani na širokem globalnem konsenzu" (Parekh 1994: 173).

Naj zaključim. Če ne bo na način, kot ga vidi Prekh, prišlo do sprejetja določenega soglasja o pravičnosti in poštenosti, potem tudi nikoli ne bo nobene uspešne politične kontrole, ki bi lahko zaobjela vse v globalnem podjetništvu udeležene stranke. V tem primeru bo izgubljena bitka za politično regulacijo nad transnacionalnimi tržnimi silami. Zaradi tega in zaradi vseh zgoraj omenjenih stranskih učinkov prihajajočega diktata globalnega trga, se zna zgoditi, da teoretski konstrukt o trku civilizacij, lahko kmalu postane realnost.

Zaključek

Paradoks, da biznis ni odgovoren za nekaj, kar je proizvedel, politika pa je odgovorna za nekaj, nad čemer nima nadzora, bo postal nevzdržen. Rešitve se bodo iskale po znanem ključu, ki postavi grešnega kozla zunaj lastnega kulturnega občestva. "Turbokapitalizem" s svetovno dirko za najvišjo učinkovitostjo in najnižjimi mezdami namreč iracionalnosti naravnost odpira vrata do oblasti.

Do zaostrovanja kulturno-civilizacijskih razlik bo prihajalo v kontekstu socialno-ekonomske globalizacije. Socialno-ekonomski vzroki ne pa kulturno-civilizacijske razlike same po sebi so glavni izvor naraščajočih medcivilizacijskih konfliktov.

Ekonomska globalizacija je torej medij, kjer se kulturno civilizacijske razlike lahko pretvorijo v medcivilizacijske napetosti in konflikte.

Tragično bi bilo, če v primeru uresničitve Huntingtonovega scenarija o "spopa-da civilizacij", ne bi pogledali malo dlje od golih kulturnih razlik in poskušali vide-ti, kako prave korenine takšnega konflikta v resnici ležijo v politično neregulirani strukturi globalne produkcije. To je tisti vzrok, ki ga jaz vidim kot dejstvo, Hun-tington pa mu po mojem mnenju posveča premalo pozornosti.

LITERATURA

- Barber, Benjamin. 1995. *Jihad vs. McWorld: How the Planet is Both Falling Apart and Coming Together and What This Means for Democracy*. Random House.
- Buzan, Barry. 1984. Economic structure and international security: the limits of the liberal case. *International Organisation*, 38, 4, 597-624.
- Buzan, Barry. 1994. The Interdependence of Security and Economic Issues and the "New World Order". V Richard Stubbs and Geoffrey R.D.Underhill (eds), *Political Economy and Changing Global Order*, 89-103. London: The Macmillan press LTD.
- Cox, W. Robert. 1994. Global Restructuring: Making Sense of International Political Economy. V Richard Stubbs and Geoffrey R.D.Underhill (eds), *Political Economy and Changing Global Order*, 17-45. London: The Macmillan press LTD.
- Debeljak, Aleš. 1994. Islamska "sveta vojna" med duhom in telesom. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*, let. 22, št. 170-171, str. 11-26.
- Debeljak, Aleš. 1995. Oblike religiozne imaginacije. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Donahue, Thomas. 1996. Across the Tracks. *Foreign Affairs*, 75, 4, 174-177.
- Drucker, F. Peter. 1986. The Changed World Economy. *Foreign Affairs*, 64, 4, 768-791.
- Huntington, P. Samuel. 1993. The Clash of Civilizations? *Foreign Affairs*, 72, 3, 22-49.
- Kapstein, B. Ethan. 1996. Workers and the World Economy. *Foreign Affairs*, 75, 3, 16-78.
- Luttwak, N. Edward. 1993. The Coming Global War For Economic Power. *The International Economy*, September/October, 18-22, 64-67.
- Martina, Andrew. 1994. Labour, the Keynesian Welfare State, and the Changing International Political Economy. V Richard Stubbs and Geoffrey R.D.Underhill (eds), *Political Economy and Changing Global Order*, 60-75. London: The Macmillan press LTD.
- Martin, Hans-Peter und Schumann, Harald. 1996. *Die Globalisierungs-falle: Der Angriff auf Demokratie und Wohlstand*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Verlag GmbH.
- Meštrović, Stjepan Gabriel. 1993. *Habits of the Balkan Heart: social character and the fall of Communism / Stjepan G. Meštrović with Slaven Leticia and Miroslav Goreta*. - 1st ed. / Texas A&M University Press. College Station.
- Parekh, Bhikhu. 1994. The Cultural Particularity of Liberal Democracy. V Held David (ed), *Prospects for Democracy: North, South, East, West*, 156-177. Cambridge: Polity Press.
- Russett, Bruce and Starr, Harvey. 1992. *World Politics: The Manu for Choice*. 4th ed., New York: W. H. Freeman and Company.
- Salvatore, Dominic. 1995. *International Economic*. 5th ed., New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
- Strange, Susan. 1988. *States and Markets: An Introduction to International Political Economy*. London: Pinter Publishers.

- Strange, Susan. 1995. Države in trgi. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Strange, Susan. 1994. Rethinking Structural Change in the International Political Economy: States, Firms and Diplomacy. V Richard Stubbs and Geoffrey R. D. Underhill (eds), Political Economy and Changing Global Order, 103-116. London: The Macmillan press LTD.
- Stubbs, Richard and Underhill, R. D. Geoffrey. 1994. Introduction: Global Trends, Regional Patterns. V Richard Stubbs and Geoffrey R. D. Underhill (eds), Political Economy and Changing Global Order, 331-335. London: The Macmillan press LTD.
- Svetličič, Marjan. 1996. Svetovno podjetje: izzivi mednarodne proizvodnje. Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana.

POVEZOVANJE RAZISKOVANJA IN
POUČEVANJA NA UNIVERZI ZASEBNO

Uvod

Strokovnjaki Sveta za Evropo, ki se ukvarjajo z vprašanji znanstvene in univerzitetne politike, so v enega svojih zadnjih dokumentov, ki nosi naslov "The Research Mission of The University - Situation and Suggested Recommendations", zapisali, da naj bi nobena visoka šola, ki ne daje enake teže tako poučevanju kot tudi znanosti, bila upravičena nadeti si ime univerzitetne ustanove. Ob nekaterih očitnih spremembah družbenega značaja in funkcije univerze danes se zastavlja vprašanje, ali pozivi za enotnostjo raziskovanja in poučevanja niso izrečeni bolj iz neke navade kot pa tehtnega in z argumenti podprtega premisleka. Menim, da je v ospredju to drugo, kajti univerza na pragu enaindvajsetega stoletja ne sme pretrgati povezanosti z znanostjo. Glede na hitre družbene spremembe, ki se dogajajo danes, mora to zvezo kvečjemu še bolj utrjevati. Enotnost raziskovanja in poučevanja ostaja bistvo moderne univerze. Če se je omenjeno načelo na svojem začetku uveljavilo kot - če uporabimo terminologijo Niklasa Luhmanna (1992) - tematska enotnost, se mora danes razvijati kot organizacijska in institucionalna enotnost. Najtesneje je povezano z vprašanjem upravljanja in organizacije univerze ter statusno-profesionalnim položajem akademskega osebja.

Nesporno je, da je Humboldtova ideja univerze, ki temelji na treh osnovnih načelih (načelo izobraževanja in s tem povezane individualnosti, načelo enotnosti poučevanja in raziskovanja, načelo akademske svobode, ki se ne izraža samo kot svoboda poučevanja učiteljev, temveč tudi kot svoboda učenja študentov), v dolgi zgodovini evropske univerze pustila neizbrisno sled. Če se je misel in praksa univerze pred začetkom devetnajstega stoletja v skladu s togo delitvijo na tistega, ki uči in tistega, ki se uči, pri čemer je šlo vedno za posredovanje že zbranega in sistematiziranega znanja, bila zavezana samo poučevanju ("doctrina" in "disciplina" sta pojma, ki sta bila najbolj uporabna za označevanje takšnega hierarhičnega in enosmernega odnosa), je na Humboldtovih idejah utemeljeno delovanje univerz vključilo tudi aktivno delujočo znanost. Humboldtova afirmacija raziskovalne funkcije univerze ne izhaja toliko iz ideje doktrinarno in disciplinarno posredovanega sistema znanja, temveč dajanja prednosti aktivnemu in neprestanemu iskanju in razširjanju novih znanstvenih odkritij. Za pojem univerzitetne znanosti je tako bolj pomembna kritična raziskovalna metoda znanosti kot posredovanje zaprtih sistemov znanja.

Četudi se s tem vprašanjem na tem mestu nimam namena obširneje ukvarjati, naj vendarle poudarim, da je ideja o enotnosti poučevanja in raziskovanja pred-

* dr. Franc Mali, docent na Fakulteti za družbene vede.

postavljala radikalno spremembo v predavateljskem delu (glej več o tem: R. Stichweh 1994). Namesto pedagoškega modela prenosa znanja od učitelja k učen-
cu, že kar dupliciranju informacij v glavah učencev, stopi v ospredje predpostavka
o aktivnem sodelovanju vseh udeležencev na predavanju. Odnos med predavate-
ljem in študentom je po svojem bistvu razumljen kot posebni primer bolj
splošnega odnosa raziskovalcev, ki svoje intelektualne napore usmerjajo k odkri-
vanju in reševanju skupnih znanstvenih problemov. Res je, da je bilo takšna načela
v pedagoških praksi v bistvu vedno težko uresničevati¹, vseeno pa so v skoraj
dvestoletni zgodovini njihovega obstoja, kakorkoli se jih je v vseh njihovih izpe-
ljavah uporabljalo, do te mere vplivali na oblikovanje akademskega življenja, da
obdobju njihovega prvega nastopa nekateri avtorji (npr.: H. Etkowitz, L. Leydes-
dorff 1996) najbrž upravičeno označujejo za prvo "akademskega revolucijo"; ob tem,
da hkrati ocenjujejo, da je zaradi novih oblik povezovanja med univerzo, vlado in
industrijo danes na pohodu že nova akademska revolucija.

Univerzitetna znanost v novih načinih produkcije znanja

Čeprav se je od takrat, ko je Wiliem Humboldt prvič začel v praksi uveljavljati
svoje univerzitetne ideale, marsikaj spremenilo, pojem znanstvene univerze ni
izgubil na veljavi; in to kljub vsem metamorfozam, ki jih v zadnjem destoletju
doživljajo univerzitetni sistemi širom po svetu. Skupni imenovalac teh sprememb
je, da postaja celotna dejavnost univerze vedno bolj družbeno distribuirana. V
"delokrog" univerz spada vedno večje število družbenih funkcij, od abstraktnih
temeljnih raziskovanj do povsem konkretnih in praktično naravnanih učnih pro-
gramov. Množični študij vnaša v okvir tradicionalne akademske kulture nove vred-
note širšega družbenega okolja. V različne stopnje univerzitetnih učnih progra-
mov so vključene razne oblike specialističnih in dopolnilnih oblik študijev za
široke kategorije poklicnih skupin, ki so že dosegle neko stopnjo formalne izo-
brazbe, želijo pa jo dopolniti in izpopolniti². Tega, da so ob državnem budžetu za
univerze postopoma vedno bolj pomembni drugi nevladni viri financiranja,
najbrž ni treba posebej ponavljati. Kljub vsem tem okoliščin - lahko bi našte-
li še vrsto drugih - se tradicionalni pomen znanosti kot neke vrste zaščitni znak uni-
verze ne zmanjšuje.

¹ Raziskovanje na področju posameznih znanosti se v svoji empirični orientaciji vedno bolj omejuje
na obravnavo relativno ozkih in privrejenih vprašanj, saj jih sicer metodološko ne bi bilo mogoče obla-
dati, medtem ko mora predavatelj pogosto v okviru (dodiplomskega) študijskega programa seznaniti
študente praviloma s celoto posameznega disciplinarnega (tematskega) področja.

² V razvitem svetu postaja eden glavnih ciljev doseganje višjih stopenj izobrazbe za čim večji del
aktivne populacije. Če je v Nemčiji 30% prebivalstva pod starostjo tridesetih let vključeno v eno izmed
oblik visokošolskega oziroma višješolskega izobraževanja, je ta delež v ZDA že skoraj 50%. Glede na
takšne trende razvoja na področju izobraževanja je v razvitem svetu mnogo bolj realno pričakovati, da
se bodo univerze tudi drugje po svetu manj ukvarjale z izobraževanjem ozkega kroga elitnih
izobražencev, bolj pa z izvajanjem izobraževalnih programov, ki bodo omogočili čim širšemu krogu ljudi,
da razvijejo profesionalno kompetenco za delovanje v visoko informatiziranih družbah.

Celo če bi se univerzitetni študij, njegova programska, vsebinska in organizacijska zasnova v bližnji prihodnosti bistveno spremenila in dodobra načela običajno predstavo, kaj to je univerza, se te brez principa enotnosti raziskovanja in poučevanja praktično ne moremo več zamišljati. Zakaj se mora univerza danes obravnavati bolj kot sestavni del znanstvenega in ne kot vzgojnega družbenega podsistema? Eden pomembnih razlogov je, da je univerza predvsem kot znanstvena institucija, praktično od njenega nastanka naprej, eden ključnih agensov procesov družbene racionalizacije. Čeprav sem daleč od prepričanja, da v modernih funkcionalno diferenciranih družbah univerza lahko zaradi svoje koncentracije intelektualnih potencialov nastopa v vlogi nekakšnega vrhovnega družbenega arbitra (tega ne more storiti tudi noben drug družbeni delni sistem), ni mogoče zanemariti njene relevance v pomenu, ki jo je na najbolj jedrnat način izrazil že Parsons v delu "Theories of Societies"; namreč da nastopa kot "...institucionalno jedro, ki skrbi za silen razvoj racionalnega in sekularnega znanja in učenja" (T. Parsons 1961, str. 261).

Res je, da bomo celo v takšnih programskih dokumentih kot je že omenjeni dokument Evropskega sveta naleteli na predlog, da bi moderni tip univerze moral v večji meri spodbujati raziskovalno kulturo, ki presega ozek kognitivni aspekt. Vseeno pa se mi zdi še kako pomembno izpostaviti občo kognitivno komponento univerze. V tem kontekstu dve temeljni tezi, na katere naletimo v Parsonsovih delih (ta univerzo obravnava kot najvažnejšo strukturalno inovacijo moderne /glej več: T. Parsons, M. G. Platt 1973/), namreč, da se v središču univerze nahaja znanost in da za pojasnitev njenih internih družbenih mehanizmov delovanja ne zadostuje niti koncept birokratskega niti tržnega (demokratskega) delovanja, temveč koncept kolegialne znanstvene kontrole, tudi danes nista izgubili na veljavi.

Ob svobodnem raziskovanju oziroma raziskovanju iz radovednosti postaja na univerzah vedno bolj pomembno tudi problemsko orientirano raziskovanje. Razen tega se zlasti na univerzah v razvitih družbenih okoljih vedno bolj poudarja naslednja naloga univerz: skrb za neposredni prenos njihovih spoznanj v gospodarstvo. Prepričanje, da se družbena relevantna današnje univerze kaže tudi v njeni funkciji neposredne pogonske sile ekonomskega razvoja, se tam krepi tudi v akademskih krogih. Zato so odnosi med univerzo, javnimi (vladnimi) politikami in gospodarstvom bolj diferencirani in kompleksni kot kadarkoli prej. V zvezi s tem bi želel postaviti naslednjo splošno tezo: če držijo zaključki zgodovinskih družbenih teorij, ki pravijo, da so zgodovino (evropske) univerze, predvsem z vidika njene splošnejše periodizacije, bistveno opredeljevali družbeni dejavniki (agensi), kot so cerkev, politika in znanost, potem jih bo treba najbrž kmalu dopolniti še s četrtilim, t.j. ekonomijo.

Perspektiva univerzitetnega sistema na Slovenskem: multifunkcionalnost

V luči predhodnih ugotovitev se zdi, da je za Slovenijo najbolj primerno, da uveljavlja idejo multifunkcionalne univerze. To seveda v prvi vrsti pomeni, da se mora na naših univerzah še naprej ohranjati načelo enotnosti raziskovanja in

poučevanja, če pa bodo to narekovali notranji vzgibi in zunanje okoliščine, pa je treba njen intelektualni "angažma" dopolnjevati tudi z drugimi oblikami delovanj. Četudi bomo v sociološki literaturi pogosto naleteli na opozorilo na nekatere dejanske nevarnosti "funkcionalne preobremenjenosti" moderne univerze³, slovenska družba, ki ima vsega dve univerzi, praktično nima druge alternative kot da sledi ideji multifunkcionalnosti. Naša majhnost narekuje prej unifikacijo kot segmentacijo univerzitetnih modelov. Na to implicitno opozarja tudi poročilo, ki ga je v letu 1996 pripravila skupina ekspertov Evropskega združenja univerz. Tuji strokovnjaki so v svoj zaključni dokument "Institutional Audit of the University of Ljubljana" med drugim zapisali, da nas dejstvo, da imamo pri nas praktično samo dve univerzi, pri čemer ena izmed njih sploh ne vključuje vseh akademskih disciplin, do te mere dela edinstvene v naši majhnosti, da je primerjava z vrsto drugih evropskih držav praktično nemogoča. Zato je tudi mogoče pričakovati, da bo to dejstvo še naprej pogojevalo nižjo stopnjo organizacijske diverzifikacije univerz.

Takšno diverzifikacijo si seveda lahko privoščijo velike in znanstveno razvite dežele; na primer ZDA⁴. Pa še pri njih se zastavlja vprašanje, ali je takšna delitev res vedno najbolj primerna. Najnovejši podatki o klasifikaciji ameriških univerz, ki jo izvaja "Carnegie Foundation for the Advancement of Teaching" kažejo, da se tam od vse velike množice visokošolskih institucij samo 125 univerzam priznava najvišji, t.j. znanstveni status (domnevamo lahko, da tudi zaradi strogih kriterijev izbire).

Menim, da se morata obe slovenski univerzi še naprej usmerjati k raziskovanju in razvoju in to ne samo disciplinarnemu in temeljnemu, temveč tudi interdisciplinarnemu in aplikativnemu. Čeprav je klasični humboldtovski princip enotnosti raziskovanja in poučevanja šel z roko v roki z nastankom in razvojem disciplinarne strukture znanosti⁵, pa novi modeli produkcije znanstvenega vedenja tudi na tem področju intelektualne dejavnosti in organizacije univerz zahtevajo nov pristop. Namesto disciplinarnosti stopa v ospredje zahteva po interdisciplinarnosti in transdisciplinarnosti.

Pri nas sploh niso tako redka razmišljanja, ki pravijo, da je v našem univerzitetnem sistemu povezanost med izobraževanjem in znanostjo nekaj tako samoumevnega in neproblematičnega, da o tem vprašanju nima smisla posebej razpravljati, kaj šele, da bi na tem področju bolj analitično in študijozno sledili tren-

³ Po N.J.Smelserju naj bi funkcionalna preobremenjenost fakultet znotraj univerze vodila h klasični toquevillianski situaciji: meritokratska in elitna univerzitetna skupina ohranja svojo moč in formalno odgovornost, medtem ko dopušča, da se nekatere njene ključne zadeve prenašajo v druge roke (glej več: N.J.Smelser, 1973).

⁴ V ZDA v nasprotju z Evropo, tako piše D.Fallon (D.Fallon, 1997), še zdaleč ni tako razširjeno prepričanje, da mora identiteta vsake univerzitetne institucije temeljiti na enotnosti raziskovanja in poučevanja. V množici 3500 ustanov, ki izvajajo visokošolske programe, je glavni kriterij njihovega razlikovanja, kje na hierarhični lestvici najbolj prestižnih univerz se nahajajo. Hierarhija med univerzitetnimi ustanovami je tu jasno določena. Četudi v ZDA številne visokošolske institucije nosijo naziv univerz, opravljajo zelo različne funkcije in se tudi močno razlikujejo druga od druge.

⁵ Discipline se vedno tvorijo dominantno področje, v okviru katerega se oblikujejo norme akademske znanstvene skupnosti, kjer poteka poklicna socializacija oziroma poklicna kariera itd (glej več: R.Stichweh, 1994).

dom razvoja v svetu. V takšnih in podobnih razmišljanjih gre za tipično nerazumevanje bistva koncepta sodobne raziskovalne univerze. Ta koncept gre v smeri vedno hitrejših sprememb, prilagajanjem zunanjim družbenim okoliščinam, bolj interdisciplinarnemu povezovanju različnih segmentov znanosti in neposrednemu prenosu akademskih znanstvenih spoznanj v gospodarstvo oziroma v družbeno prakso nasploh.

Prav tako nas takšno pasivno (bolje: neinventivno) razmišljanje lahko kaj hitro pripelje v neko usodnejšo regresijo; namreč k oživiljanju modela univerze, ki je bil značilen za socrealizem. Ta je univerzam hkrati z avtonomijo odvzel tudi možnost opravljanja raziskovalnega dela in jih degradiral na raven podaljšanega srednješolskega izobraževanja. Politika je vsilila in univerza sprejela koncept, po katerem naj bi bilo raziskovanje in poučevanje na univerzi nekaj različnega, drug drugemu si nasprotujočega in celo na zunaj nič medsebojno povezanega.⁶

Četudi je bil slovenski univerzitetni sistem notranje dezintegriran in institucionalno razbit, je tudi v obdobju socializma - v tem imamo neke vrste "komparativno prednost" v odnosu do drugih post-socialističnih dežel - ohranil mesto kvalitetne znanstvene ustanove. V Sloveniji se namreč politično dirigirani model delitve na izobraževanje in raziskovanje ni nikoli izvajal na tako dosleden način.

Pomembna koncentracija raziskovalnega potenciala se danes pri nas še vedno nahaja v t.i. visokošolskem sektorju (po Frascatijevi klasifikaciji, ki jo zadnjih dveh letih pri nas uporablja uradna statistika, imamo ob univerzitetnem še vladni, industrijsko-podjetniški in neprofitni raziskovalno-razvojni sektor). Uradni statistični podatki kažejo, da se največji del zaposlenih, katerih dejavnost se nanaša na raziskovalno in razvojno delo, nahaja na univerzi. V univerzitetnem sektorju deluje tudi največ doktorjev znanosti (Statistika raziskovalno-razvojne dejavnosti, 1997). Ob rob tem ugotovitvam naj - zgolj za ilustracijo - navedem še en podatek, ki se sicer nanaša samo za ljubljansko univerzo: v letu 1996 je bilo na mestu učiteljev sistematiziranih 1694 in na mestu znanstvenih sodelavcev 580 njenih delavcev. Ne da bi se tu podali v bolj konkretno razčlenitev vsebinskih (ne samo formalno pravnih) implikacij teh dveh kategorij delovnih sistematizacij, bi že zgoraj omenjeni podatek lahko navajal k zaključku, da je za naš univerzitetni sistem bolj primerna strategija učinkovite izrabe obstoječih kadrovskega potenciala kot pa njeno krčenje.

Čeprav se univerza pri nas sooča ravno v času, ko stroški za raziskovanje in razvoj zaradi cele vrste objektivnih razlogov (npr.: skrajšana življenska doba proizvodov visoke tehnologije, naraščajoči stroški znanstvene opreme itd.) skokovito naraščajo, z upadom budžetskih sredstev, bi bilo dokaj kratkovidno izločanje določenih statusno-profesionalnih skupin iz univerzitetnega sistema; še posebej če bi raziskovalno delo učiteljev postalo samo še stvar njihovega lastnega zadovoljstva (pustimo tu za hip ob strani habilitacijske pogoje, ki jih morajo izpol-

⁶ U. Schimak v svoji komparativni študiji o transformaciji znanstvenih sistemov v Srednji in Vzhodni Evropi (U.Schimak, 1995) ugotavlja, da je še tisto malo raziskovanja, kolikor ga je učiteljsko osebje na socialističnih univerzah kot postransko dejavnost sploh gojilo, v obdobju tranzicije, velikih gospodarskih prestrukturiranj, popolnega nezanimanja industrije za raziskovanje, krčevitega zapiranja univerze navznoter, povsem zamrlo (glej več o tem tudi v: K.Mueller, 1995; Abbott, a. in drugi, 1994).

njevati). Vizija univerze mora biti fleksibilnost prehodov med raziskovalnimi in učiteljskimi nazivi, odpiranje intelektualnih potencialov navzven, ne pa logika zapiranja vase in restrikcij na kadrovske področju. V primeru dolgoročnega prevladovanja restriktivne in samozadostne usmeritve bi se širok spekter znanstvenih področij, ki se gojijo na univerzi, začel krčiti, razen tega pa bi vez med raziskovanjem in poučevanjem vedno bolj plahnela.

Logika organizacije in birokratskega duha na univerzi

O celi vrsti zadev, ki se jo neposredno dotikajo, bi morala univerza odločati bolj suvereno in avtonomno. Novi zakon o visokem šolstvu naj bi s poudarjanjem njene avtonomije to menda omogočal. Kljub temu se zdi, da pojem univerzitetne avtonomije tudi znotraj same akademske srenje ni naletel na povsem enoznačno razumevanje. (Zato je še toliko težje pričakovati, da ga bodo razumeli politiki in industrijski menedžerji.)

Ali pojem akademske avtonomije pri nas dojemamo na enak način kot v drugih deželah Srednje in Vzhodne Evrope, ki se nahajajo v tranziciji? Za njih je bila že večkrat izrečena ocena, da se te sicer ozirajo po zahodnih modelih avtonomnih znanstvenih institucij, vendar modelih, ki so bili tam aktualni v petdesetih in šestdesetih letih. Ne razumejo pa, da je najbolj očitna sprememba, ki se danes dogaja na področju znanosti v razvitih deželah Zahoda, premik od tradicionalnega koncepta avtonomne (samozadostne) znanosti h konceptu njene družbene odgovornosti. (O tem problemu je več pisal Henry Etzkowitz (H. Etzkowitz 1996)).

Ne glede na strinjanje ali nestrinjanje s predhodnimi ocenami je treba priznati, da je pojem univerzitetne avtonomije (avtonomije kot družbene odgovornosti) včasih še vedno predvsem mrtva črka na papirju. Zakaj to posebej poudarjam? Ker se kljub vsem lepo zapisanim načelom v praksi dogaja, da državna administracija še vedno odločilno in dokaj togo predpisuje pravila akademskega življenja. O teh težavah administrativno-birokratskega značaja je bilo že veliko povedanega in zapisanega. Zato kaj novega tu res ni povedati. Vseeno naj opozorimo, da so dokaj visoko postavljeni normativi glede pedagoških obveznosti, možnosti izvajanja novih izobraževalnih programov glede na število vpisanih študentov, najbrž glavni razlog, zakaj univerza oziroma posamezne fakultete ne stopajo po poti uvajanja kreditnih sistemov, pritegovanja raziskovalcev v pedagoški proces iz neuniverzitetnega (enako tudi iz samega univerzitetnega) okolja itd. Najbrž tudi ni povsem iz trte izvito, da so visoki normativi glede pedagoških obvez glavni razlog za to, zakaj univerza ni navdušena nad tem, da bi samostojni inštituti prevzeli kot del svojih aktivnosti tudi izvajanje izobraževalnih programov.

Situacija pri nas je očitno precej podobna kot v ostalih državah v tranziciji. Število učiteljskih nastavitev na posameznih fakultetah je odvisno od števila vpisanih študentov. Učni načrti so zato prenatrpani, študentom zmanjkuje časa za individualni študij, število "specializacij" narašča, že tako redki poskusi za spremembo se pogosto končajo s frustracijo, nad vsem tem pa visi Demoklejev meč

birokratskih normativov. (O situaciji na področju univerzitetnega izobraževanja v post-socialističnih deželah so pisali Stefan Amsterdamski (1993), Peter Clery (1996) in še številni drugi avtorji).

Tudi na področju univerzitetnega raziskovanja se soočamo s togo birokratsko logiko. Če se ozremo po administrativnih pravilih, ki jih je v letih po osamosvojitvi narekovalo ministrstvo za znanost, se je treba vprašati, ali se je ta v zadnjih šestih letih prevladujoča oblika projektnega financiranja raziskovanja za razvoj univerzitetne znanosti res tudi izkazala za najbolj primerno. Ne ravno redka ocena je, da je projektni sistem financiranja vnesel dodatni element nestabilnost v že tako preskromno financiranje univerzitetne znanosti. Enako bi se bilo mogoče strinjati s še bolj radikalnim stališčem, ki pravi, da prevladujoča oblika takšnega tipa financiranja raziskovanja dolgoročno nujno vodi do izgube akademskega "esprit de corps"; ne glede na vse dobre namene projektne organizacije znanosti za spodbujanje kompetitivnosti. Na to so že pred časom opozorili PHARE-jevi strokovnjaki, ki so v svojem več kot petsto strani dolgem poročilu z naslovom "A Science and Technology Strategy for Slovenia" (PHARE 1994) zapisali, da popolna prevlada projektnega financiranja RR slabi notranje vezi v posameznih znanstvenih ustanovah.

Sam bi opozoril še na en vidik, ki ga PHARE-jevi strokovnjaki v zvezi z analizo stanja na področju financiranja znanosti pri nas morda niso v tolikšni meri izpostavili. Gre za preveliko izgubo časa za "projektiranje projektov". O tem problemu piše Niklas Luhmann v delu "Universitaet als Milieu" (1992). Pravi, da kolikor se večino časa, ki naj bi bilo sicer namenjeno raziskovanju, porabi samo še za projektiranje projektov, potem je to za znanost izgubljen čas. Ne gre torej samo za to, da na predpostavki časovne omejitve utemeljeno trajanje raziskovalnih projektov lahko nasilno posega v proces "zorenja" novega spoznanja, temveč tudi in predvsem za to, da lahko v svoji prevladujoči formi in v pogojih, kakor se včasih izvaja (borba za preživetje), dokončno ugonobi (zatre) osnovni motiv raziskovalca, namreč njegovo željo po novih spoznanjih.

Univerzitetni "milje" pri nas vse preveč obvladuje logika organizacije in birokratskega duha. Tudi ni dobro, da se odnosi nasproti pristojnim ministrstvom spremenjajo v organizacijsko rutino, tako da končno besedo vedno bolj prevzema uradništvo oziroma politika. Potem se tudi ni treba čuditi, če - naj uporabim to primerjavo - tako kot pojem v Heglovem sistemu, tudi na univerzi organizacija implicitno vedno že uravnava katerokoli spremembo.

Zaščita intelektualne lastnine na univerzi

Ideja o večji finančni avtonomiji univerze je vredna podpore. Vendar, če se že skuša prevzeti evropski kontinentalni model financiranja univerzitetne znanosti, kjer se ob sicer osnovnem institucijskem financiranju znanosti na univerzi ustrezno spodbuja pravico univerzitetnega osebja do pridobivanja dodatnih finančnih sredstev v okviru projektnega sistema (npr.: "Drittmittel" princip v Nemčiji /glej več: Bundesbericht Forschung, 1996/), bi se morali prav tako zave-

dati, da univerzitetne politike v teh okoljih v zadnjih nekaj letih izredno močno spodbujajo vse oblike neposrednega prenosa akademskega znanja v gospodarstvo regionalnih okolij, kjer so posamezne univerze locirane. Gre za splošni trend razvoja univerzitetnega raziskovanja v gospodarsko najbolj naprednih državah sveta. Tako na primer univerze z izredno visokim, svetovnim ugledom nastopajo hkrati tudi kot pomembni dejavniki regionalnega razvoja. (O ustanavljanju znanstvenih parkov, inovacijskih inkubatorjev, spin-off firmah v teh centrih odličnosti so med drugim pisali B. Hodgson (1992), W. Faulkner (1995) in A. Webster (1994).)

Zdi se, da pri nas univerza kot celota močno zaostaja za svetovnimi trendi komercializacije akademskega vedenja. Kot da se univerzitetni establišment pri nas ne bi zavedal, da prostor kompetitivnosti univerze danes ni več samo znanstven, temveč tudi ekonomski.⁷ Odgovornost za nastale blokade pri neposrednem prenosu znanja v gospodarstvo delijo v slovenskem prostoru tudi industrija in vlada, ne pa samo univerza.⁸

Vseeno se zdi, da je univerza na nekaterih področjih, ki bi jih lahko sama urejala, premalo iniciativna. Bilo bi napačno trditi, da ne obstajajo dobri primeri sodelovanja med raziskovalnimi skupinami univerze in industrijo. Pogreša se bolj načrtno vodena skupna politika na nivoju celotne univerze. Toliko načeto in nikoli dorečeno vprašanje integracije (ne centralizacije) članic univerz bi se moralo začeti reševati ravno v zvezi z iskanjem skupnih naporov za prenos znanja v industrijo. Integracija univerze nujno predpostavlja ustanavljanje določenih služb na nivoju celotne univerze. Občasna anketiranja med univerzitetnim osebjem razkrivajo, da akademsko osebje, ki pomembno prispeva k generiranju aplikativnega znanja, več pozornosti od univerzitetne administracije pričakuje pri postopkih lastninske zaščite novih odkritij (glej na primer: Rezultati ankete, 1995). V preteklosti so bili pri postopkih patentiranja svojih izumov vse preveč prepuščeni svoji iznajdljivosti. Vendar patent sam po sebi ni dovolj. Če fungira samo kot ena izmed bibliografskih enot, ki so v najboljšem primeru vredne zanimanja v času pisanja "curriculum vitae" univerzitetnega znanstvenika, ne predstavlja pa prvi korak v verižnem postopku inovacije in komercializacije odkritja, smo seveda še zelo daleč od danes tako aktualne ideje komercializacije (kapitalizacije) akademskega znanja.

Če bo v bližnji ali daljni prihodnosti že prišlo do ustanovitve posebnega urada, ki naj bi na nivoju univerze skrbel za večjo stopnjo komercializacije znanstvenega

⁷ Tega vprašanja se je treba lotiti bolj resno tudi v luči splošnih trendov upadanja budžetskih sredstev za univerzo. Tudi v razvitih deželah OECD-ja povprečni delež neposrednih financiranj univerzitetnega sektorja s strani industrije v celotni strukturi univerzitetnih prihodkov ni prevladujoč. Vendar podatki zadnjih nekaj let kažejo na njegovo neprestano rast in kljub temu, da se od enega do drugega disciplinarnega področja neprestano spreminjajo, kažejo, da so ti deleži zlasti visoki v primeru t.i. akademskih centrov odličnosti (glej več o tem: H. Skoie 1996).

⁸ V Zahodni Evropi so začele vlade skrbeti za to, da bi veliki znanstveni in tehnološki preboji postali komercialno uspešni. Prenosa znanja nikakor ne razumejo samo kot vzgoje visokokvalificiranih strokovnjakov za industrijo, temveč kot neposredno vstopanje pridobljenih spoznanj v inovacijsko verigo. Novi modeli produkcije znanstvenega vedenja predpostavljajo namreč integracijo celotne infrastrukture znanja v inovacijski sistem.

vedenja oziroma s tem povezano zaščito intelektualne lastnine, potem bo moral najbrž upoštevati tudi izkušnje najbolj uglednih univerz v svetu. (Prava vloga takšne univerzitetne službe bo najbrž zaživela šele potem, ko bo znanost na univerzi razen države, kar se danes dogaja v pretežni meri, začela financirati tudi industrija.) V ZDA so raziskovalne univerze v poznih osemdesetih letih praktično vse ustanovile urade za prenos tehnologije (technology transfer and liaison offices) (glej več o tem: H. Etzkowitz. / A. Webster 1995; A. J. Stevens / H. Etzkowitz 1995). Omenjene službe so se specializirale za pomoč pri pridobivanju patentov in licenc akademskih raziskovalcev. Tudi pri nas bodo morali takšni uradi, kolikor bodo želeli upravičiti svojo vlogo, v prvi vrsti stremeti k naslednjim dejavnikom uspešnega prenosa znanja iz akademske sfere v industrijo: visoki stopnji profesionalne usposobljenosti osebja, ki bo skrbelo za transfer, visoki kvaliteti aplikativnega znanja, spodbujanju podjetniške duha tudi med znanstveniki, jasno določenim pravilom, kje je meja med znanstveno-izobraževalnimi in komercialnimi interesi itd.

Zaključek

V sklepnem delu naj še enkrat poudarim, da bo morala univerza začeti v vrsti vprašanj slediti nujnim spremembam. Sklicevanje na zunanje ovire ne deluje prepričljivo. Veliko oviro k fleksibilizaciji in dinamiki odnosov znotraj univerze, kar je pogoj za njen hitrejši razvoj v smeri modernega koncepta znanstvene univerze, predstavlja latentno navzoči konflikt med različnimi statusnimi - pogojno bi lahko dejali tudi generacijskimi - skupinami univerzitetnega osebja. Vzrok je prevelika koncentracija moči v rokah univerzitetnega oziroma fakultetnih senatov. V teh praviloma sedijo redni profesorji. Glede na izredno široka pooblastila delovanja senatov, predvsem pa glede na dejstvo, da se tu sprejemajo dolgoročno izredno pomembne razvojne in strateške odločitve, ki še kako zadevajo tudi druge interesne skupine univerze (vključno s študenti), bi bilo potrebno pritegniti v proces odločanja interese vseh. Menim, da v takšni strukturi odločanja, ki je trenutno na univerzi, največji hendikep občutijo tiste profesionalne kategorije akademskega osebja, ki se v svoji univerzitetni karieri nahajajo na začetku oziroma na dnu hierarhične lestvice. Če je namreč za potek univerzitetne kariere vsakega posameznika izredno pomemben moment t.i. kolegialne kontrole (peer review), kar ni sporno, se je vendarle treba zavedati, da se ta poklicna kariera v odnosu do nekatere drugih (seveda ne vseh) "odlikuje" v tem, da poteka v manj formaliziranih oblikah, v večjih časovnih zamikih in visoki stopnji selektivnosti. Predlog za drugačno porazdelitev moči znotraj univerze se seveda ne bi smel napačno razumeti kot poziv za odpravo načela meritokratskosti. Gre samo za to, da se k odločanju o pomembnih zadevah univerze pritegne tudi tiste interesne skupine, ki jih usoda (bi jih morala, če jih še ne) njihove matične ustanove še najbolj zadeva.

LITERATURA

- Abbott, A. in drugi. 1994. What next for science in Central Europe?, *Nature*, Vol. 372, No. 6507, str. 591-610.
- Amsterdamski, S. 1993. Transformation of the National Higher Education and Research Systems of Central Europe - Perceptions of Dilemmas, *Minerva*, Vol. 31, str. 505-523.
- Bundesbericht Forschung. 1996. MBWT. Bonn: Bonner Universitaets Buchdruckerei.
- Clery, P. 1996. European Universities in Transition, *Science*, Vol. 271, str.681-701.
- Etzkowitz, H. / Leydesdorff, L. 1996. *Universities and the Global Knowledge Economy*. London: Cassell Publishers.
- Etzkowitz, H. 1996. Loosing our bearings: the science policy crisis in post-Cold War Eastern Europe, former Soviet Union and USA, *Science and Public Policy*, Vol.23, str. 13-26.
- Etzkowitz, H. / Webster, A. 1995. Science as Intellectual Property. V: *Handbook of Science and Technology Studies* (Ed. by S. Jasanoff in drugi). London: Sage Publications, str. 480-506.
- Fallon, D. 1997. Differenzierungen a la USA. v: *Forschung&Lehre*, Št. 3, str.132-35.
- Faulkner, W. in drugi. 1995. *Knowledge Frontiers*. Oxford: Clarendon Press.
- Gibbons M. at all. 1994. *The New Production of Knowledge. The Dynamics of Science and Research in Contemporary Societies*. London: Sage.
- Hodgson, B. 1992. The Growth of New Technology Based Firms in and around Cambridge - An Update of Cambridge Phenomenon. v: *Society - Science - Government* (Ed. by A. Kuklinski). Wrsaw: State Committee for Scientific Research, str. 275-86.
- Institutional Audit of the University of Ljubljana. 1996. CRE Auditors' Report, Ljubljana.
- Luhmann, N. 1992. *Universitaet als Milieu*. Bielefeld: Verlag Cordula Haux.
- Mueller, K. 1995. Transformation of National Research System in the Countries of Central and Eastern Europe, *Science Studies*, Vol. 8, str. 44-55.
- Parsons, T., Platt, M. G. 1973. *The American University*. Cambridge: University Press.
- Parsons, T. 1961. Introduction to Part Two "Differentiation and Variation in Social Structures". v: *Theories of Society* (Ed. By T. Parsons). New York: Free Press, str. 239-64.
- The Research Mission of The University - Situation and Suggested Recommendations. 1997 DECS-HE 97/32. Strasbourg.
- PHARE. 1994. *A Science and Technology Strategy for Slovenia*. Ljubljana: Ministrstvo za znanost in tehnologijo.
- Rezultati ankete. 1995. Rezultati ankete za ustanovitev službe za varstvo intelektualne lastnine. Ljubljana: Univerza v Ljubljani (strokovno poročilo).
- Schimak, U. 1995. Die Transformation der Forschung in Mittel- und Osteuropa: Gelegenheiten, Ziele und Zwaenge, v: *Transformation sozialistischer Gesellschaften - Am Ende des Anfangs* (Hrsg.: Wollman), *Leviathan*, Sonderheft 15: Westdeutscher Verlag, str. 321-345.
- Skoie, H. 1996. Basic Research - a new funding climate?, *Science and Public Policy*, Vol. 23, str. 66-75.
- Smelser, N. J. 1973. *Social-Structural Dimensions of Higher Education*. v: Parsons, T., Platt, M. G.: *The American University*. Cambridge: University Press.
- Statistika raziskovalno-razvojne dejavnosti. 1997. Statistične informacije. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije.
- Stevens, A. J. / Etzkowitz, H. 1995. Inching toward Industrial Policy: The University's Role in Government Initiatives to assist Small, Innovative Companies in the U.S., *Science Studies*, Vol. 8, No. 2, str. 13-31.
- Stichweh, R. 1994. *Wissenschaft, Universitaet, Profession*. Frankfurt/M.: Suhrkamp Verlag.
- Webster, A. 1994. Bridging institutions: the role of contract research organisations in technology transfer. *Science and Public Policy*, Vol. 21, str. 89-97.

SLOVENSKE UNIVERZE V EVROPSKI PERSPEKTIVI

Na 42. zasedanju Evropske rektorske konference v San Diagu di Campostela so poudarjali simbolni pomen centralnega mestnega trga ob katerem je locirana univerza, ki je praznovala 500 letnico ustanovitve, katedrala z grobom sv. Jakoba, mestna hiša, hotel z gospodarskim predstavništvom ter bližnja vladna palača. Vse naštetu simbolno reprezentira prirejenost partnerjev: univerze, cerkve, mesta, gospodarstva in vlade. Simbolno se srečujejo: škof, rektor, župan, guverner in predstavnik gospodarske zbornice. Gre za simbiozo enakopravnih prirejenih avtonomnih partnerjev, ki medsebojne odnose urejajo odgovorno, enakopravno s pogodbo. Kultura in vzajemno spoštovanje dodatno preprečuje, da bi kdorkoli izmed njih prekršil vzajemne pravno in ritualno definirane odnose.

Ustava Republike Slovenije določa:

- da je Republika Slovenija suverena država,
- da je cerkev ločena od države,
- da je državna univerza avtonomna,
- da se lokalne skupnosti oblikujejo svobodno in
- da je svobodna gospodarska pobuda zajamčena.

Zakon o zavodih univerzo prišteva med javne zavode. Tako smo napisali v letu 1990/91, da bi zavarovali univerzitetno premoženje pred nekontrolirano grabelživostjo posameznikov v prepričanju, da bo z novo ustavo Republike Slovenije zajamčena avtonomija univerze v vseh razsežnostih, kot jih je sicer izoblikovala evropska kultura, ob razumnem upoštevanju danosti našega časa in kraja. Zakon o visokem šolstvu, ki je sledil Ustavi, sicer opredeljuje univerzo v skladu s predlogi Sveta Evrope in Evropske rektorske konference, a z nekaj kompromisi, ki vzdržujejo staro stanje ter onemogočajo oblikovanje univerze, ki bi bila avtonomna, integrirana, znanstvena in odprta institucija.

Zakon o organizaciji ministrstev je univerzo "podredil", razdelil med Ministrstvo za šolstvo in šport in Ministrstvo za znanost in tehnologijo, kar dodatno generira netransparentnost odnosov med univerzo in vlado.

"Zgodila" se je tudi napaka v 10. členu, ki določa, da je univerza pravna oseba, fakultete pa kot "članice" nosilci določenih pravic in obveznosti, kar bi teoretično predpostavljalo pravno subjektiviteto fakultet, to pa pomeni, da je univerza teoretično gledano korporacija.

Zanimivo pa je, da se je podobna napaka zgodila tudi v drugih "postsocialističnih državah", kar vzdržuje univerzo kot korporacijo in s tem institucionalno neprimerljivo s trendi v Evropi po integrirani univerzi, instituciji. Tako je npr. v Češki in Slovaški zakon določil, da je pravna oseba "univerza in neodvisne fakultete", kasneje so sklenili, da je beseda "neodvisna" odveč.

* prof. dr. Ludvik Toplak, rektor Univerze v Mariboru.

Ocenjuje se, da se tudi v drugih postsocialističnih državah umetno na ta način generirajo sporna vprašanja glede statusa, financ, organizacije in premoženja med univerzami, med fakulteto in univerzo, med fakultetami znotraj univerze, med študenti in profesorji, med pedagoškimi in nepedagoškimi delavci, starimi in mladimi, itd. Državna intervencija vzdržuje na ta način dezintegrirano univerzo.

Izhajajoč iz koncepcije avtonomne univerze, delitev subjektivitete ne more izvirati od zunaj, od države, ampak od znotraj, iz univerze same, iz statuta univerze, ki določa delitev dela, oblasti in odgovornosti. Teoretično avtonomna univerza ustvarja lastno avtonomno pravo, odnos med suvereno državo in avtonomno univerzo se ureja pogodbeno, podobno kot odnos med državo in cerkvijo.

Ob 75-letnici Univerze v Ljubljani je ob razglasitvi za častnega doktorja kot slavljenec akademik dr. Anton Trstenjak poudaril tisočletno borbo med militantno oblastjo, ki jo pooseblja državna birokracija in svetom kulture in znanosti, civilno družbo, ki jo pooseblja univerza. Izvor tega protislovja je v naravi človeka in bo ostal. Vprašanje je drugo: kje so meje? Kako ustaviti nenasitni napuh po oblasti? Kako preprečiti birokraciji, da bi z "Divide et impera" generirala kontakte med Univerzo v Ljubljani ter Univerzo v Mariboru, fakulteto in univerzo, profesorji in študenti, starimi in mladimi, družboslovjem in tehniko, pedagoškimi in nepedagoškimi delavci itd. Sodobni sistemi z ustavo ustavijo nenasitno slo po oblasti, specificira pa se z zakoni in drugimi izvedbenimi akti. Univerza oblikuje svoj jaz v statutu, ki je ustava univerze. Vprašanje je torej prava, tradicije, vzajemnega spoštovanja, poznavanja stvari, skratka kulture. Le tako se zagotovi enakopraven status države in univerze. Opredeli tudi status univerze.

Slovenski pesnik prejšnjega stoletja bi rekel: "Univerza je gospa, ne služkinja". Ali z dogovorom, kot zaključuje Anton Trstenjak z rekom: "Ti boš branil mene s knjigo, jaz bom tebe z mečem."

Na posvetovanju o kvaliteti univerz Evropske rektorske konference (ERC) v Pragi dne 12.9.1996 je prorektor tehniške univerze v Pragi, prof. Jan Vrba začel in končal svoje poročilo: "Ko sem pravkar poslušal rektorja univerze v Ljubljani, prof. dr. A. Kralja, nisem vedel, ali govori o problemih Univerze v Ljubljani sli o problemih Tehniške univerze v Pragi. Zato bom kratek." Ugotovljeno je bilo, da v postsocialističnih sistemih problemi univerz ostajajo stalnica, ki jih je možno primerjalno identificirati.

Na sejah evropske rektorske konference se rektorji predstavljajo z osnovnimi podatki: ime univerze, leto ustanovitve, število študentov, število zaposlenih ter proračun univerze. Praviloma samo dva rektorja nista razpolagala s podatki o proračunu in premoženjem s katerim gospodari univerza: to sta bila rektor Univerze v Ljubljani in rektor Univerze v Mariboru. Druge univerze ti. centralne Evrope, ki se zadnja leta pridružujejo CRE, imajo proračun, ki je ti. "zbirni proračun" fakultet in univerze.

Glede razvojnih trendov univerze smo danes priča novim protislovjem:

1. Univerza kot institucija ali univerza kot korporacija

Univerza kot institucija ali ustanova je integralna skupnost svobodnih ljudi, profesorjev in študentov, ki se navznotraj deli v notranje organizacijske dela (člene in člane), kot so pedagoške enote-fakultete, raziskovalne enote-inštituti, knjižnice itd.

Univerza kot korporacija pa oblikuje dezintegrirano univerzo, npr: po modelu so bile VTOZD ali VDO, ki so se združevale kot izvirni nosilci subjektivitete v SOZD in delegirali določene pristojnosti na ta SOZD imenovan univerza. Podoben model je bil in se danes vzdržuje v drugih postsocialističnih državah, kjer se govori o avtonomiji fakultet na račun svobodnih profesorjev in študentov. Preizkušena pa je tudi dezintegracija univerze na ločene kategorije: profesorji, študenti ali nepedagoški delavci (DSSS). Sistem dezintegrirane univerze pri nas se je ohranil pod imenom članice kot kompromis.

2. Univerza kot avtonomna institucija ali univerza kot javni zavod

V evropski kulturi se je izoblikovala univerza kot avtonomna institucija, ki ji je država priznavala status prirejenosti, svobode, avtonomije v programskem in v premoženjskem smislu. S tem ko je država univerzo ustanovila in ji je priznala avtonomijo, ji prizna poslovno sposobnost, polnoletnost, vključno s premoženjsko odgovornostjo, ki se kaže z vpisom premoženja v zemljiški knjigi na ime univerze. Univerzi se prizna, da z akti regulira organizacijo, premoženje, cilje in podobno.

Univerza kot javni zavod se je oblikovala v času povečanega državnega intervencionizma zlasti od konca 18., do srede 20. stoletja, ko doseže državni intervencionizem svoj višek v podobi komunizmov, fašizmov in nacizmov ter si univerzo podredi kot "javni zavod", profesorje pa kot javne uslužbence, ki vsi izpolnjujejo javno službo. Odnos država - univerza kot javni zavod je hierarhičen, univerzi pa se oporeka pravica do lastnine in do lastnega zemljiško knjižnega vložka. Univerza pa se z zakonsko intervencijo dezintegrira.

3. Integrirana univerza ali dezintegrirana univerza

Integrirana univerza je po naravi stvari institucija, ki se deli v notranje fleksibilne organizacijske enote z mobilnostjo študentov in profesorjev in v skladu z lastnimi akti distribuira pooblastila in delo.

Dezintegrirani univerzi je s sedanjim zakonom vsiljena pravna forma korporacije, združbe več zaprtih subjektov t.i. članic, ki utesnjujejo profesorje in študente v svoje zaprte kroge po programih v fakultete.

3a. Monolitna univerza versus bipolarna univerza

Monolitna univerza je organizirana skupnost profesorjev in študentov, bipolarna univerza pa umetno ustvari dva pola, profesorje in študente, praviloma z zunanjimi, s strani politike, vsiljenimi zakoni. V političnih sistemih enopartijskega ali partitokratskega modela se umetno ustvarjajo, s posebnimi zakoni mimo univerze, strateške organizacije, ki so kolektivni člani politične organizacije ali s sindikalistično stavko organizirane študentske skupnosti ali organizacije pravno nedefiniranega značaja, ki so ločeno financirane od države ali v celoti netransparentno

financirane od tretjih partnerjev, npr. Študentskega servisa, ki pa v Sloveniji ni pod kontrolo šolskih resorjev, ampak pod kontrolo dela in sociale. S tem politika ustvari dva pola: pol profesorjev in pol študentov, katerih status in financiranje ter vloga se definira diferencirano.

4. Mednarodno primerljiva univerza ali lokalno zaprta univerza

Mednarodno primerljiva univerza glede kvalitete, statusa, premoženja in organizacije zagotavlja akademsko mobilnost profesorjev in študentov, kot je to bila klasična evropska univerza in kot to ponovno terja evropska in regionalne rektorske konference ter sodobne regionalne integracije, kot je Evropska unija ali Svet Evrope.

Lokalno zaprta je bila univerza v času naraščajočih nacionalnih ali lokalnih političnih moči ter je praviloma lokalno odvisna v smislu programa organizacije in premoženja.

5. Znanstveno ustvarjalna univerza ali izobraževalno reproduktivna univerza

Znanstvena univerza poučuje na lastnem raziskovalnem delu povezanim z drugimi univerzami in raziskovalnimi centri, v svetu je odprta, mobilna in ustvarjalna, kjer se svoboda misli in razvoja predpostavlja na vseh stopnjah, na dodiplomskem in podiplomskem.

Izobraževalno reproduktivna univerza predvsem poučuje, razlaga že znana dejstva ter je usmerjena zlasti v potrebe lokalno prakse, kar je značilost po evropskih izkušnjah za programe visokih strokovnih šol, na vzhodu po sovjetskem modelu pa za dodiplomske študije. Med temi je podiplomsko izobraževanje in znanstveno-raziskovalno delo pridruženo na velike inštitute.

6. Univerzalna univerza ali specializirana univerza

Univerzalna univerza, ob predpostavki, da je integrirana avtonomna institucija, razvija v večji meri interdisciplinaren pristop ter splošna znanja in oblikuje izobražence s širšo strokovno in kulturno podlago, kot to tudi terja zlasti čas postindustrijske družbe.

Specializirane univerze so se razvijale zlasti kot tehniške univerze v dopolnitev klasičnim univerzam v Evropi v času industrializacije in tehnike v prejšnjih stoletjih, ter so praviloma zagotavljale specializirana znanja. V svetu se danes specializirane univerze združujejo (npr. Holandija) ali pa se poslovno med seboj tesno povezujejo (npr. Podzdam, USA), da tako lahko nudijo integralno široko znanje študentom.

7. Premoženjsko samostojna univerza ali premoženjsko odvisna univerza

Premoženjsko samostojna univerza je v pogodbenem odnosu do ustanoviteljev, ima lasten proračun, določena lastna sredstva, dolgoročno zagotovljene vire financiranja s strani ustanovitelja npr. države, z delom za gospodarske ali druge subjekte zagotavlja dodatne vire ter ima lastno premoženjsko odgovornost. To je nekaj značilnosti evropske univerze, ki se pričakujejo tudi pri nas.

Premoženjsko odvisna univerza je praviloma javni zavod, ki izvaja javno službo, "ki služi" ustanovitelju, nima lastnega proračuna, nima lastnih sredstev, je odvisna od državnega proračuna, od take politike, ki je bolj kratkoročno ali bolj dolgoročno zasnovana.

8. Celovita univerza ali omejena univerza

Celovita univerza vključuje različne funkcije, ki so neločljivo povezane s programom univerze, vključno z znanstveno infrastrukturo, kot so knjižnice, založbe, revije, časopisi in drugi mediji, študentsko infrastrukturo, kot so študentski domovi, fondi za štipendije, univerzitetno ekonomijo ter infrastrukturo za t.i. obštudijske dejavnosti, šport, kulturo, medije, ki sooblikujejo sodobnega intelektualca.

Omejena univerza je omejena z javnimi predpisi kot javni zavod; bodisi namensko določena javna funkcija; programsko, premoženjsko ali institucionalno, tako npr. se ji odtuji univerzitetna knjižnica, študentski domovi, univerzitetni študentski mediji, univerzitetno premoženje (fundacije), informacijski sistemi, obštudijski programi, itd. Z delovno-pravnim statusom se učitelja kot javnega uslužbenca veže na članico. Status študentov se regulira s posebnimi predpisi. Univerzi se onemogoči celovito zadovoljevanje potreb akademske skupnosti.

9. Univerza s transparentno določenim odnosom do države in univerza z netransparentnim odnosom do države

Univerza s transparentnim odnosom do države ima pregledno organiziranost, financiranje ter vzajemno pregledne ter definirane odnose z državo.

Netransparentni odnos pa je posledica netransparentnosti financiranja, predpisov in organizacije s strani vlade in slabo definiranih organizacijskih modelov na univerzi, zlasti v pogojih, ki jih je zagrebški ekonomist Horvat označil odnos "mačka in miši". Raziskovalno, kadrovsko in finančno planiranje se vodi pri državnih resorjih, informacijski tok pa je enosmeren.

10. Akreditivna univerza in neakreditivna univerza

Akreditivna univerza ima akreditacijo, določene splošno priznane zunanje avtoritete, ki ocenjujejo kvaliteto pedagoškega, raziskovalnega dela in rezultate dela določene univerze na nacionalnem ali mednarodnem nivoju, (npr. HEQC, Higher education quality Council of British University, Institutional evaluation and quality audit, QECU v Franciji, CRE,...)

Neakreditirane univerze zadovoljujejo sicer predpisom, ki jih predpiše država (v ZDA, Licencing procedure), ocenjujejo same sebe na lokalnem nivoju, nimajo ali nočejo pa širše ocene kvalitete (Quality as assessment), zunanje splošno priznane avtoritete, ki bi ocelila kvaliteto po za to predvidenih postopkih (Quality evaluation programme). Vprašanje akreditacije je postalo posebej aktualno v deželah tranzicije, kjer se deklarirajo univerze samoniklo brez odgovornosti, kar povzroča devalvacijo univerzitetnega dela in tudi diplom.

11. Akademske vodene univerze ali administrativno vodene univerze

Akademske vodene univerze vodi akademski zbor, praviloma senat, ki preko rek-

torjev, dekanov ali drugih akademskih starešin kontrolira administracijo, organizacijo in finance v interesu osnovnega poslanstva univerze.

Administrativno vodene univerze praviloma vodi politika, danes praviloma ministrstvo; bodisi s kadrovske politiko, da imenuje rektorja, dekane, ali profesorje bodisi preko paralelnih administrativnih mehanizmov, tajnikov, kanclerjev bodisi, zlasti v postsocialističnih deželah, še vedno preko neformalnih političnih partijskih mehanizmov ali preko finančnih mehanizmov, ki si jih pridržijo administracija, da individualno veže vplivne posameznike s ti. projekti po ali brez razpisov ter s tem obide akademsko kontrolo, lahko pa tudi z netransparentnim financiranjem notranjih organizacijskih enot, fakultet in inštitutov ali naročanjem projektov pri posameznikih. Najčešče pa gre za kombinirane metode.

Zgodovinske in primerjalne analize bi pokazale, da so se v Evropi razvijali določeni specifični tipi univerze, t.i. Humboltova, Napoleonova, ameriška, socialistična univerza ipd.

Danes pa je opaziti skupne značilnosti ti. postsocialistične univerze kot stalnica. Sklepati pa moramo, da gre za določene protislovne trende, za premoč posameznih elementov. Čistih oblik pa v življenju ni.

Sodobna evropska univerza se vrača k izvirnim vrednotam univerze, kjer so poudarjeni trendi: avtonomne, integrirane, institucionalizirane univerze, ki je odprta, univerzalna, premoženjsko samostojna, mednarodno primerljiva, znanstveno ustvarjalna ter celovita univerza v nasprotju z univerzo kot javnim zavodom, lokalno politično odvisno, premoženjsko nesamostojno, specializirano, dezintegrirano, nepregledno in necelovito univerzo. Taka so tudi priporočila EU, Sveta Evrope ter stališča CRE.

12. Kvalitetna univerza versus povprečna univerza

Kvalitetna univerza se vključuje v konkurenco na najvišji možni ravni za najboljše profesorje in študente.

Povprečna univerza pravilom zadovoljuje ožje lokalne kriterije ter je često tudi v funkciji reševanja socialne in ekonomske politike določene sredine. Protislovne kvaliteta versus povprečje se pokriva tudi z opredelitvijo elitne univerze versus

Univerza

Kje smo in kaj storiti?

Izbira je pred nami, odločiti se je treba:

1. Prilagoditi sistemske zakone (npr. 10. člen Zakona o visokem šolstvu, Zakona o organizaciji vlade).
2. V državnem proračunu zagotoviti dolgoročno financiranje univerze, izraženo v odstotkih, vezano na proračun ali na QNP - po evropskem modelu.
3. Univerzi zagotoviti lasten proračun in transparentno financiranje univerze ter popoln pregled nad viri financiranja in porabo ob zagotovljeni vzajemni kontroli: univerzitetna znanstvena sfera kontrolira trošenje državnih sredstev namenjenih za to, država pa trošenje javnih sredstev na univerzi.

4. Pospešiti registrske postopke univerze.
5. S kratkoročnimi in dolgoročnimi pogodbami med vlado in univerzo zagotoviti stabilnost dela.
6. Univerzi vrniti knjižnice, študentske domove, institucije za reševanje študentske sociale, zagotoviti transparentnost financiranja vseh z univerzo povezanih aktivnosti.
7. Upoštevati druge ukrepe v skladu s predlogi in poročili strokovnih skupin Sveta Evrope glede financiranja, organizacije in zlasti glede kvalitete.
8. Ustanoviti posebno krovno komisijo za urejanje odnosov med avtonomno univerzo in državo (podobno kot Komisija za verska vprašanja), ki bi reševala odprta sistemska vprašanja.
9. Poenostaviti organizacijo državne administracije glede univerze na en odgovorni resor in to pred konstituiranjem nove vlade.
10. Racionalizirati delo na univerzi, zaposlovanje in izkoriščanje kapacitet.
11. Definirati delovno-pravni status vseh zaposlenih na univerzi.
12. Stimulativno opredeliti položaj mlajših raziskovalnih in pedagoških kadrov, potrebnih za univerzo.
13. Zaposlenim ljudem na univerzi zagotoviti socialni status, voljene učitelje izenačiti z voljenimi funkcionarji (npr. poslanci in sodniki).
14. Študentom zagotoviti evropsko primerljiv status.
15. Organizirano pristopiti k pripravam programa akademske mobilnosti v Evropi.
16. Znotraj univerze zagotoviti evropsko primerljive kriterij glede kvalitete in akreditacije.
17. Definirati instrumentarij odgovornosti za stanje univerze, vključno z definiranjem konkurenčne klavzule in sprejem nacionalnega programa visokega šolstva.

Taka evropsko primerljiva univerza bo omogočala odprto komunikacijo izobražencev, prenos in koriščenje znanj, novo inovativnost, mobilnost študentov, kvaliteto življenja ob kulturnem in gmotnem blagostanju tudi v Republiki Sloveniji.

KAJ JE ŠTUDENTE ŽE OD NEKDAJ MOTILO PRI
ŠTUDIJU IN VLOGA ŠTUDENTOV V RAZVOJU
UNIVERZE

Uvod

Pri študentskih kritikah študija, univerze in visokega šolstva nasploh gre na prvi pogled za obrobne, kratkotrajne dogodke. Lahko bi jih pripisali slučajnim problemom študentov neke generacije ali institucije, ki nimajo večje povezave z modelom univerze. Označili bi jih lahko za notranjo stvar visokošolskih institucij, celo za izključno študentsko zadevo, s katero naj se ukvarjajo organi visokošolske institucije, morda še ustreznih ministrstev. In res ostanejo v mnogih primerih tovrstne študentske akcije in odgovori nanje zaprte znotraj univerz, nedostopne javnosti in kasnejšim generacijam študentov in učiteljev. Včasih pa se zgodi, da dobijo večje razsežnosti in takrat pritegnejo pozornost drugih, zunanjih akterjev in javnosti. V izjemnih primerih so študentske kritike visokošolskih institucij sestavni del širših dogajanj, ki za teden, mesec ohromijo pedagoško/študijski proces in pustijo trajnejšo sled na posamezni inštituciji in celo v zgodovini dežel.¹

Pregledali smo okrog 30 dokumentiranih primerov tovrstnih študentskih aktivnosti v različnih institucijah, deželah in obdobjih, od prvih univerz do krize novoveškega modela visokega šolstva v drugi polovici 20. stoletja, pri čemer smo bili pozorni predvsem na odnose med študenti in drugimi akterji v visokošolskem sistemu. Iz obširnejše analize² bomo povzeli študentske kritike, zahteve in predloge povezane s študijem, univerzo in visokim šolstvom. Gre za vprašanja dostopa do študija, pogojev za študij, študijske programe in vsebino, organizacijo in pedagoške metode, učitelje in drugo osebje ter študentske težave, njihov socialno-ekonomski položaj in obštudijsko dejavnost. Zaradi preglednosti ne navajamo vseh virov: večjo pozornost smo posvetili slovenskim študentom. Študentske kritike študija predstavljamo po časovnem in po tematskem vidiku. Orisali smo tudi poteze novega modela visokega šolstva na pragu tretjega tisočletja in možne vloge študentov v prehodu iz sedanjega v novi model. Aktualne poglede slovenskih študentov ilustriramo z ugotovitvami dveh novejših anket. Postavljamo domnevo, da se stvari - glede posodabljanja študija - pri nas ne premikajo tako kot bi želeli (študenti), zato pričakujemo ponavljanje zgod in nezgod, ki smo jih - kot študenti - že doživeli, pa se iz njih nismo veliko naučili.

* dr. Bogomir Mihevc, VPIS, Univerza v Ljubljani.

¹ Glej npr. Parsons T., Platt, G.M. (1975) *The American University*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Mass. in Touraine, A. (1985) *Preobražaj sociološke analize*, Kulturni radnik, vol. 28, 4, 150-161.

² Mihevc, B. *Študentske predstave in kritike o študiju in univerzi*. Disertacija. FF, Ljubljana, 1995 (neobjavljeno).

Študentje in razvoj visokega šolstva

Viri³ omenjajo študente kot udeležence v raznih sporih, ki so spremljali *nastajanje prvih univerz* na začetku drugega tisočletja. Do danes so se ohranili drobci študentskih kritik učnih metod, odnosa profesorjev, režima študija in kakovosti posameznih visokošolskih institucij. Najpogostejša so poročila o kritičnem odnosu študentov do načina predavanja profesorjev in do raznih motečih zadev v okolju. Precej je poročil o sporih in spopadih, bodisi med študenti samimi, med pripadniki različnih fakultet ali vplivnih skupin, zlasti pa z meščani. Domnevamo, da so (tudi takrat!) največ pripomb dajali študenti, ki so bili motivirani za poglobljen študij in da so boljše "pedagoške metode", zlasti diskusijske oblike, vplivale tudi na razvoj strok in "reprodukcijo" učiteljev. Študentska mnenja so včasih predstavljena in naknadno interpretirana s strani piscev, tudi univerzitetnih učiteljev, ki tako posredno kritizirajo način študija in upravljanja univerz v kasnejših obdobjih.

Na *srednjeveških univerzah*, ki so bile povezane v "evropsko mrežo", se je študentsko mnenje o posamezniku ali skupini učenjakov, ki so na instituciji poučevali, izražalo "z nogami". Migracije študentov so vplivale na cepitve univerz in nastajanje novih. Za razliko od univerz po pariškem (cerkvenem) modelu, ki so jih upravljal učitelji, so imeli študenti na bolonjski univerzi, in še nekaterih, možnost nastavljanja, nagrajevanja in odpuščati ter finančno kaznovati svoje učitelje. Upravičeno lahko domnevamo, da je represija nad razmišljanjem, razpravljanjem in raziskovanjem "univerzitetnikov" v *pozmem srednjem veku* s strani cerkvenih pa tudi mestnih in državnih oblasti, prispevala k degeneraciji prvotnega modela univerz.

Študenti so sodelovali pri *nastajanju novoveškega modela* študija in univerze v osemnajstem in devetnajstem stoletju. V 19. stoletju so v večini dežel Evrope oblasti, zaradi potreb razvoja državnega aparata in industrije, podpirale razvoj univerz in pri tem našle podporo tudi med študenti. V angleškem *Cambridgeu* so na začetku 19. stoletja npr. nekateri študenti nasprotovali cerkvenemu nadzoru nad učitelji in študenti in podpirali modernizacijo, ki jo je želel parlament. Tako je bilo tudi pri nas. Iz prizadevanj cesarice Marije Terezije za reforme pouka na *ljubljskem* liceju lahko posredno sklepamo na študentske pripombe (npr. branje lekcij namesto razpravljanja). Povezava med (francosko) državo in domačimi izobraženci je v kratkem "ilirskem" obdobju omogočila delovanje univerze (*Ecole Centrale*) v Ljubljani.

Po napoleonskih vojnah so *nemški* študenti, ob podpori vodilnih kulturnih delavcev in tudi nekaterih univerzitetnih profesorjev, prevzeli vodilno vlogo v narodnem gibanju za združitev Nemčije, pri čemer naj bi imele pomembno vlogo nove univerze. Sledi študentskih kritik študija najdemo v delih znanih avtorjev, ki so delovali v času nastajanja novih univerz⁴. Z vlaganjem v znanstveno-raziskovalno dejavnost, se je uveljavil nov model univerze (po utemeljitelju tudi "humboldtovski", kasneje tudi "znanstveni"), ki je temeljil predvsem na univerzitetnem

³ npr. Rudy, W. *The universities of Europe 1100-1914. A history*. Ass. Univ. Press, London, 1984

⁴ Glej: *Ideja univerziteta*. Kant, Schelling, Nietzsche. Izbor in prev. Despot B., Globus, Zagreb, 1991.

profesorju kot avtonomnemu znanstveniku, ki mu njegov položaj in delo omogoča država, njegova naloga pa je posredovati znanje študentom ne le s predavanji ampak tudi z dostopom v "raziskovalno delavnico", laboratorij, knjižnico. Študenti so v tem modelu sicer uživali pravice do svobodnega in samostojnega študija ter do združevanja ("bratovščine"), vendar pa so jim omejevali stik z nosilci naprednih idej. Prepuščeni skrbem zaradi osnovnih življenjskih pogojev in svojim ne vedno priljubljenim profesorjem, so kasneje pogosto nastopali kot politična opozicija.

V *Avstriji* so študenti nasprotovali absolutizmu, ki ni želel družbenih sprememb in je z nadzorom in represijo nastopal proti študentom, profesorjem in izobražencem nasploh. Med povodi za "marčno" revolucijo leta 1848 je bilo tudi zapiranje pretoka informacij, idej in knjig ter neprimerni odnosi med strogo državno nadzorovanimi univerzitetnimi profesorji in študenti (Glej Fister 1987). Študenti *dunajske univerze* so v sodelovanju z nekaterimi profesorji, ki so razumeli študentske zahteve po spremembah kot duh časa in so delovali kot posredniki med univerzo in oblastjo (npr. A. Fister), izborili - kljub političnemu porazu - celovito reformo visokošolskega sistema po nemškem vzoru. Nazori avstromarkсистov, dedičev izročil marčne revolucije, ki so imeli vpliv tudi na gibanja in stranke v širšem srednjeevropskem prostoru, so prispevali k obnavljanju slike o "revolucionarnih" študentih in njihovem poslanstvu. Pojmovanje študentov - kot dela kritične javnosti - srečujemo v interpretacijah dogajanj 19. stoletja, študentskih gibanj med obema vojnama, v šestdesetih letih v mnogih deželah sveta, leta 1956 in 1968 ter konec osemdesetih let v socialističnih deželah.

V drugi polovici 19. stoletja so v nekaterih deželah z demokratičnim sistemom, študenti v času razvoja modernejšega in širše dostopnega visokega šolstva (npr. v *ZDA*) in ob toleriranju njihovih aktivnosti (npr. *Švedska*) prispevali k uveljavljanju univerz in k družbenem napredku. *Slovenski študentje* so ta gibanja s simpatijami spremljali in zahtevali domačo univerzo, kar je skupaj s prizadevanji nekaterih politikov in strokovnjakov (npr. D. Majarona, I. Hribarja, M. Rostoharja) ob razpadu stare (avstrijske) države pripeljalo do nove ljubljanske univerze. Tako se je na Slovenskem s stoletno zamudo končal proces, ki je pripeljal do modernejših visokošolskih institucij in študija na britanskem otoku, na Nemškem in tudi drugje. Razen zahtev po domači univerzi, kakih podrobnejših mnenj študentov o tem, kakšna naj bi ta univerza bila, nismo našli. Delovanje slovenskih študentov kljub temu lahko primerjamo z aktivnostjo njihovih vrstnikov v drugih evropskih deželah, kjer so se bolj ali manj uspešno oblikovale nacionalne države in univerze.

Med *prvo* in *drugo svetovno vojno* so, v Evropi, *ZDA* in tudi pri nas, nastajale nove univerze po takrat že utečenem modelu novoveške, znanstvene univerze. Le-ta združuje različne discipline in je razdeljena na fakultete, profesorji imajo dominantno vlogo v študijskem procesu, od študentov pa se pričakuje samostojnost pri študiju, ki je usmerjen bolj v dosego poklica, kot v splošno izobraževanje. Pomembno vlogo pri nastajanju in delovanju teh univerz so imele države, tako pri odločanju o študijski ponudbi glede na potrebe nacionalnega razvoja, kot pri zagotavljanju študijskih pogojev.

"Slušatelji" mlade *ljubljske univerze*, so se v prvih desetletjih njenega delovanja nenehno borili za osnovne študijske pogoje (npr. za prostore, finančna sredstva, za nastavitve učiteljev, za knjižnico). Pri tem so sodelovali študenti raznih političnih usmeritev, pa tudi vodstvo univerze, politični dejavniki in javnost. Zlasti revnejši študenti so imeli veliko skrb z zagotavljanjem pogojev za življenje (hrana, stanovanje, obleka). Študenti so se zavzemali za vzpostavljane samostojnih študentskih menz in domov, saj so bile obstoječe pod vplivom političnih strank in cerkve. Razvito je bilo društveno življenje, ki je ob takratnem načinu študija v slabih delovnih pogojih precej prispevalo k socializaciji študentov. Pripravljali so predavanja z razpravami o političnih, kulturnih in socialnih vprašanjih, na katerih so sodelovali tudi javni delavci. Organizirali so kulturno-prosvetno in razvojno dela na podeželju, zlasti v narodnostno in socialno ogroženih območjih, zavzemali so se za gimnazije, šolanje delavske mladine in izobraževanje odraslih. Ob raznih zaostritvah so poudarjali avtonomijo univerze in pravice študentov do organiziranja. Na njihovo usmerjenost so vplivala mladinska (študentska) gibanja v drugih delih jugoslovanske države in v tujini, pa tudi (politična) gibanja in organizacije (npr. Katoliška akcija, Ljudska fronta).. Tudi zaradi aktivnih študentov je ljubljanska univerza v prvih dveh desetletjih svojega obstoja uspela za silo urediti pogoje za delo.⁵

V času 2. svetovne vojne je odpor precejšnjega dela študentov izzval posege (okupacijskih in domačih) oblasti v delovanje ljubljanske univerze in represijo nad študenti. Vendar pa je šele konflikt med skupino študentov - domobrancev in vodstvom univerze oktobra leta 1943 pripeljal do tega, da je oblast (prezident) ukazala prekiniti predavanja in vaje. Ob žrtvah in materialni škodi je univerza leta 1945 nadaljevala delo z nekoliko spremenjeno sestavo profesorjev in vodilnih, vendar s prejšnjim načinom študija, starim programom pa so se pridružili novi. Ni zaslediti, da bi študenti takrat javno izrazili nasprotovanje načinu upravljanja univerze z odločilno vlogo države (republike). Posamezni študentski aktivisti so sodelovali pri "ocenjevanju" svojih profesorjev in kolegov, kar je včasih povzročilo tudi odstranitev z univerze, vendar je to področje še neraziskano.

Ljubljanski študenti so v petdesetih in šestdesetih letih prispevali k izboljšanju svojih življenjskih in tudi študijskih pogojev na razvijajoči se univerzi. Z opozarjanjem javnosti in oblasti, s sodelovanjem z vodstvom univerze, političnimi organizacijami in ustreznimi republiškimi organi, so vplivali na zagotavljanje stipendij in drugih prihodkov študentov, gradnjo študentskih domov ter urejanje prehrane in zdravstvenega varstva. Delovala so študentska kulturna društva, strokovni klubi ter druge oblike aktivnosti na posameznih fakultetah. Pestra množica predvojnih študentskih skupin se je zožila na eno uradno univerzitetno študentsko organizacijo. Manj uspešni so bili pri spreminjanju organizacije univerze in načina študija. Čeprav so na raznih fakultetah kritizirali študijske razmere in se vključevali v razprave o "reformi študija", pa so predvsem aktivisti študentske organizacije pod-

⁵ Za to obdobje glej: Kremenšek, S. *Slovensko študentsko gibanje 1919-1941. Mladinska knjiga, Lj. 1972. Za starejše in kasnejše obdobje so zanimive informacije in interpretacije v spominskih zbornikih, npr.: Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani, Univ. v Lj., 1996 in: 75 let neprekinjenega delovanja Univerze v Ljubljani 1919 - 1994, Univ. v Lj., 1994*

pirali uvajanje "ideoloških" predmetov. Nedomišljeno "frontalno" uvajanje prve stopnje študija so najprej podprli, nato pa so mu nasprotovali z istimi argumenti "potreb prakse". Manjši del študentov je sicer nasprotoval takim usmeritvam (npr. študenti ekonomije leta 1963) in se zavzemal za drugačen sistem in kvaliteten študij, vendar so njihove zahteve, ki so bile včasih tudi uslišane, preglasile politične razprave.

Znamenito leto 1968 je v Ljubljani pomenilo le eno od občasnih zaostroitev v prizadevanjih za boljši socialni položaj študentov in diplomantov. Ostali so spomini na enkratno zborovanje ter nekaj gesel in dokumentov o položaju šolstva, socialne in druge stiske študentov ter na nujnost modernizacije študija. Uresničevanje konkretnih predlogov za izboljšanje študija je generacija študentskih aktivistov prepustila organom nove Skupnosti študentov, univerze in države. Bolj burno, a s podobnimi zahtevami, so nastopili junija 1968 študenti v drugih jugoslovanskih univerzitetnih središčih.. Opozorili so na vprašanja, ki jih jugoslovanski model socializma (in visokega šolstva) ni uspešno reševal, pa bi jih po mnenju študentov in njihovih zaveznikov moral. To je zaposlovanje diplomantov, dostop do visokega šolstva, (materialni) pogoji za študij, večja samostojnost univerze in vpliv znanosti na družbeni razvoj, sodelovanje študentov v upravljanju univerze, itd. Postavljali so jih že študenti pred drugo vojno in so nerešena ostala še dolgo po tistem vročem juniju...⁶

V začetku sedemdesetih let so ljubljanski študenti opozarjali na posledice socialnih in regionalnih razlik na šolanje otrok, na slabe pogoje za študij, probleme visokošolskih zavodov s prostori in kritizirali odnos oblasti do visokega šolstva in do študentov. Z odmevnimi akcijami (npr. zasedba Filozofske fakultete) so opozorili na avtonomijo univerze in se zavzeli za kolege. Kritike univerze in študija izražene v različnih pozivih in manifestih se niso razlikovale od tistih, izrečenih kako leto prej na tujih univerzah. Šlo je za univerzo, ki naj bi bila avtonomna, zunanje in notranje svobodna, angažirana pri reševanju aktualnih problemov, s tesnejšo povezavo disciplin, raziskovalcev, profesorjev in študentov. V študiju naj bi bilo več aktivnih oblik (npr. seminarskega dela, seznanjanja s praktičnim delom v stroki, sodelovanja v raziskovalnem delu). Bili so proti omejevanju vpisa, za informacijsko in svetovalno pomoč in za bolj fleksibilne študijske programe z večjimi možnostmi individualizacije. Imeli so pripombe na pedagoško delo učiteljev, zavzemali so se za manjše skupine na vajah in za večje število asistentov. Zahtevali so več učbenikov, študijsko literaturo, razvoj knjižnic in računalništva ter razvojne in svetovalne službe na univerzi. Na papirju, in pri bolj ali manj obiskanih razpravah, so ostale študentske zamisli o "alternativni univerzi" in pobude za študenta prorektorja. Z zakoni modernizirana varianta socialistične oz. državne univerze je nato še dolga leta predstavljala okvir za študij, pedagoško in raziskovalno delo. S takim načinom odločanja pač ni bilo možno uresničevati, tudi sicer dobro zastavljenih in včasih tudi od študentov danih, pobud za bistveno poso-

⁶ O študentskih gibanjih pri nas konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let je kar nekaj kvalitativnih zbornikov, npr.: Jun - lipanj 1968. Dokumenti. Praxis. (predg. Popov, N., brez letnice, verjetno 1970), Študentsko gibanje 1968-72, Skupina avtorjev, Kri, RK ZSMS, UK ZSMS, Lj., 1982, Študentske pomladi, pričevanja december 1985. Illich I. in sod., Partizanska knjiga, Lj. 1986.

dabljanje študija. Najpomembnejši rezultat takratnih študentskih aktivnosti je bila zato "alternativna socializacija" aktivnejših študentov, kar jim je omogočilo kariero znotraj univerze, nekaterim pa tudi izven nje, v politiki.

Slovenski študenti so bili v osemdesetih letih 20. stoletja deležni precejšnje pozornosti raziskovalcev, ki so v empiričnih projektih⁷ ugotavljali tudi njihova mnenja v zvezi s študijem.⁸ Rezultati kažejo, da se je tudi t.i. "tiha večina" zavzemala za raznovrstnost izbire študija, tako glede programov, kot tudi lokacije in načina študija. Opozarjali so na težave pri zaposlovanju diplomantov. Kritizirali so predhodno izboraževanje, želeli so več svetovalne pomoči pri odločanju za študij in pri študijskih težavah, ki so bile največje na začetku študija. Nekateri so zagovarjali omejevanje vpisa. Motili so jih slabi študijski pogoje, veliko število študentov, težave s prostori, urniki, knjižnicami, čitalnicami in literaturo. Čeprav so poudarjali pomen motivacije za študij, splošne razgledanosti, kritičnega mišljenja, branja neobvezne literature in samostojnega študija, so po drugi strani kot najpomembnejše za uspešen študij navajali delovne navade, redno prisostvovanje "pouku" (zlasti vajah) in vztrajnost. Več pripomb kot predhodniki so imeli na (reformirane) študijske programe, ki so po njihovem dajali dovolj temeljnega znanja in "teorije", vendar so bili prenatrpani s podatki, posebej z nekaterimi skupnimi ("političnimi") predmeti, premalo je bilo uporabe znanja na praktičnih problemih in skrbela jih je praktična uporabnost študijske snovi. Želeli so manj toga določene programe in obveznosti ter več samostojnega dela, tudi raziskovanja. Bolj kot prejšnje generacije so opozarjali na strah pred izpiti, ki jih sili v "piflanje" in "kampańjsko" učenje. Manj iluzij in več slabih izkušenj kot predhodniki so imeli v zvezi s seminarskim delom. Profesorjem niso zanikali strokovnosti, vendar so opozarjali na "distanco" in neprimeren odnos do študentov. Opozarjali so na finančne težave ter odvisnost od staršev, študentke pa tudi na nosečnost in poroko. Izredni in podiplomski študenti so opozarjali na slabo prilagoditev študija zaposlenim. Raziskave⁹ na študentih ljubljanske univerze so pokazale na razlike v načinu študija na različnih smereh. Analizirati bi morali, zakaj se ta mnenja študentov niso odrazila v delovanju organov (samo)upravljanja fakultet in univerze, v katerih je imela "študentska tretjina" formalno velik vpliv.

In kakšen je bil pri nas v zadnjih desetletjih vpliv študentov na razvoj našega visokega šolstva, študija in položaja študentov? Kritike in zahteve, povedane pravi čas in na pravi način, so verjetno prispevale k delni modernizaciji študija na nekaterih naših visokošolskih institucijah, pa tudi k ustavni in zakonski ureditvi avtonomne univerze, ki naj bi v skrbi za kvaliteten študij prisluhnila tudi študen-

⁷ Zgoščeno je predstavila mnenja študentov (ljubljanskih fakultet konec sedemdesetih, v začetku osemdesetih let) o organizaciji študija, odnose s profesorji in predloge za izboljšave S. Kump (1982) *Polužaj študenta v izobraževalnem sistemu, Teorija in praksa*, št. 7-8, 957-965. Glej tudi druge njene objave z rezultati t.i. FORM projekta, zlasti: Kump (1994) *Akadska kultura*, ZPC, Ljubljana.

⁸ Predmet večine raziskav, opravljenih na (nekdanjem) Centru za razvoj univerze so bili študenti obeh slovenskih univerz, v nekaterih posebej novinci, izredni in podiplomski študenti ter diplomanti. Študenti so v (do)pisnih anketah odgovarjali tudi pod vplivom zastavljenih vprašanj, aktualnega konteksta, pričakovanj od izvajalca raziskave, njihovi odgovori pa so bili deležni naknadne (tudi naše) ureditve in interpretacije.

⁹ Glej Kump (1994) o.d. in Kreča, J. *Učni stili študentov*. Diplomatska naloga, FF, Ljubljana 1994.

tom. Kljub tem prilagajanjem in spremembam predpisov, pa se visoko šolstvo pri nas doslej ni preobrazilo v model, primernejši za "postmoderno" in postsocialistično družbo.

Kaj so kritizirali in kaj so predlagali?

V vseh obdobjih, od prvotnih srednjeveških do modernih univerz, zasledimo (zapisana) študentska mnenja o *možnostih za študij in njegovi kakovosti* v določeni instituciji, študijskem področju ali deželi. Gre za bolj ali manj podrobneje utemeljeno dobro ali slabo mnenje o posameznih učiteljih in institucijah v določenem času, ki je lahko izraženo tudi naknadno, za nazaj. Večkrat je šlo za svojevrstno "glasovanje z nogami", ko so se študenti s potovanjem in selitvijo odločali za študij v določeni deželi, kraju, instituciji in tudi pri posameznem učitelju. V deželah, v katerih so bile možnosti izbire majhne (tudi v Sloveniji), se je kritičen odnos do domačih institucij kazal v interesu za študij v tujini. Ob nastajanju modernih univerz, in tudi v novejšem obdobju, se pojavljajo študentske kritike različnih ovir pri dostopu do študija v regionalnem in nacionalnem okviru ali v določeni instituciji. Študenti so se zavzemali za izboljšanje možnosti za študij, za ustanavljanje univerz, določenih fakultet in programov študija. Tovrstne študentske želje in zahteve so bile večkrat povezane s programi političnih gibanj, aktualnimi interesi gospodarstva ter posameznih javnih služb (npr. zahteva po "slovenski" univerzi, popoln študij medicine v Ljubljani pred 2. svetovno vojno). Tudi domače raziskave, opravljene v osemdestih letih potrjujejo, da bližina visokošolske institucije in (slabe) možnosti zaposlovanja vplivajo na izbiro študija. Pogoste so pripombe o slabši dostopnosti študija v manjših krajih izven univerzitetnih središč ter želje po večji izbiri smeri študija ter možnosti za nadaljevanje študija.

Na ovire za študij "*netradicionalnih študentov*" (odrasli, "izredni", "ob delu", podiplomci) so opozorili v osemdestih letih 20. stoletja tudi (anketirani) slovenski študenti. Na počasno prenavo tradicionalnega tipa "moderne" univerze kaže tudi dejstvo, da je bilo doslej potrebam novih vrst študentov in mnenjem "izrednih" študentov posvečeno malo raziskovalne pozornosti.¹⁰

Izražanje mnenj o dostopnosti študija za *posebne skupine študentov* je bilo povezano s širšimi političnimi gibanji in razpravo o verskih, narodnostnih, rasnih, socialnih in podobnih družbenih problemih. Lahko domnevamo, da so bile mnoge visokošolske institucije v poznem srednjem veku za drugoverce in "krivoverce" zaprte, zaradi teritorialne državno/cerkvene delitve. To dokazuje obstoj posebnih protestantskih univerz v Nemčiji in jezuitskih višjih šol pri nas. Šele sredi 19. stoletja je bila v Angliji odpravljena prepoved vpisa za tiste, ki niso pripadali anglikanski cerkvi, kasneje pa so odprli vrata univerz tudi za ženske in za odrasle. Z razvojem moderne univerze in širjenjem visokošolskega sistema, so

¹⁰ Tudi v novejši analizi visokošolskega izobraževanja odraslih (Mihevc, B. in sod., *Visokošolsko izobraževanje odraslih*, ACS, Lj. 1994) smo o problemih "izrednega študija ob delu" povpraševali izvajalce na visokošolskih organizacijah, ne pa tudi (odraslih) študentov.

pogostejše študentske kritike o slabši dostopnosti študija za določene skupine študentov (npr. po narodnosti, socialnem izvoru) in zahteve ter konkretni predlogi za izboljšanje dostopnosti za te skupine (npr. ustanavljanje novih institucij, finančna pomoč, študentski domovi). V kontekstu širših političnih gibanj se v 20. stoletju večkrat pojavljajo študentske zahteve za narodnostno in rasno enakopravnost, pa tudi (njihovi) nestrpni pozivi in akcije za onemogočanje vpisa, omejitvi števila (*numerus clausus*) ali izključitvi določenih skupin študentov (npr. slovenskih, židovskih študentov, deklet). Znale so protestne akcije proti izključitvi študentov iz univerz zaradi političnih stališč.

Tudi za izražanje študentskih mnenj o *predhodnem (srednješolskem) izobraževanju* velja, da nanje naletimo največkrat zlasti v obdobjih razprav o šolski reformi in so povezana s političnimi stališči. Med obema svetovnima vojnima in v šestdesetih letih 20. stoletja naletimo tudi pri nas na študentske kritike šolskega sistema oz. srednjega šolstva, ker ne omogoča enake dostopnosti študija zaradi socialnega in regionalnega izvora ter spola. Pogoste so tudi kritike kvalitete predhodnega šolanja, ki ne pripravlja dobro na študij ali pa neusklajenost med srednjim in visokim šolstvom. V osemdesetih letih slovenski študenti v anketnih odgovorih opozarjajo na neprilagojenost študijskih programov predhodnemu srednjemu (usmerjenemu) izobraževanju.

Z razvojem moderne univerze in njeno količinsko ekspanzijo se pričenejo pojavljati tudi študentska mnenja glede vpisnih pogojev in obsega vpisa. Omenilo smo že različna študentska mnenja glede dostopnosti študija. Nekateri so se zavzemali za *prost vpis* in za boljše možnosti za študij posebnih skupin, drugi pa za *omejevanje vpisa*, tudi po spornih nacionalnih, rasnih in podobnih kriterijih. Tudi v osemdesetih letih anketirani slovenski študenti niso imeli enotnega mnenja glede vpisa. Nekateri so se zavzemali za večjo dostopnost za vse in opozarjali na pomanjkljivosti sprejemnih izpitov in negativne posledice omejevanja. Drugi so omejevanje vpisa utemeljevali s prednostjo sposobnejših, ki naj imajo boljše študijske razmere.

V vseh obdobjih naletimo na omembe bolj ali manj organiziranih brucovanj in drugih "ceremonij" ob sprejemu *novincev*. Redkejša so poročila o informiranju novincev o študiju in o delu študentskih organizacij, ki v novejšem času pripravljajo v ta namen posebne informativne publikacije. Konec šestdesetih let so se naši študenti zavzemali za boljše informativno in svetovalno pomoč novincem tudi ob kasnejšem morebitnem spreminjanju smeri študija ter opozarjali na *težave na začetku* študija. V osemdesetih letih so anketirani slovenski študenti opozarjali na vprašanja izbire študija, prehoda iz srednje šole, služenja vojaškega roka, na sprejemne izpite in strogo selekcijo v prvem letniku.

Že od začetkov univerz zasledimo študentske kritike in zahteve glede *študijskih razmer oz. pogojev za študij*, tako v neposrednem študijskem okolju kot tudi v širšem okolju visokošolskih institucij. Z uveljavljanjem moderne univerze, je skrb za pogoje prevzela država, zato so se študenti v svojih kritikah in zahtevah najpogosteje obračali posredno ali neposredno na državne organe. Tudi na Slovenskem so študenti od ustanovitve nove ljubljanske univerze pogosto javno zahtevali izboljšanje položaja univerzitetnih učiteljev in pogojev za študij v visokem

šolstvu ali na posameznih inštitucijah ter opozarjali na pomanjkanje financ v šolstvu nasploh, posebej v visokem. Z vrsto konkretnih primerov so opozarjali na potrebe po boljših prostorih, opremi, materialih in pripomočkih za študij ter potrebnih službah. Anketirani študenti so v osemdesetih letih imeli dosti pripomb na preveliko število študentov v predavalnicah, na vajah in drugih oblikah ter izražali želje po delu v manjših skupinah. Protesti študentov zaradi neprimernih prostorov so pogosto vezani na konkretno institucijo (npr. fakulteto), podobno tudi zahteve za novogradnje, zlasti stavb posameznih fakultet in nekaterih skupnih univerzitetnih objektov (npr. knjižnice). Kritike zaradi lokacij univerzitetnih objektov in študiju neprijazne okolice (npr. ceste) so bile pri nas najpogostejše v začetku sedemdesetih let 20. stoletja. V osemdesetih letih se kljub novogradnjam, ki jih je spremljalo tudi povečevanje števila študijskih programov in študentov, rednih, izrednih in podiplomskih, ponavljajo pripombe študentov na prostore, opremo in slabe študijske razmere. Množičen študij je prinesel študentska opozorila na pomanjkanje študijske literature, tudi po krivdi avtorjev (učiteljev), slabe založenosti knjižnic, cen ali različnih omejitev. Našli smo nekaj primerov študentske samooporganizacije preskrbe z literaturo, tudi (politično) nedovoljene. Večje študentske akcije za skupne univerzitetne knjižnice (npr. za ljubljanski NUK pred drugo vojno) je v novejšem času pri nas nadomestilo zavzemanje za več in bolje organiziranih knjižnic in čitalnic na posameznih fakultetah. V osemdesetih letih so anketirani študenti opozarjali na slabo založenost in delo knjižnic na oddelkih in fakultetah, na pomanjkanje prostora za individualni študij (čitalnice), nove možnosti kopiranja pa so prinesle tudi pritožbe zaradi tovrstnih stroškov.

V starejših časih redko zasledimo študentske kritike *univerzitetne administracije* oz. posameznih služb. V šestdesetih in sedemdesetih let je bilo pri nas nekaj kritik dela tistih, ki skrbijo za štipendije, upravljanje študentskih domov, študentskega servisa in podobnih služb. Morda se za takratnim splošnim protestom proti "birokraciji" skriva tudi kaka posredna kritika razmer fakultetne administracije. V tem času, ko je študij postajal bolj množičen, je bilo izraženih več študentskih predlogov za *svetovalne službe*, predvsem za pomoč pri odločanju za študij in obštudijskih težavah ter zahtev za ustanavljanje posebnih univerzitetnih organov in *služb za proučevanje in razvoj študija*, ki bi spremljale tudi probleme študentov in jih pomagale odpravljati. V osemdesetih letih slovenski študenti, vprašani za mnenje v raziskavah, ki so jih najpogosteje izvajale omenjene službe, ponavljajo želje po svetovalni pomoči ob izbiri študija in študijskih težavah. V anketah pa so študenti omenili tudi slab odnos posameznih administrativnih delavcev do študentov.

Način odločanja o *študijskem programu in vsebini študija* ter o študijsko/pedagoškem procesu je povezan z ureditvijo odnosov in vlog med notranjimi in zunanjimi akterji v visokošolskem sistemu. Nekaj primerov študentskega sodelovanja ali celo prevlade pri upravljanju univerz v srednjem veku in odnosi z različni "pokrovitelji" teh univerz (cerkev, mesto, država) kažejo, da pri nastajanju univerz ni šlo za enoten model *upravljanja s študijem*. Kasnejše zahteve študentov po avtonomiji univerze (proti poseganju države v njene odločitve glede študija, izbire profesorjev, vodilnih, tudi zahteva po eksteritorialnosti v primerih policijskih

posegov) kažejo na politično razporeditev med študenti v določenem obdobju in na zavezanost z vodstvom in učitelji univerze. Težko bi trdili, da so imeli študenti, tudi tisti bolj kritični, vedno jasno predstavo o tem, kako naj bi se upravljale visokošolske institucije in kaj pomeni avtonomija institucije pri odločanju o študiju. Podobno kot mnogi njihovi učitelji, so v nekaterih primerih (npr. v poznem srednjem veku, Nemčija med dvema vojnama) pristali na prevlado ene cerkve, države oz. ene politične stranke nad univerzo. Posamezni študentski aktivisti so celo izražali pojmovanje univerze kot institucije nacionalne države ali aparata za reprodukcijo (ene) ideologije. Tudi nekatere protestne akcije študentov zaradi nerešenih vprašanj študija, ki smo jih srečali v različnih deželah in institucijah v 20. stoletju, ne nazadnje v šestdesetih letih, so bile povezane s političnimi gibanji, z delovanjem parlamentarne ali neparlamentarne opozicije in so bile včasih spodbujene tudi s strani oblastnikov, nezadovoljnih s stanjem na univerzi. V domačih virih o šestdesetih, sedemdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja pogosto naletimo na zahteve za sodelovanje *študentskih predstavnikov* v organih visokošolskih institucij. Redkejša so poročila o delovanju teh predstavnikov, medtem ko njihov dejanski vpliv v tem obdobju še ni ocenjen. Ob premoči omenjenih zunanjih akterjev ni čudno, da so bile zahteve po večji vlogi študentov pri odločanju o študijskih programih, tudi v sodelovanju z učitelji kasneje bodisi spregledane (npr. v Ljubljani študent prorektor) bodisi formalno, neučinkovito uresničene (npr. študentska tretjina v organih univerze in fakultet).

Anketni odgovori naših študentov v osemdesetih letih¹¹ vsebujejo precej pripomb na *študijske programe*, zlasti na njihovo *izvajanje*. Pogoste so bile kritike študijskih programov zaradi odmaknjenosti od stvarnosti, mednarodne (ne)primerljivosti, nepovezanosti s "prakso" v določenem strokovnem področju, poklicu in zahteve za večjo *praktično* uporabnost študija. Te kritike niso bile redke tudi v šestdesetih letih v različnih deželah, ko so študenti očitali univerzam, da je njihova *raziskovalna dejavnost* preveč povezana z državnim aparatom (npr. z vojsko), z velikimi podjetji, da so programi študija preveč specializirani, odvisni od ozkih trenutnih potreb zaposlovalcev, da prevladujejo ekonomski vidiki nad "humanističnimi". Iz tega obdobja so tudi študentska opozorila na notranje (hierarhične, nedemokratske) *odnose na univerzi, ki ovirajo uvajanje novosti* v študij (npr. aktivnejši študij, sodelovanje študentov v raziskovanju, boljše pedagoške metode).

V vseh obdobjih zasledimo študentske proteste *proti omejevanju pretoka informacij*, zahteve za *svobodo govora, raziskovanja in razpravljanja* (npr. o nekaterih religioznih in zgodovinskih temah). Na različne načine, tudi javno so izražali podporo tistim posameznikom in organizacijam, ki so prišli zaradi tega v konflikt z cerkvenimi, državnimi ali drugimi čuvaji edine resnice. Pogosto so se

¹¹ V minulem desetletju so se študijski programi vsaj dvakrat menjali, največji vpliv pa so imeli delegati "izvajalcev" in "uporabnikov" v visokošolskih institucijah in organih PISov, ki so o programih odločali. Z zakoni določen ritem in okvir sprememb je podoben tudi v tem desetletju, le da se odloča v senatih in Svetu za visoko šolstvo. Študenti imajo zdaj prav tako majhen vpliv, manjšega kot prej pa imajo "uporabniki". Mednarodna primerljiva se zožuje na nekaj primerjav predmetnikov, glede skrbi za kvaliteto pa še nismo presegli nivoja nekdanjih anliz učinkovitosti študija, da o podpiri didaktičnim inovacijah niti ne govorimo.

študenti zavzemali za svobodno, nevtravno znanost in raziskovanje, brez povezave z določenimi ideološkimi in političnimi usmeritvami, za pluralizem mnenj in za večji vpliv znanosti in stroke. Redkeje zasledimo tudi stališče proti "nevtralni" znanosti, "čisti" stroki in za "angažirano", socialno relevantno znanost, npr. v šestdesetih letih, v starejših časih (npr. v Ljubljani pred drugo vojno) pa stališče o premoči vere nad znanostjo. V študentskih politično obarvanih razpravah so pogoste kritike "nasprotnih" *ideologij* (npr. "buržuazne", "komunistične") in zavzemanje za drugačno (npr. "kritično") znanost, ki bi kompenzirala vpliv teh ideologij na študij. Redkeje so študenti (običajno povezani s političnimi organizacijami) zagovarjali prevlado ene ideološke usmeritve.

Obstaja podobnost v mnenjih in predlogih "glasne" študentske generacije iz šestdesetih in začetka sedemdesetih let ter "tihih generacij" slovenskih študentov, ki so bile anketirane v osemdesetih let dvajsetega stoletja. Glede *programske strukture študija* jih veže zavzemanje za večjo pestrost in prožnost študijskih programov, večjo možnost študentske izbire predmetov, uveljavljanje novih študijskih področij, disciplin, programov pa tudi proti "balastu", pretirani drobitvi in številu predmetov, za večje možnosti individualnih programov, za "interdisciplinarne" povezave in možnosti samostojnega študija "nadpovprečnih". Študenti so se vključili v razprave ob študijskih reformah v šestdesetih letih in tudi kasneje, tako glede trajanja študija, razčlenitve programa na stopnje, strokovnih naslovov in primerljivosti diplom. Bili so proti ukinjanju inštitucij, omejevanju možnosti vpisa in nadaljevanja študija ter opozarjali na probleme izrednega in podiplomskega študija. V socialističnih državah in tudi v ZDA niso bile redke kritike in zahteve za ukinitve, izbirnost ali izboljšanje ideološko usmerjenih *skupnih predmetov*, oblik verske, državljanske, politične in vojaške vzgoje. V osemdesetih letih so se s krizo socialističnega sistema pomnožile kritike nekaterih predmetov (marksizem, "predvojaška", ruščina). Redkeje so zahteve za nove skupne predmete (npr. tuj jezik, humanistične vsebine).

"Zahteve za *posodabljanje vsebin* študija in posameznih predmetov študenti največkrat naslavljajo na svoje učitelje. Podobne želje in predloge srečujemo tudi v raziskavah na reprezentativnih vzorcih slovenskih študentov v poznih sedemdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja, skupaj z opozorili na prevelike obremenitve študentov, težave pri individualnem učenju, neustrezen urnik, določanje terminov za govorilne ure, izpite in prostorsko razdrobljenost pouka ter zahtevami in predlogi za boljšo *organizacijo študija*. V vseh obdobjih in mnogih deželah smo srečali primere študentskega nezadovoljstva z *organizacijo in izvedbo študija, pedagoškimi metodami*, učinki študija in njegovo kvaliteto, tako na nivoju celotnega sistema kot posamezne institucije ali predmeta. Študenti so opozarjali na pomanjkljivosti študijskega programa in posameznih predmetov, pedagoškega dela profesorjev, pa tudi nezadostnega študijskega prizadevanja študentov, neugodnih študijskih pogojev, načinov preverjanja in možnosti za aktivnejši študij ter načrte idealnih (novih) načinov študija z bolj ali manj konkretnimi predlogi. Raziskave na več vzorcih slovenskih študentov konec osemdesetih let kažejo na razlike med študentih različnih disciplin, ki so povezane tudi z metodami poučevanja na posameznih visokošolskih institucijah, pa tudi na razlike v stilih študija pri študentih.

Precej je primerov kritik *predavanj* in posameznih predavateljev (npr. branje zapiskov, knjige, prosojnic). Redkeje so študenti odklanjali predavanja kot metodo, nekaj je predlogov za njeno izboljšanje, v povezavi s seminarji, učbeniki in vajami. V starejših in novejših časih se poudarja pomen *zapiskov* (s predavanj), ki jih v novem času (npr. Ljubljana 1968-72) dopolnjujejo zahteve po dostopnih *učbenikih*, "skriptah", za kar naj bi skrbeli predvsem učitelji in knjižnice.

Disputacije (v srednjem veku) in kasneje *seminarski način* dela so študenti kritizirali mnogo redkeje kot predavanja. Več je kritik izvajanja *vaj*, samostojnega dela (npr. pisanje raznih nalog), delovne prakse in podobnih oblik pouka. Konec šestdesetih let so aktivnejši študenti v seminarju videli najbolj zaželeno obliko pouka in dali več predlogov za njegovo izboljšanje, nekaj tudi za vaje in praktično delo, hkrati pa opozorili na slabe razmere za seminarsko delo.

Izpitov in preverjanja študenti niso nikoli marali, vendar je pripomb nanje manj kot bi pričakovali na osnovi (predstavitev) nekaterih radikalnih kritik¹² konec šestdesetih let. Nekaj znakov kaže, da so se študenti ob prehodu iz srednjeveškega v novoveški model univerze upirali uvajanju strožjih izpitov. Kasneje so pogosto opozarjali na finančne in organizacijske probleme v zvezi s preverjanjem (takse, roki). Ob koncu šestdesetih let je bil radikalnejšim študentom izpit "ključni moment avtoritarizma" na univerzi. Tudi izjave študentov v empiričnih raziskavah pri nas v osemdesetih letih opozarjajo na pomanjkljivosti izpitov, prevladovanje zapomnjevanja ("pifljanja"), strah in tesnobo pred izpiti in probleme učitelja izpraševalca. Redki so študentski predlogi za izboljšave izpitov in ne kaže, da bi jih dosti upoštevali. V začetku sedemdesetih let so se na primer ljubljanski študenti sklicevali na visokošolsko didaktiko in predlagali bolj sprotno preverjanje, priprava kataloga vprašanj, listke z vprašanji na ustnem izpitu in manj togo organizacijo izpitov, kasneje pa opozarjali na prevladovanje kampanjskih, pisnih oblik preverjanja.

Samostojni študij, projekti, raziskovalno delo študentov, seminarske in diplomске naloge so le redko predmet študentske kritike. Zlasti v novem času (npr. konec šestdesetih, začetek sedemdesetih let v Ljubljani) se pojavlja zahteva po sodelovanju študentov v raziskovalnem procesu. Težko bi rekli, da gre za vpliv ustnega ali pisnega izročila o prvotnem (Humboldtovem) modelu novoveške univerze, pač pa za izraz velike motiviranosti in identifikacije z določeno disciplino ter reakcijo na nerazgiban način študija. Predlogi za študentsko raziskovanje zajemajo informiranje študentov o raziskovalni dejavnosti in njihovem sodelovanju v strokovnih razpravah, sodelovanje v nekaterih fazah raziskav, določanje tem, način in uporabo rezultatov. Tak aktivni samostojni študij bi izvajali posamezniki ali skupine študentov, v sodelovanju z učitelji in asistenti in naj bi se odvijal tudi na inštitutih in v sodelovanju z drugimi organizacijami izven univerze. Nekatere take oblike angažiranega samostojnega študija so študenti občasno realizirali v obliki obštudijske dejavnosti (npr. diskusijski krožki, akcije podprte z analizami, projekti).

Omenili smo že, da je imelo *študentsko mnenje o učiteljih* - posameznikih ali skupinah - odločilni vpliv pri nastajanju nekaterih evropskih univerz. Vsaj v enem primeru (Bologna) so o nastavljanju in plačevanju učiteljev odločali študenti v svo-

¹² Kvale, S. *Izpiti in gospodstvo*. Krt, Lj., 1981. (orig. izdaja Oslo 1972.)

jem združenju. Dobro mnenje o učiteljih je, poleg drugih ugodnih pogojev za študij, pritegovalo na določene inštitucije študente daleč preko regionalnih in nacionalnih meja. V vseh obdobjih so znani primeri, ko so se študenti javno zavzemali za učitelje, ki so bili preganjani od oblasti. V deželah z večjo vlogo države pri upravljanju univerz študenti nastopajo proti političnim kriterijem za izbiro učiteljev in za avtonomno odločanje univerz glede učiteljev in vodilnih. V nekaterih obdobjih niso bile redke akcije skupin študentov ali njihovih organizacij proti posameznim učiteljem zaradi njihove nacionalne ali politične pripadnosti. Srečamo tudi zahteve študentov po boljšem socialno-ekonomskem položaju učiteljev, običajno skupaj s protesti zaradi slabih pogojev študija nasploh. V novejšem času (v šestdesetih, sedemdesetih letih) so bile tudi pri nas številnejše kritike profesorjev zaradi slabega pedagoškega dela in zahteve po sodelovanju študentov v postopkih odločanja o učiteljih (npr. z mnenjskimi anketami).¹⁵

Študentski razlogi za priljubljenost/neprikljubljenost in *karakteristike dobrih/slabih učiteljev, asistentov* se v stoletjih niso dosti menjali. Čeprav niso redka poročila o priljubljenih učiteljih, pa v njih le redko najdemo podrobnejše opise njihovih lastnosti (npr. ugled, učenost). Včasih srečamo tudi opise dobrega pedagoškega pristopa (npr. konec šestdesetih let v Nanterre pri Parizu). Malo je poročil o slabih učiteljih, čeprav se omenjajo posamezni primeri slabih predavanj, neprimernega odnosa do študentov, zlasti takega, ki je bil povod za javne študentske proteste. V nekaterih primerih ni mogoče jasno ločiti, ali gre za kritike politične usmerjenosti učiteljev ali njihovega pedagoškega dela. Asistenti in podobni sodelavci se redko omenjajo, v novejšem času je o njih zapisanih tudi več pozitivnih mnenj. V radikalnejših kritikah, pa tudi v odprtih odgovorih v empiričnih raziskavah (npr. v Sloveniji v osemdesetih letih) naletimo na splošne pa tudi konkretne očitke učiteljem (npr. branje skript namesto predavanja, premalo posluha za praktične, aktualne probleme stroke) in opozorila na zanemarjanje pedagoškega dela pri (re)elekciji učiteljev in sodelavcev. V novejšem času (v šestdesetih, sedemdesetih letih) zasledimo posamezne zahteve za didaktično, pedagoško in psihološko *izpopolnjevanje učiteljev in asistentov*. Te zahteve so pogostejše v času, ko se oblike izpopolnjevanja že začenjajo uveljavljati (npr. pri nas tečaji visokošolske didaktike konec šestdesetih let)¹⁶. Razen redkih primerov, kritike pomanjkljivosti *podiplomskega študija* in že omenjenega občasnega kritičnega odnosa do znanosti, nismo zasledili kritik in predlogov v zvezi z znanstvenim izobraževanjem bodočih učiteljev.

Precej je poročil o slabih medsebojnih *odnosih učiteljev in asistentov s študenti*, manj pa takih, ki govorijo o dobrem sodelovanju. V vseh obdobjih se pojavljajo karizmatični učitelji, tudi mlajši, ki imajo dober stik s študenti in taki, ki jim študenti vračajo neprimerni odnos. Na univerzah z nemško-avstrijsko tradicijo očitajo študenti učiteljem neprimerno strogost, vzvišenost, redke stike z učitelji sploh,

¹⁵ Mihevc, B. *Uporaba študentskih mnenjskih anket za ocenjevanje univerzitetnih učiteljev in sodelavcev* (Gradivo 3), Univ. v Lj., SIVDI, Lj., 1997

¹⁶ Glej: Schmidt, V. *Visokošolska didaktika*, DZS, Lj., 1972 in Marentič Požarnik, B. *Prispevek k visokošolski didaktiki*, DZS, Lj., 1978; Marentič P., B. *Izpopolnjevanje univerzitetnih učiteljev kot del "kulture kvalitete"*, Vzgoja in izobraževanje, 1-2, 1996, str. 17-25.

nedostopnost, "distanco" in nepripravljenost za sodelovanje. Temu so v šestdesetih letih študenti rekli "avtoritarnost, hierarhičnost". Nekaj je tudi študentskih opozoril na slabe odnose med učitelji samimi. V dokumentih iz šestdesetih, sedemdesetih let in v domačih raziskavah v osemdesetih letih je izražena želja po individualnem obravnavanju posameznikov, svetovalni pomoči ob študijskih težavah in tudi po družabnih stikih med študenti in učitelji. Bila so tudi mnenja, da je potrebna pripravljenost za sodelovanje z obeh strani, tudi s študentske.

V vseh obdobjih so študenti opozarjali na najrazčičnejše težave, ki so vplivale na študijski uspeh. Protestirali so zaradi slabih osnovnih *pogojev za življenje in študij* (hrana, obleka, bivališče, zdravstveno varstvo, prostori za študij), nizkih prihodkov in visokih stroškov za življenske in študijske potrebščine, včasih tudi zaradi šolnin in različnih taks povezanih z študijem. Zahtevali so ustanavljanje menz, študentskih domov, čitalnic in podobnih ustanov in jih nekajkrat tudi sami organizirali in upravljali. Pritiskali so na državo in druge financerje za večje štipendije in subvencije ter za nižje cene življenskih in študijskih potrebščin. Več protestov je zaslediti v času nastajanja novih visokošolskih inštitucij (npr. v Ljubljani takoj po 1. svetovni vojni) in v času, ko so se zaradi bolj množičnega študija in/ali gospodarskih težav razmere za znaten delež študentov poslabšale. Več protestov in zahtev je vezano na ogroženost in prikrajšanost posameznih skupin študentov (po narodnosti, spolu, načinu študija). Nekajkrat pa so študenti nastopili tudi proti "ugodnostim" za kolege iz takih skupin. Pri nas že od tridesetih let 20. stoletja študentske skupine utemeljujejo svoje zahteve za dostop do študija in boljše pogoje življenja, zahteve za *analize* socialne strukture in socialno-ekonomskega položaja študentov. Take analize so večkrat pripravljali študenti sami, v novejšem času pa pričakujejo, da jih bodo opravljale ustrezne službe. Nekatera poročila študentskih predstavnikov kažejo, da so bili študentski pritiski za boljši položaj večkrat za krajši ali daljši čas uspešni. Od študentskih pobud za *"sistemsko ureditev"* študentskega statusa, ki so jih npr. slovenski študenti dajali v šestdesetih, sedemdesetih letih, so uspele le nekatere (npr. zdravstveno zavarovanje), druge pa ne (npr. priznanje študija za delo in za pokojninsko dobo).

V virih je opisanih precej dogodkov in primerov, ko so univerzitetne ali druge oblasti označile *vedenje študentov* - posameznikov ali skupin - za neprimerno. Nekatero manjše "disciplinske prekrške" (npr. prepir v taverni) poznamo danes zato, ker so bili uvod v večje spopade z meščani ali policijo. Taki konflikti niso bili redki v vseh obdobjih, tudi na uglednih univerzah in na Slovenskem. Za nas je pomembnejše aktivno ali pasivno nasprotovanje (posameznikov ali večjih skupin študentov) predpisanemu ali običajnemu načinu oblačenja, komuniciranja, bivanja (npr. v internatu) in spolnega vedenja. Tudi študentska kritika nekaterih predmetov ali oblik pouka (npr. politične vzgoje) je bila v nekaterih znanih primerih označena kot disciplinska kršitev. Taki dogodki in odmevi nanje kažejo na težave določenega (morda preživelega) modela študija in zmanjševanje sposobnosti prilagajanja visokošolskih inštitucij novim razmeram. Večkrat so tudi namerna demonstracija moči določene študentske organizacije in sestavni del širše akcije.

Večji študentski *nemiri, stavke, zasedbe* institucij in podobne oblike protesta študentov imajo le redko za glavni povod nezadovoljstvo s študijem. Najpogosteje

je večje proteste sprožil poseg policije ali kak drug ukrep državnih ali univerzitetnih organov. Kljub temu v študentskih dokumentih in v bolj ali manj pristranskih poročilih, ki spremljajo take akcije, skoraj vedno najdemo kritike položaja univerze (npr. zahteve po avtonomiji), pa tudi pripombe na pedagoško in raziskovalno dejavnost inštitucij. Take kritike in zahteve so naslovljene napogosteje na državne organe, včasih tudi na vodstvo univerze ali fakultete. Zanimive so tudi akcije skupin študentov, ki v času napetosti, nemirov in spopadov zahtevajo normalne pogoje za študij (npr. mir, potreben za študij, nasprotovanje prekinitvam pouka) in neredko organizirajo ilegalne ("subkulture") oblike študija, bivanja in kulturne dejavnosti. Te oblike pa lahko prerastejo v trajnejše, zlasti če ne gre le za politično motivirane akcije, ampak za reševanje osnovnih problemov zainteresiranih študentov, ki uspejo pritegniti tudi druge. V srednjem veku je npr. nezadovoljna skupina angleških študentov in učiteljev zaradi nemirov na univerzi v O. ustanovila novo univerzo v C. Sem štejemo tudi zasedbe univerzitetnih prostorov in ustanavljanje stanovanjskih in delovnih komun.

Obštudijske dejavnosti študentov (družabne, kulturne, politične, športne, politične in druge) študentov so pogosto omenjane v prikazih delovanja študentov posameznih inštitucij v različnih obdobjih. Tradicionalne oblike družabnega (gostilniškega) življenja študentov so bile le del dejavnosti slučajnih ali organiziranih študentskih skupin, ki jih je povezovala skupna narodnostna pripadnost, visokošolska inštitucija ali njen oddelek, politična usmeritev ali drugačen skupen interes. Nastajanje novoveškega modela univerze je v Nemčiji, ZDA, Skandinaviji, Rusiji in na Poljskem, pa tudi v Avstriji in na Slovenskem v 19. in 20. stoletju spremljalo delovanje študentskih združenj, bratovščin, društev, klubov in podobnih oblik. Družabnost in politična aktivnost sta bili sicer pomemben vzrok za njihov nastanek in obstoj, vendar opisi njihovega delovanja kažejo, da so mnoge obštudijske dejavnosti študentov kompenzirale pomanjkljivosti modela "znanstvene univerze" in so bile dobrodošla dopolnitev predavanj, učbenikov, izpitov in redkih stikov s profesorji. Težko bi si predstavljali socializacijo znatnega dela študentov brez njihovega tovrstnega delovanja. Seveda so se za vpliv na to študentsko delovanje in organiziranje prizadevali tudi različni zunanji akterji. S tem mislimo na politične stranke, organe države in cerkve, o čemer pričajo mnoge monografije, zborniki in kronike o študentih in univerzah. Manj je znan vpliv združenj delodajalcev, strokovnih združenj in seveda tudi vodstev visokošolskih inštitucij ter posameznih profesorjev in asistentov, čeprav naletimo tudi na opise takih primerov.

Nezadostnost univerzitetne študijske ponudbe, zlasti za nadpovprečno motivirane in za najrazličnejša vprašanja zainteresirane študente, so študentske združbe zapolnile z organiziranjem predavanj, diskusij, sestankov, svobodnih kateder, tribun, pogovorov "o problemih, ki v študiju niso zajeti", z manj dostopno literaturo, redkeje s projekti oz. z akcijskim raziskovalnim in razvojnim delovanjem. K sodelovanju so pritegnili tudi priljubljene profesorje ali o/pozicijske intelektualce (npr. ob "zasedbi" ljubljanske Filozofske fakultete l. 1971). V razsvetljenih koreninah novoveške univerze bi lahko iskali vzrok za *ljudskoprosvetno* dejavnost študentov, za organizacijo izobraževalnih, kulturnih, socialnih in drugih akcij za kmečko,

podeželsko, delavsko, mlado in odraslo populacijo. Take študentske aktivnosti, ki so se navezovala na aktualna politična in kulturna gibanja, srečujemo v virih že od sredine 19. stoletja v mnogih deželah, tudi pri nas. Tudi v času, ko so te oblike izobraževanja za različne ciljne skupine izvajale specializirane organizacije (npr. delavske/ljudske univerze, knjižnice, stanovske organizacije itd.), množična občila, ponekod pa tudi univerze oz. visokošolske inštitucije (npr. v Angliji konec 19. stol.), so študenti v svojih zahtevah občasno poudarjali izobraževanje različnih skupin in slojev prebivalstva (npr. delavcev oz. vseh zaposlenih, Ljubljana 1970-71).

Posebno obravnavo bi zaslužilo študentsko delovanje na *kulturnem*, *športnem* in tudi *"paravojaškem"* in *"parapolicijskem"*¹⁵ področju v različnih obdobjih in deželah, tudi pri nas. Politično delovanje študentov in njihovih organizacij, ki smo se ga v našem prikazu le dotaknili, pa je bilo pogosto predmet komentarjev, prikazov in analiz ter bolj ali manj strokovnih razprav.

Glavne ugotovitve iz analize primerov

Minula dogajanja na univerzah spodbujajo k razmišljanju o sedanjem stanju visokošolskega sistema. Za kritično obravnavo in iskanje rešitev za aktualne probleme bo še veliko možnosti, ne le za nas, tudi za študente. Povzemimo zdaj glavne ugotovitve, ki izhajajo iz analize študentskih stališč in predlogov ter odnosov med akterji visokošolskega sistema. Omenjamo le nekaj primerov, ki jih podrobneje opisujemo drugje (v publikaciji, ki jo pripravljamo za tisk).

- **Položaj študentov** v študijskem procesu v različnih tipih in obdobjih visokošolskega sistema vpliva na izražena študentska stališča, kritike in predloge v zvezi s študijem.

Primeri kažejo, da je imel položaj študentov precejšen vpliv na izbiro tem in problemov, na katere so študenti opozarjali. Večkrat je "dobra praksa" posameznih učiteljev, dobri načini organizacije študija in pedagoških metod na določeni instituciji, spodbudila kritičnost študentov, ki so študirali v "slabših" razmerah in pri učiteljih, ki so jih manj cenili, npr. na prvotnih univerzah. Razlike med učitelji, institucijami in deželami so spodbujale interes za določene institucije in povzročale "selitve" študentov. Seveda niso vsi študenti v istem obdobju ali instituciji glede študija, učiteljev in institucije dajali enakih pripomb in predlogov. Tako so mnogi študenti ostali na "slabših" institucijah, čeprav so se morda s pripombami bolj kritičnih kolegov strinjali. Podoben je tudi pojav "molčeče večine" študentov, ki sicer stanje kritično ocenjuje, deluje pa ne za njegovo spremembo. Drug dokaz o nejasnem vplivu položaja študentov v študijskem procesu na njihova stališča in ravnanja so različna mnenja študentov o dostopu do študija, posebej še o omejevanju vpisa. Del študentov je (zaradi interesa skupine, ki so ji pripadali in tudi iz ideoloških nagibov in pod vplivom zunanjih akterjev) občasno zagovarjal omejevanje vpisa določenih skupin študentov (npr. Židov¹⁶). V drugačni politični situaciji pa

¹⁵ Dober pregled za Slovenijo je v: Čelik, P. *Policijska demonstracije, oblast, Enotnost*, Lj. 1994

¹⁶ Giles, G.J. *Students and national socialism in Germany*. Princeton Univ. Press, Princeton, 1985

znaten del študentov v šestdesetih letih 20. stoletja nasprotuje omejevanju dostopa do študija za posebne skupine s sklicevanjem na enake pravice vseh.

Študentska stališča do dobrih (in slabih) učiteljev in metod poučevanja v preteklih in sedanjih časih se včasih precej ujemajo. Vedno znova, ko jih prebiramo, nas presenetijo še vedno aktualne, desetletja ali stoletja stare izjave študentov in beležke poročevalcev. Najbrž se nekateri osnovni procesi (individualni študiji, organiziran pedagoški proces v manjših in večjih skupinah) kljub spremembam na drugih področjih, npr. v načinu raziskovanja, niso bistveno menjali.

Videli smo, da se študenti tako ali drugače priglasijo k besedi, ko določeni model študija v instituciji in visokošolskem sistemu opeša, ko se iščejo rešitve za probleme, na katere opozarjajo tudi bolj kritični učitelji in zunanji akterji npr. državni organi in njihovi izvedenci. Tako vedno znova dajejo na dnevni red vprašanja, ki spremljajo visoko šolstvo že od nastanka prvih inštitucij. Študenti so sodelovali pri vzpostavljanju prvotnega in tudi novoveškega modela visokega šolstva, bili med prvimi v odporu proti zatiranju svobode mišljenja, razpravljanja in ustvarjalnosti v času absolutističnih režimov. Vsaj v enem primeru je dokazan prispevek študentov k nastajanju modela visokega šolstva za nacionalno državo (v Nemčiji), vendar so bili študenti med prvimi kritiki nedoslednega uresničevanja tega modela. Študenti so bili tudi sicer med tvorca in kritiki nacionalne države in pogosto vključeni v različna, med seboj nasprotujoča si politična gibanja. Študenti niso bili edina zaščita visokošolskih institucij in tradicij v kriznih časih sporov med notranjimi in zunanjimi odločevalci v času notranjega razkroja inštitucij in (visokošolskega) sistema. Velja pa priznati njihov prispevek k obrambi idej, učiteljev in kolegov ter institucij; prav tako pa tudi njihovo sokrivdo v časih stagnacije, pasivnosti in razkroja. Tudi v prihodnje!

- **Načini upravljanja** visokošolskih institucij (npr. univerz) in visokošolskega sistema so vplivali na študentska stališča, kritike in predloge.

Načini odločanja o dostopu do študija, študijskih (materialnih) pogojih, programih in vsebini študija, o pedagoških metodah ter izboru učiteljev, socialno-ekonomskim položaju, vedenju in občutljivi dejavnosti študentov, so vplivala na tematsko usmeritev študentskih kritik in predlogov ter akcij. Tudi v neobičajnih, konfliktnih, situacijah znotraj institucij ali med notranjimi in zunanjimi akterji, je način zapletanja in razpletanja konflikta vplival na izražanje študentskih stališč in zahtev v zvezi s študijem, pa tudi na poročila o njih. Če je bila npr. v določeni situaciji odločilni dejavnik država, so študenti naslavljali zahteve nanjo (zlasti glede dostopa do študija, pogojev za študij, stanovanj, štipendij ipd.). Izražanje predstav, dajanje mnenj, pripomb, kritik, zahtev, predlogov ipd. s strani študentov, je vedno del upravljalkega procesa v visokem šolstvu. Študenti kot eden od akterjev sistema stalno vrednotijo potek in pogoje za študij, študijske rezultate glede na svoje interese in deklarirane cilje institucije in najpomembnejših akterjev, svoje pripombe in zahteve sporočajo drugim akterjem (učiteljem, vodstvu institucij, zunanjim akterjem), na razne načine sodelujejo pri odločanju in kasneje spremljajo uresničevanje sklepov. Zunanje sile (cerkev, država, uporabniki) niso nikoli v celoti obvladovale raziskovalnega in pedagoškega dela ter študija. Odločitve zunanjih akterjev, kot so različni zakoni, predpisi, pritiski in spodbude so imeli le omejen in

začasen vpliv, saj so njihovo uresničevanje s svojo aktivno podporo ali pasivnim odporom pogojevali tudi notranji akterji, med njimi študenti. Le redki so primeri enostavnega vpliva študentov, ko so študenti opozorili na problem v zvezi s študijem in/ali izrazili določeno zahtevo ali predlog rešitve, ki so jo nato uresničili drugi akterji (npr. učitelji, vodstvo institucije, država).

- Zunanji akterji (cerkev, država, stranke idr.) so vplivali na študentska stališča in predloge.

Kljub samovšečnemu stališču nekaterih bivših študentskih aktivistov je treba reči, da domneva o večni in absolutni "avtonomnosti" študentov ne drži. Državni organi in različni politični dejavniki (stranke, družbena gibanja) so imeli večkrat enaka ali podobna stališča do vprašanj in dilem dostopa do študija (elitizem: egalitarizem, odnos do posebnih skupin), zagotavljanja pogojev za študij, vsebin (npr. skupni predmeti, ideološka in vojaška vzgoja) v študijskih programih, pri izboru učiteljev (odnosu do drugače mislečih, habilitacijski kriteriji) pa tudi socialno-ekonomskega položaja (študentska prehrana, bivališča) ter disciplinskega nadzora. Ni možno vedno razložiti, kdo je določena stališča in predloge izrazil prej, študenti ali zunanji akterji, dejstvo pa je, da se študenti zaradi teh vplivov med seboj marsikdaj niso bili enotni. Študenti so bili tako del opozicijskih političnih sil, kot del vladajočega političnega razreda; v določenih obdobjih je prevladala povezava študentov in njihovih organizacij z opozicijskimi gibanji, organizacijami in strankami, v drugih časih pa spet z vladajočimi (npr. Nemčija 1933-1945). V redkih primerih konsenza med notranjimi in zunanjimi akterji, so študenti nastopali enotno, z jasnimi zahtevami (npr. akcija za NUK v Ljubljani pred šestdesetimi leti), pa še v teh primerih mnenja udeležencev in poročevalcev o akcijah niso nujno podobna.

- Učitelji in drugo osebje visokošolskih institucij so vplivali na študentske kritike in predloge.

Vsi seveda niso imeli enakega vpliva, pa tudi študenti so imeli marsikdaj čisto svoja stališča in predloge. Precej je poročil o podobnih stališčih študentov in posameznih učiteljev, asistentov in raziskovalnih sodelavcev visokošolskih institucij glede dostopa do študija, zagotavljanja pogojev za znanstveno, pedagoško delo in študij, strukture in vsebine programov študija, zlasti posameznih predmetov, pedagoških metod, izbora osebja, pa tudi glede življenjskega položaja študentov in njihovih aktivnosti izven študija. Najbrž je največje soglasje glede (materialnih) pogojev za študij, ki so jih študenti delili z osebjem. Skoraj v vsakem od opisanih primerov naletimo na primere priljubljenih, vplivnih učiteljev in drugih sodelavcev visokošolskih institucij, "glasovanje z nogami", akcije v podporo preganjanim učiteljem, včasih le nakazan vpliv mladih učiteljev, asistentov in raziskovalcev. Redkeje so izpričani primeri, ko je posamezen učitelj ali vodilni delavec z neprimernim ravnanjem ali besedo, v že napeti situaciji, razburil študente in vplival na začetek in smer študentske akcije. V nekaj primerih, pri katerih smo globlje pobrskali po primarnih virih in se pogovorili z udeleženci, smo naleteli na skrite zaveznike študentov med učitelji, čeprav se zdi pretirano govoriti o "sivih emineh" na katere občasno opozarjajo (zunanji) nasprotniki kritičnih študentov. Poleg primerov soglasja in medsebojne podpore med študenti, učitelji in drugim

osebjem, pa tudi uglednimi raziskovalci, filozofi, književniki in intelektualci nasploh, smo srečali tudi poročila o tradicionalni "distanci" med učitelji in študentskimi aktivisti in različne poglede med njimi, tudi v kriznih časih (npr. Poljska v osemdesetih letih⁹).

Z vidika reprodukcije predstav in stališč o študiju znotraj institucij in visokošolskega sistema bi bilo zanimivo analizirati, kakšna stališča do študija imajo nekdanji študentski aktivisti, današnji učitelji in sodelavci in kako se njihova stališča razlikujejo od stališč drugeg osebja. Če se model visokega šolstva počasi in neuspešno prilagaja zunanjim in notranjim spremembam (mednje spada tudi spremenjena sestava in aktivnost študentskih generacij), lahko pride ob cikličnih pojavih študentskega aktivizma tudi do aktiviranja "konzerviranih" ocen, pobud in predlogov. Stare ideje pa niso nujno najboljše, zato je koristno, poznati, poleg "študentske" zgodovine določene institucije, tudi položaj, želje in predloge sedanjih študentov, kolegov, učiteljev in pomembnih drugih.

- Sestava in socialno ekonomski položaj študentov ter njihov način življenja so vplivali na izražena študentska stališča, kritike in predloge v zvezi s študijem

Precej primerov kaže na povezavo med sestavo študentov v določeni instituciji, deželi in času in njihovimi stališči glede dostopa posebnih skupin (npr. vpis in študij študentov določene narodnosti, revnejših), pogojev za študij in življenje študentov in izbire učiteljev. Posebni položaj študentov v družbi (mladost, prostost, izobraženost, način življenja, informiranost, mobilnost...) omogočajo večjo kritičnost, odločnost pri nastopanju za izboljšanje svojega položaja in položaja univerze. Zaradi svojega položaja in motivnosti (lastne prihodnosti) so študenti občutljivi na pomankljivosti, nepopolnost študija in institucije. Pogosto se zavzemajo za avtonomnost in neodvisnost od zunanjih akterjev. Moti jih toga organizacije študija, neprimeren odnos učiteljev in podobne motnje v študijsko/pedagoškem procesu, ki vsaj bolj motiviranim študentom, onemogočajo večjo lastno aktivnost in sodelovanje z učitelji pri raziskovanju.

Primer povezovanja študentov z zunanjimi akterji je zavzemanje za večje možnosti dostopa v visoko šolstvo v šestdesetih in sedemdesetih letih, ko so aktivni študenti in nekatere politične stranke (npr. socialdemokratske) ter vlade zagovarjale podobno egalitaristično usmerjeno vpisno politiko. Omenili smo vpliv zunanjih akterjev (političnih strank, države, cerkve idr.), s katerimi študentske organizacije sodelujejo pri zagotavljanju pogojev za preživljanje in obštudijsko dejavnost, kar lahko pripelje tudi do podobnih stališč glede študijskih vprašanj.

- Stališča poročevalcev in raziskovalcev vplivajo na razumevanje in predstavitev študentskih stališč, kritik in predlogov v zvezi s študijem.

Naši dvomi v "objektivnost in nevtralnost" proučevanja in predstavitev študentskih predstav, stališč, kritik, predlogov in akcij izhajajo iz različnih načinov izražanja, poročanja in raziskovanja, pestrih in slabo dostopnih virov ter iz lastnih izkušenj. Težko je v posameznih primerih določiti obseg in strukturo namerne in nenamerne količinske in tematske erozije v vseh fazah nastajanja primarnih virov, poročanja in obdelave virov (npr. dokumentov, podatkov) ter raziskovanja teh vprašanj, da o cenzuri, propagandi in interesni pristranosti niti ne govorimo.

⁹ Winkel, C. *Anti-communist student organisations and the Polish Renewal*, Macmillan, London 1992

Tovrstne študentske kritike in aktivnosti so torej *del prepleta nasprotovanj in sodelovanj med zunanjimi in notranjimi akterji visokošolskega sistema* in tudi med njimi. Študenti kot eden od akterjev sodelujejo pri identifikaciji problemov in kritiki stanja, oblikovanju predlogov za izboljšave in tudi pri uvajanju ter kasnejšem spremljanju uresničevanja novosti. Študenti "so-upravljajo" na ta način na vseh nivojih, v študijsko-pedagoškem procesu, v instituciji in na nivoju nacionalnega sistema. V nekaterih primerih njihovo sodelovanje v razpravi preraste v globalne razsežnosti - takrat gre za spremembe "paradigme" ali modela visokošolskega sistema. Seveda je to sodelovanje različno glede na vrsto problemov, ki jih čutijo študenti v določenem času in prostoru. Včasih je bolj v ospredju dostop do študija, drugič programska ponudba, pedagoške metode ali delo in lastnosti učiteljev. Bolj ali manj stalno je zavzemanje študentov za boljše pogoje študija in življenja.

Študenti so bili v obdobjih svoje velike angažiranosti pri vprašanjih, ki so bila pomembna za usodo visokošolskih institucij pomemben *del univerzitetne in splošne javnosti*, ki je imela do problemov študija in univerz kritičen odnos in tudi jasne predloge za njihovo reševanje. Drugače rečeno, študenti so bili večkrat v vlogi *senzorja*,¹⁸ ki je opozarjal (druge akterje) na probleme, redkeje *katalizatorja*¹⁹ oblikovanja predlogov, odločitev in akcij za njihovo reševanje.

502

Pogled naprej

Obravnavali smo položaj in poglede študentov od ustanovitve univerz do osemdesetih let 20. stoletja, ko v razvitih deželah sveta nastaja nov model visokega šolstva. Ali se bo v prihodnje bistveno spremenil način študija in organizacija univerz v primerjavi z majhnimi in redkimi univerzami v srednjem veku ter v primerjavi z ogromnimi "multiverzami" in s številnimi specializiranimi institucijami v nacionalnih sistemih visokega šolstva, ki so nastali z moderno dobo v 19. in 20. stoletju? Kakšen bo študij, ko se bo nad polovica generacije vključevala v razne oblike in institucije diferenciranega postsekundarnega izobraževanja, kakšne bodo organizacijske oblike, ko bo v študentski populaciji prevladoval delež netradicionalnih študentov (odraslih, takih z delovnimi izkušnjami), ko bo večina učiteljev hkrati delovala tudi v drugih institucijah, ne le raziskovalnih, kakšne bodo oblike pouka v katerem bodo prenašanje znanj boljše od govornih organov predavateljev in študentskih zapiskov opravljala elektronika (npr. CD, Internet)?

Novi model visokega šolstva bo moral povzeti dobre poteze prejšnjih modelov in ustrezneje rešiti glavne probleme sedanjega visokega šolstva. Po mojem bo zanj značilno naslednje:

- V visoko šolstvo bo tako ali drugače vključena večina prebivalstva, tako v oblike začetnega študija, kot v izpopolnjevanje po diplomah, pa tudi v vedno obsežnejše raziskovalno in razvojno delo..

¹⁸ Primerjaj: Habermas, J. *Filozofski diskurs moderne*, Globus, Zagreb, 1988, str.340.

¹⁹ Glej: Rus, Veljko: *Odgovornost in moč v delovnih organizacijah*, Moderna organizacija, Kranj, 1972, str.230.

- Z izbirnostjo, pestrejšo ponudbo daljših in krajših bolj ali manj zahtevnih programov, bo omogočeno prilagajanje interesom - študentom in drugih uporabnikov.
- Prilagojen študij za nove skupine študentov (npr. odraslih), množični podiplomski študij in strokovno izpopolnjevanje v povezavi z razvitim raziskovalnim in razvojnim delom..
- Menjava obdobj izobraževanja (študija) in dela (zaposlitve) bo omogočala večjo prilagajanje vsebine in organizacije študija spremenljivim zahtevam poklica in kariere posameznika.
- Prožnejši dostop z večjo informacijsko in svetovalno pomočjo s strani visokošolskih institucij in posebnih služb in podpora študentom pri študijskih težavah in posebnih potrebah.
- Manjša vloga države, ki bo z zakoni le okvirno urejala visokošolski sistem in zagotavljala le del finančnih sredstev za izobraževanje in raziskovanje za katerega bo neposredno zainteresirana.
- Večja avtonomija institucij (univerz, samostojnih šol), tesnejše sodelovanje in "komercialni" stiki z uporabniki in študenti, vključno z udeleženci raznih oblik izpopolnjevanja.
- Sodelovanje vseh vrst osebja in študentov pri upravljanju visokošolskih institucij, nove oblike delovnega razmerja in statusa študentov ter interesnega organiziranja osebja in študentov.
- Večja vloga nadnacionalnih organizacij, mednarodno sodelovanje, pretok študentov, učiteljev, raziskovalcev preko državnih meja in med institucijami.
- Izpopolnjevanje pedagoških metod, nove oblike aktivnega individualnega študija (npr. na daljavo), ki bo podprt s sodobnimi načini pedagoške pomoči (npr. tutorstvo) in skupinskega dela študentov in učiteljev (npr. poletne univerze, problemski seminarji z udeleženci raznih strok).
- Presojanje kvalitete študija, tako s strani države in drugih "uporabnikov" kot tudi stalna (notranja) skrb za doseganje ciljev, ki si jih zastavljajo študenti, osebje in posamezne institucije.
- Profesionalizacija vloge visokošolskih učiteljev, asistentov in drugih sodelavcev, z novimi zahtevami in postopki za izpopolnjevanje in verifikacijo pedagoškega in raziskovalnega dela.
- Nove oblike urejanja socialno-ekonomskih vprašanj študentov, spreminjanje načinov zagotavljanja osnovnih pogojev za življenje, preživljanje prostega časa, kulturnih, športnih, interesnih, političnih in drugih "obštudijskih" dejavnosti študentov vseh vrst.

Poleg spodbudnih možnosti razvoja, ki jih obetajo našeti trendi in alternative, lahko predvidimo tudi temnejšo perspektivo visokega šolstva. *Če ne bo pravih sprememb, s katerimi bi uveljavljali novi model, se bodo nadaljevala kriza in razkroj posameznih visokošolskih institucij, zlasti univerz, študentske pripombe pa se bodo ponavljale.* Te procese bo spremljalo bolj ali manj uspešno poseganje države v razdrobljene sisteme in institucije visokega šolstva zlasti v deželah, ki bodo ob začetku tretjega tisočletja še vedno "v tranziciji"... Poleg uvajanja novosti

bo treba, opozarjajo poznavalci³⁰, hkrati varovati ideale in dosežke moderne univerze - svoboda raziskovanja, študija, poučevanja - in tudi druge pravice in svobodščine študirajočih (dostop do informacij, svobodno razpravljanje, odločanje o izbiri študija in poklica....). *Ne ponavljajmo napak "realno" obstoječe univerze* nastale po modelu "moderne", razsvetljske, novoveške, deformirane z masovnostjo, "napoleonskim samo/upravljanjem" in dezintegracijo. To so predvsem:

- ločevanje in neenakopravnost raziskovalnega in pedagoškega dela, odiranje študentov od raziskovalnega dela, "transmisija" znanj "ex cathedra", nizka stopnja profesionalizacije dela s študenti, slaba kvaliteta študija,
- neučinkovito upravljanje, formalna hierarhija nazivov, nizka stopnja participacije študentov in "mlajšega osebja" pri odločanju,
- podrejanje državi in drugim močnejšim "uporabnikom", počasno prilagajanje potrebam družbenega okolja, šibki "procesi učenja" univerze kot organizacije.

Videli smo, da so študenti na razne načine opozarjali na težave (do)sedanjih modelov visokega šolstva in tudi sami marsikdaj prispevali k ublažitvi njihovih pomankljivosti. Kadar so bili tiho, kadar so bili "represirani" to ni bilo dobro za univerze! Študenti lahko prispevajo tudi k oblikovanju in uveljavljanju novega modela visokega šolstva, če bodo le želeli in bodo imeli možnost sodelovanja pri odločanju. Kljub temu, da nekateri mislijo nasprotno, predvidevamo, da se bo povečal pomen participacije študentov pri upravljanju s študijem na nivoju institucij, v krajevnem, regionalnem in državnem ter tudi mednarodnem/globalnem okviru. Rešiti bo treba vprašanje participacije netradicionalnih (npr. odraslih)³¹ študentov, podiplomcev, pa tudi "mlajšega osebja" visokošolskih institucij. Poleg razvoja upravljanja in občasnih "klasičnih" oblik študentskih kritik univerze in študija je pričakovati nove oblike študentskih protestov, nove načine samoorganiziranja in samopomoči študentov. Razvile se bodo tudi oblike sodelovanja z drugimi akterji in njihovimi organizacijami (npr. sindikati, društva visokošolskih učiteljev in raziskovalcev, strokovna in druga "civilna" združenja, politične stranke, organi držav in mednarodnih organizacij).

In zakaj ne bi bila možna tudi kaka visokošolska institucija, ki bi jo po starem bolonjskem vzorcu upravljali študenti, če se že vrača "srednjeveška" študentska mobilnost in "glasovanje z nogami" v projektih ERASMUSA, TEMPUSA in SOCRATESA, s kreditnim sistemom, s financiranjem s študentskimi "vavčerji" in šolninami, lobiranje (med)narodnih študentskih organizacij in če so študenti enakopravni udeleženci razprav o študiju in univerzi?

³⁰ *The Transatlantic Dialogue. Policy Perspectives. PIEW, vol 5, 1993, 1, ses. A (delno prev. v: Novosti CRU, vol 26, 1993, 5-6. Glej tudi: Teaching and learning. Towards the learning society. Dir. XII. European Union, Brussels, 1995 in Učenje: skriti zaklad. Poročilo Mednarodne komisije o izobraževanju za enatindvajseto stoletje. MŠŠ, Lj.*

³¹ Pri nas so sprožili vprašanje "izrednega študija", pravzaprav uvajanja "vmesne oblike študija" s plačevanjem šolnin za tiste mlade študente, ki se niso uspeli "redno" vpisati zaradi omejitev vpisa, predstavniki študentske organizacije, v katero kljub enakim zakonskim pravicam niso povezani tudi "netradicionalni" študenti. Morda bo koga presenetil (javni) kritični nastop novih skupin študentov (npr. odraslih), ki je lahko posledica neurejenih vprašanj (npr. oviranje vpisa, neprožnost programov, strokovni naslovi ter njihovo priznavanje pri sistemizacijah, položaj podiplomcev).

Kaj lahko rečemo glede vloge študentov pri uveljavljanju novega modela visokega šolstva pri nas? Ker je bistvene spremembe v načinu upravljanja visokošolskih institucij, študija in v vsakodnevnom življenju študentov težko uresničiti le s spremembami ustave, zakonov in organizacijo institucij ter volitvami senatorjev in rektorjev, velja pritrditi mnenju, ki ga je zapisal znani sociolog R. Dahrendorf²², da namreč lahko pričakujemo nov val študentskih protestov v bivših socialističnih deželah, najkasneje takrat, "ko bodo mladi ljudje odkrili koristnost visoke izobrazbe" in se bo povečal vpis ob ponovnem vzponu gospodarstva v teh deželah. Tudi poznavalec visokega šolstva v teh deželah L. Cerych²³ vidi v študentih eno od sil, ki lahko premikajo ustaljene oblike delovanja znotraj visokošolskih institucij. Amsterdamsky in Rhodes²⁴ opozarjata, da je bila v reformah visokega šolstva v deželah Srednje-Vzhodne Evrope popolnoma ignorirana vloga študentov.

Lajos²⁵ je v (madžarskem) študentskem gibanju videl celo edino silo, ki je izvajala konsistenten pritisk na reformo visokega šolstva, predvsem glede kvalitete poučevanja, in je v direktnih akcijah in diskusijah ter preko študentske tretjine v univerzitetnih organih, premagovala odpore z ministrstev in rektoratov. Zagon je nato popustil, študente so odrinili in zmanjšali število študentskih predstavnikov. Avtor predvideva, da bo zmanjšan vpliv študentov ogrozil uspešno transformacijo sistema. Priporoča povečanje števila študentov s prostim vpisom, spodbuditev interesa za kvaliteten študij z uvedbo šolnin oz. plačevanja dela stroškov študija, povečanje vpliva študentskih organizacij ob hkratnem restriktivnem financiranju univerz s strani države. (Šolnine so bile, na priporočilo Svetovne banke že uvedene na Madžarskem in Češkem, denarja iz proračuna je bilo premalo...)

Epilog?

Nekaj semestrov je že minilo, kar sem končal analizo študentskih kritik študija in univerz. Ob ponovnem njenem prebiranju in povzemanju za ta prispevek, me je zaskrbel njihova nenavadna aktualnost. Ali naj ta vtis pripišem le moji pristranosti, selektivni izbiri takih študentskih stališč, ki ustrezajo mojemu ambivalentnemu odnosu do naše univerze? Kako preveriti, če (zapisane) besede večinoma neznanih študentov, ki so preživele desetletja, govorijo tudi o današnjem stanju študija pri nas? So njihovi predlogi uporabni za gradnjo univerze, naše, nove, prve, druge, tretje? V zadnjih letih ni več sistematičnih, empiričnih raziskav o študentih, zamrla je univerzitetna enota²⁶, ki jih je izvajala dve desetletji in pol. Ni pa ugasilno

²² Povzeto po: Amsterdamsky, Rhodes (1993, glej op.18)

²³ Cerych, L. *Obnova visokega šolstva v deželah Srednje Evrope - vprašanja in izzivi*. (prev. B. M.) *Novosti CRU*, vo. 24, 6, 1992, str. 5-14

²⁴ Amsterdamsky S., Rhodes A.: *Perspectives of dilemmas of reform: remarks and interpretations concerning a study by the Vienna Institute for Human Sciences*. *European Journal of Education*, vol. 28, 4, 1993, str. 379-402

²⁵ Lajos T. *Perspectives, hopes and disapointments: higher education reform in Hungary*, *European J. of Ed.*, vol. 28, 4, 1993, str. 403-412

²⁶ Glej: *Bibliografija Centra za razvoj univerze 1972 - 1990*, *Novosti CRU*, let.24, 1990, št 3, str. 3-52

zanimanje za probleme študentov pri tistih, ki bi radi stvari spremenili, pa čeprav se o "notranji reformi" in posodabljanju študija univerzitetna oligarhija ne meni dosti. Ob zamujanju bolj avtoritarnih poročil o problemih kvalitete študija²⁷ nas akcijsko zastavljene anketne raziskave vračajo k znanim študentskim pripombam glede študija, kot so ga deležni na naših "postmodernih" visokošolskih institucijah.

Poglejmo nekoliko novejše indice. V anketi, izvedeni leta 1994, v kateri je sodelovalo iz desetih fakultet, oddelkov in visokih šol *Ljubljanske univerze* (biotehnike, družboslovja (FF in FDV), dveh višjih šol in oddelka tehniške smeri) 725 študentov prvega letnika in izrazilo naslednje:

Pred vpisom in na začetku so pogrešali informacije o študijskih zahtevah, tudi pri posameznih predmetih, o načinu študija in metodah uspešnega študija. Ob koncu prvega letnika soglasno ugotavljajo, da niso znali načrtovati in izkoristiti časa za študij. Moti jih razdrobljenost urnikov, prostorsko stisko in razseljenost predavanj, pogrešali so prostore za individualni študij. Učbenikov in študijske literature v knjižnicah ni dovolj. Poleg pripomb na kvaliteto pedagoškega dela učiteljev in tudi pohval menijo, da je glavni problem "distanca" učiteljev, neosebni stiki in včasih problematični osebni odnos učiteljev, redkeje asistentov. Ponekod so slabi (nepristni, konkurenčni) tudi odnosi med študenti, ni pravega družabnega življenja. Novinci pogosto dvomijo v svoje sposobnosti, bojijo se izpitov, vzrok za to pa je verjetno tudi v nezadostni sprotni povratni informaciji. Motili so jih neurejeni in preredki roki za kolokvije in izpite. Ponekod se pritožujejo nad delom referatov za študente. Fakultete bi študentom novincem najbolje pomagale s poceni učbeniki in ureditvijo, so menili, pa tudi s predlaganjem za štipendije in kredite, s svetovalno službo in s tutorji - študenti višjih letnikov²⁸.

Ob podpori dveh strokovnih združenj²⁹ sem *letos spomladi, leta 1997*, anketiral 81 študentov (in diplomantov) z obeh slovenskih univerz, rednih in izrednih študentov višjih letnikov in diplomantov pedagoških smeri FF in nekdanje FNT, pedagoških, ekonomskih in pravnih fakultet ter fakultet za družbene in organizacijske vede. V odprtih odgovorih o dobrih in slabih straneh študija in o tem, kaj predlagajo in kaj ovira uresničevanje izboljšav, so *pohvalili* naslednje *dobre strani* visokošolskih institucij:

- dajejo dobro znanje (široko, splošno razgledanost, različno, temeljno, strokovno, teoretično),
- dobri učitelji (pripravljeni pomagati, dober odnos do študentov), vendar ne vsi.
- prožni urniki, razporeditev predavanj, vaj, izpitnih rokov, neobvezna prisotnost, študij na daljavo
- dobra infrastruktura (prostori, oprema, npr. računalniki, čitalnica, knjižnica, restavracija)

²⁷ Mislim na poročila komisij za kvaliteto študija, ki jih zahteva Zakon o visokem šolstvu, Uradni list RS, št. 67, 17.12.1993. Za oceno stanja mehanizmov skrbi za kvaliteto študija glej poročilo izvedenske skupine Evropske rektorske konference: *Institutional audit of the University of Ljubljana*, CRE Auditors Report, Geneve 1996.

²⁸ Glej knjigo: B. Maretnič Požarnik, B. Mihevc in sod (1997): *Za uspešnejši začetek študija*, CPI FF, Lj.

²⁹ Zveza društev pedagoških delavcev Slovenije in AISEC, združenje študentov ekonomije.

- (pri posameznih predmetih) kvalitetna predavanja, diskusije, zanimive vaje, vzdušje,
- praktično delo, projekti, praksa v podjetju, šoli,
- obšolska dejavnost, npr. AISEC, nova poznanstva

Pripombe, pomankljivosti, ki so jih opazili v času študija:

- preveč dolgočasnih predavanj, "arhiviranja znanja", učenje na pamet, podatkov, ponavljanja, zastarele, neaktualne, nepotrebne snovi, premalo praktičnih znanj, nepovezanost teorije in prakse, neuporabnost znanj, nepotrebni predmeti, neažurni, zastareli, neprimerni predmeti,
- premalo spodbujanja kreativnosti, samoiniciativnosti, majhna motiviranost, pripravljenost študentov za samostojno delo, pasivnost, študentov in učiteljev, premalo praktičnega dela, obiskov šol, podjetij,
- odnos študent: profesor (hierarhičnost, nesodelovanje, arogantnost, nekorektnost), premalo govornih ur,
- stil dela profesorjev, različna zahtevnost, retorične sposobnosti, ne znajo posredovati znanja,
- slabo obveščanje, birokracija (vpisi, roki), delo referata za študente,
- prostorske težave, preveč študentov, slaba organizacija, raztresene lokacije predavanj, knjižnica ni odprta zvečer, premalo računalnikov,
- omejeno število izpitnih rokov, samo pisni izpiti, kampanjsko učenje, izpiti na koncu, brez prejšnjih kolokvijev; za zaposlitev so pomembne čim boljše ocene, a delodajalci hkrati zahtevajo uporabno znanje,
- manjka študijske literature, skript, drag študij, knjige,
- formalni zapleti s programi, z zaposlitvijo z diplomo,
- premajhno sodelovanje z drugimi fakultetami, s tujino,
- nemoč študentov, neupoštevanje predlogov.

Med predlogi za izboljšave študija so najpogostejši:

- bolj zanimiva predavanja, zmanjšanje ur predavanj (in tudi seminarjev), ki ne prispevajo k povezavi teorije in prakse, ki ne informirajo o novostih v stroki, novi predmeti,
- sodelovanje strokovnjakov iz prakse, realnega življenja, iz tujine (na predavanjih),
- več aktivnih oblik študija (delavnice, projekti, raziskave, okrogle mize, debate o aktualnih temah, skupine študentov, ki raziskujejo problem), več sodelovanja študentov in profesorjev, večja samostojnost študentov, več praktičnih izkušenj, prej pričeti s praktičnim delom,
- večja motivacija študentov, študent mora razčistiti pri sebi, kaj hoče pridobiti s študijem, izdelati načrt samostojnega študija, naučiti študente kako študirati,
- bolj organizirano sodelovanje s podjetji, šolami in drugimi, obiski, skupni konkretni projekti,
- dostopnost in komunikacija s študenti, ocenjevanje profesorjev, usposabljanje za pedagoške metode,
- več študijske literature, boljše knjižnica, čitalnica,

- prevetriti študijske programe, bolj prožni študijski programi, izbirni predmeti,
- več kolokvijev med letom, izpitnih rokov,
- selekcija ob vpisu, manjše število študentov, več profesorjev in asistentov,
- manj birokracije, boljše delo referatov za študente, več uradnih ur, boljša organizacija ob vpisu.
- sodelovanje s tujimi fakultetami, izmenjava študentov,
- ustanovitev nove (konkurenčne) univerze.

Respondenti so opozorili na naslednje ovire in *težave pri uresničevanju predlogov*:

- nepripravljenost, neprilagojenost profesorjev, nosilcev predmetov na spremembe, počasno uvajanje novosti, navezanost na svoj predmet, nimajo praktičnih izkušenj, so nepovezani, okosteneli, nedovzetni za študentske predloge, spremembe bi zahtevale več pedagoškega dela, premalo stimulirani profesorji,
- nemotiviranost študentov, premajhno sodelovanje, nenavajenost na način študija,
- odtujenost študentov in profesorjev, med seboj premalo komunicirajo, sodelujejo,
- finančna sredstva, prostori, lokacija, premalo dostopni računalniki, preveč študentov, urniki,
- nepripravljenost (vodstva) fakultete, birokracija ne dovoljuje sprememb, rigidnost pri spreminjanju študijskih programov, "avtonomnost" oddelka, fakultete, nesoglasje med njimi,
- togost fakultete in nekaterih podjetij, nepripravljenost za sodelovanje, bojazen pred strokovnjaki,
- pretiran nadzor države/ministra, predpisi o visokem šolstvu, politika države, univerze,
- togost sistema, počasnost sprememb, premalo konkurence.

Vprašanja za bralce: Kako to, da ste med prebiranjem pomislili na svoj študij in sedanje stanje na vaši katedri fakulteti - na naši univerzi? Še pomnite, kolegi in kolegice, nabite predavalnice, zasedene fakultete, znanstveno-pedagoške zборе? Pripovedujejo kritični študenti iz letošnjega nereprezentativnega vzorca, isto zgodbo kot mnoge generacije doslej, zgodbo z otožnim *epilogom*?

O nas govori ta zgodba! O *degeneraciji* starodavne zamisli o republiki duha, instituciji za razmišljanje, raziskovanje, eksperimentiranje, za samotno in skupno iskanje, za racionalno in kritično razpravo, za ustvarjanje, za študij mladih in malo manj mladih, za vzgojo intelektualcev, naših naslednikov v stroki, "*alme matris*", skrbnice vedno zelenega vrta znanosti in umetnosti, učeče se glave narodov in ljudstva nasploh. O počasnem razvijanju in ogroženi *profesionalnosti* univerzitetnega učitelja, enega od stebrov *avtonomne "universitas magistrorum et scholarium"*, ki se zaveda svojega stanu, ki zna začutiti premike v temeljih prostora in prepiche časa, ki si upa prisluhniti tišini avditorija in šelestenju anket³⁰, in ki lahko

³⁰ O drugi plati iste medalje teče pravkar anketa Društva univerzitetnih profesorjev Ljubljana.

tudi kaj spremni na bolje. O kritičnih in tudi pasivnih študentih, učiteljih in sodelavcih, potencialnih *zaveznikih v pomlajevanju univerze in sokrivcih za njeno razkrajanje*, da o senatorjih, dekanih in rektorjih niti ne govorimo. In o pričakovanju, da (se) bomo zaradi povedanega, zapisanega in spoznanega tudi kaj *spremenili*.

SPREMENJENI VZORCI VODENJA IN
UPRAVLJANJA VISOKEGA ŠOLSTVA
Naraščajoči pomen evalvacije

Povzetek. Članek opisuje nekatere značilnosti visokošolskih politik v zadnjih desetletjih in spreminjanje odnosa med državo in visokim šolstvom v zahodni Evropi. Vlade, hkrati s selektivnim financiranjem, opuščajo podrobni centralizirani nadzor in regulacijo visokega šolstva ter vpeljujejo nove sisteme, v katerih imajo "supervizijsko" vlogo. Vlade določijo le splošni okvir, znotraj katerega visokošolske institucije izdelajo podrobnosti. V novih okoliščinah imajo institucije več svobode pri oblikovanju svojih poslanstev, ciljev in strateških načrtov. Cena za večjo institucionalno avtonomijo in samoregulacijo je odgovornost. Visokošolske institucije morajo zagotavljati transparentnost svojega delovanja ter demonstrirati skrb za kakovost in doseganje svojih ciljev.

Ključni pojmi: visokošolska politika, intervencijski model države, supervizijski model države, samoregulacija, evalvacijski sistemi

Kronologija visokošolskih politik

Začetek skrbnejšega načrtovanja visokega šolstva in oblikovanja visokošolskih politik sega v zadnjo polovico petdesetih let in v zgodnja šestdeseta leta, ko so naraščale družbene potrebe po večjem številu diplomantov, hkrati so se večale tudi zahteve po prilagajanju visokošolskega izobraževanja poklicnim in praktičnim potrebam razvite industrijske družbe (Goedegebuure, Kaiser, Maassen, Meek, van Vught, de Weert, 1993). Ideološki koncept države blaginje je bil podlaga družbenih pritiskov, s katerimi so se soočale tedanje univerze. Pomagale naj bi pri razvoju in krepitvi konkurenčnosti narodnih gospodarstev in hkrati omogočale študij širokim socialnim slojem.

Politika izenačevanja izobraževalnih možnosti je nenehno širila število študijskih mest. Hitro zastarevanje znanja je zahtevalo prožnost v poučevanju in usklajevanje študijskih programov z zahtevami sodobne poklicne prakse. Vse bolj je postajalo jasno, da univerze niso dovolj prilagojene, prav tako pa tudi ne ustrezno vodene, da bi lahko zadovoljevale naraščajoča zunanja pričakovanja. Ker univerze

* dr. Sonja Kump, znanstvena sodelavka na Fakulteti za državne vede in docenka na Filozofski fakulteti.

niso zmogle zadovoljevati vedno večjih potreb, zlasti po praktično usposobljenih strokovnjakih ter hkrati ohranяти akademsko raven študija, je naraščala potreba po njihovi reorganizaciji. Temu je v zgodnjih sedemdesetih letih sledila institucionalna diferenciacija visokega šolstva, z razvojem alternativnega, neuniverzitetnega sektorja visokega šolstva. Funkcije alternativnega visokošolskega sektorja naj bi bile predvsem "ekstrinzične", t.p. izobraževanje praktično usposobljenih diplomantov za potrebe nacionalnih gospodarstev in pospeševanje socialne mobilnosti. Ker so bile vlade večine držav po svetu prepričane o ekonomskih, političnih in ideoloških učinkih visokošolskega izobraževanja, so izdatno financirale, hkrati pa tudi okrepile državno regulacijo visokošolskega sektorja.

V osemdesetih letih, zlasti pa v začetku devetdesetih let, je bilo konec ekonomske rasti. Vlade so začele omejevati porabo javnega sektorja in iskale poti, da bi za manj dobile več. Zaradi krčenja vladnih subvencij so tudi visokošolske institucije občutile ekonomske pritiske recesije. Vrstile so se redukcije javne porabe, strategije privatizacij in uveljavljanje tržnih načel. Visokošolske institucije so morale svoj obstoj opravičevati veliko bolj z ekonomskimi kot pa s kulturnimi in socialnimi nameni (Kogan 1992). Nestabilno okolje in tekmovalnost med visokoškolskimi institucijami sta dramatično spreminjali tradicionalno vlogo in funkcije univerz, ki so se iz elitnih ustanov spremenile v množične ustanove. Ker so univerze izgubile monopol nad visokošolskim izobraževanjem, so se bile prisiljene, že zato, da lahko preživijo, prilagajati zunanjemu svetu. To pa je pomenilo upoštevanje vse večjega števila uporabnikov in različnih zahtev, ki so se odražale v potrebah gospodarstva, v potrebah lokalnih skupnosti in v potrebah vse bolj heterogene populacije študentov.

Kronologija visokošolskih politik se zaključuje z devetdesetimi leti, ko so v središču razprav vprašanja učinkovitega načrtovanja, vodenja, upravljanja in koordinacije na ravni visokošolskega sistema in na ravni posamezne institucije.

Ker so visokošolski sistemi postali zelo kompleksni in ekstenzivni, so vlade sprevidele, da je centralna regulacija neučinkovita. Oblikovalci visokošolskih politik so uvedli pojem deregulacija oziroma pojem samoregulacija, ki v visokoškolskem kontekstu pomeni, da vlade opredelijo le splošni okvir visokega šolstva, visokošolske institucije pa ga same nadalje podrobno razdelajo in izpopolnijo. Neave in Van Vught sta to spremembo označila kot premik od "intervencijskega modela države" k "supervizijskemu modelu države" (Vught 1989; Neave, Vught 1991). V prvem modelu ima vlada centralno, regulacijsko vlogo, medtem ko v drugem modelu vlada določi mejne pogoje, znotraj katerih visoko šolstvo deluje v veliki meri avtonomno. V supervizijski državi imajo visokošolske institucije več svobode pri postavljanju svojih poslanstev, ciljev in strateških načrtov, hkrati pa je ta nova svoboda omejena z odgovornostjo, ko morajo širši javnosti, s pomočjo vzpostavljenih mehanizmov evalvacije, demonstrirati doseganje svojih ciljev. Raziskovalci visokošolskih politik v enajstih zahodnoevropskih državah so ugotovili, da sedanje vlade ohranjajo predvsem vlogo oblikovalca splošnejših visokošolskih politik, zlasti proračunskih, odgovornost za diverzifikacijo in uvažanje novosti pa prepuščajo posameznim institucijam (Goedegebuure, Kaiser, Maassen, Meek, van Vught, de Weert 1993).

Vlade zahtevajo strateško izrabo javnih sredstev v visokem šolstvu in zato razvijajo nove modele financiranja, kot je npr. pogodbeno, paketno ali pogojno financiranje (Mora, J.G., Villarreal, E. 1995; Skjodt, K. 1996; Teittinen, T. 1996; Wagner, A. 1996). Novi načini financiranja naj bi spodbujali kakovost in različnost visokošolskih storitev ter pridobivanje višjih sredstev iz privatnih in ostalih javnih virov. Poleg spodbujanja diverzifikacije institucionalnih finančnih virov in različnosti, naj bi novi modeli financiranja, ki temeljijo na evalvaciji in selektivnosti, spodbujali tudi tekmovalnost med visokošolskimi institucijami, samoregulacijo, ki naj bi krepila institucionalno avtonomijo, povezovanje visokošolskih institucij z lokalno in regionalno skupnostjo in končno internacionalizacijo ter mednarodno kredibilnost visokega šolstva.

Vzporedno z deregulacijo in dopuščanjem večje institucionalne avtonomije glede razporejanja sredstev in glede akademskih zadev, vlade pričakujejo, da bodo visokošolske institucije okrepile vodstvene in upravne strukture. Institucije naj bi skrbno oblikovale modele za notranje razporejanje sredstev, kajti pristranska delitev sredstev lahko povzroča nove napetosti znotraj univerz. Toda visokošolske institucije naj bi najprej vzpostavile notranje evalvacijske sisteme, s pomočjo katerih bodo lahko oblikovale nepristranske modele za razporejanje sredstev.

Triangulistični model koordinacije

Zaradi boljšega razumevanja osnovnih značilnosti spremenjenih razmer, v katerih delujejo visokošolske institucije, si strokovnjaki pogosto pomagajo s Clarkovim triangulističnim modelom koordinacije družbenih vplivov (Clark 1983). Clarkov model omogoča boljše razumevanje smeri konfliktov, ki jih povzročajo spremembe na področju visokega šolstva oz. boljše razumevanje razprav ki potekajo v javnosti in znotraj akademske skupnosti.

Na področju visokega šolstva imajo po mnenju Clarka prevladujoči vpliv akademska oligarhija, država in trg. Clark je s pomočjo treh tipičnih-idealnih mehanizmov koordinacije predstavil različne avtoritete in njihov vpliv na model visokošolskega sistema: v prvem modelu ima primarni vpliv akademska skupnost, v drugem modelu ima glavni vpliv država, v tretjem modelu pa je sistem odprt vplivom trga. Mehanizem koordinacije je rezultat medsebojnega vpliva različnih sil, interesov oz. udeležencev znotraj določenega visokošolskega sistema. Clark je z analizo medsebojnih vplivov treh glavnih udeležencev ugotavljal način, kako je določeni visokošolski sistem koordiniran.

Slika 1: Clarkov triangulistični model koordinacije

Vsak kot v trikotniku predstavlja eno od ekstremnih oblik vpliva oz. minimalno prisotnost ostalih dveh oblik vpliva. Lokacija znotraj trikotnika predstavlja kombinacijo različnih stopenj treh prevladujočih oblik moči oz. vpliva.

Akadska oligarhija, ki jo Clark razume kot samoupravljanje akademikov, je v mnogih državah vplivni nasprotnik državne birokracije in političnih odločitev. Akadske interese lahko promovirajo manjše skupine ali posamezni ugledni akademiki. Toda v zadnjem času se akadski vpliv širi zlasti skozi t.i. posredniška telesa (centralna kolegialna telesa), ki imajo pomembno vlogo v koordinaciji visokošolskega sistema. Takšna telesa, ki prevzemajo skrb za evalvacijo akadskega dela in sodelujejo pri oblikovanju nacionalne visokošolske politike so npr. Združenje nizozemskih univerz (VSNU), Visokošolski svet za kakovost (HEQC), ki so ga ustanovile vse britanske univerze ter posamezne nacionalne rektorske konference.

Trg, kot ena od oblik vpliva na vodenje, koordinacijo in kontrolo visokega šolstva, je zamegljen pojem. Čisti trgi v visokem šolstvu so bolj teoretični konstrukt in ne empirična realnost. Bolj primerno je razpravljati o "tržnem vedenju" ali pa npr. o "elementih tržnosti", še zlasti takrat, ko obravnavamo problem tekmovalnosti med visokoškolskimi institucijami. Mehanizmi cene v visokoškolskih procesih ne delujejo. Tudi v primerih, ko so trgi bolj jasno opredeljeni lahko zasledimo prisotnost vladne kontrole teh trgov. Celó v ameriškem visokoškolskem sistemu, ki je pogosto predstavljen kot primer tržnega visokošolskega sistema, ima vlada pomembno vlogo, vsaj v tistem delu visokega šolstva, ki je javno. Pojem segmentiranih trgov ali trgov podobnih struktur sta identificirala tudi Beacher in Kogan, ko sta poudarila dvojni pomen takšnih trgov v visokem šolstvu (Beacher, Kogan, 1992). Visokošolske institucije lahko prodajajo različne storitve, kot so: kratki strokovni tečaji, konzultacije, raziskovalni rezultati in razni tržno usmerjeni programi usposabljanja. V drugem pomenu tržnosti je uveljavljen ugled institucije, ki ima vrednost na nemonetarnem trgu. Toda ugled se lahko spremeni v dejanska finančna sredstva, kajti ugledna institucija lažje pridobi višja sredstva in sklene dobre posle.

Vloga države v koordiniranju visokošolskega sistema je, z določenimi omejitvami, zagotavljanje financiranja visokega šolstva in oblikovanje temeljev visokošolske politike. Pri tem ima lahko "intervencijsko vlogo", ko se vpleta in aktivno vpliva na akadske zadeve ali pa "pospeševalno vlogo", ko z raznimi ukrepi spodbuja razvoj visokega šolstva, vendar se ne vpleta neposredno v politiko in notranje vodenje visokoškolskih institucij (Neave, Vught 1991). Pri oblikovanju državne visokošolske politike je pomembno kdo sodeluje pri procesih odločanja o obsegu in oblikah nacionalnega visokošolskega sistema, na osnovi kakšnih informacij in poznavanja področja se takšne odločitve sprejemajo, kakšni so procesi odločanja in ali ti procesi odločanja vključujejo konzultacije z vsemi sestavnimi deli sistema, t.j. z institucijami, oddelki in posamezniki. Odgovori na takšna vprašanja zagotavljajo prve nujne korake v evalvaciji vladne visokošolske politike. Vlade, ki so nezaupljive do visokega šolstva običajno zadržijo monopol nad razpravo o nacionalni visokoškolski politiki, bolj modre vlade pa spodbujajo odprto, neodvisno razpravo in proučevanje visokošolske politike.

Izvedenci za visoko šolstvo s pomočjo Clarkovega modela analizirajo različne vidike visokošolskih politik in razmerja države z visokošolskimi institucijami (Worgan, 1995; Niklasson, 1995) ter ugotavljajo, da lahko vsak nacionalni visokošolski sistem zakoličimo v prostorskem okviru Clarkovega trikotnika koordinacije. Posamezni visokošolski sistemi so mešanica treh prevladujočih vplivov, ki v različnih državah delujejo v različnih smereh, spreminjajo pa se tudi v času. Tako je npr. v tržno vodenih sistemih visokega šolstva, kot je npr. visokošolski sistem v ZDA, opazno vpletanje vlad v cilje in funkcije visokega šolstva. V državah, kjer so visoko šolstvo tradicionalno regulirale vlade, kot npr. v državah kontinentalne Evrope, postaja vladna vloga vedno bolj šibka. V Veliki Britaniji, kjer so imele univerze v preteklosti prevladujoči vpliv, se v zadnjem času krepi moč države.

Kljub nacionalnim razlikam novejši trendi v visokošolskih politikah kažejo, da vladne mehanizme načrtovanja, regulacije in koordinacije visokega šolstva vse bolj nadomeščajo s samoregulacijskimi sistemi, katerih ključni element je evalvacija visokošolske dejavnosti.

Evalvacija visokega šolstva

Sistematična evalvacija visokega šolstva je bila v večini zahodnoevropskih držav vpeljena v osemdesetih letih. Vlade so oblikovale obsežne mehanizme in formule za ocenjevanje kakovosti poučevanja in raziskovanja. Namen teh, danes že tradicionalnih sistemov evalvacije, je bila zunanja kontrola. Imela je sumativno funkcijo, usmerjena pa je bila na vrednotenje preteklega dela. Vladna telesa so preverjala, ali visokošolske institucije ob optimalni porabi proračunskih sredstev zagotavljajo kakovostno učenje in raziskovanje. Kakovost se je preverjala z objektivnimi oz. kvantitativnimi metodami. To so bili predvsem t.i. "kazalci kakovosti", ki so temeljili na kvantitativnih, instrumentalističnih merilih "kakovosti", kot je npr. število študentov, profesorjev, raziskovalcev, diplomantov, podatki o osipu, raziskovalnih projektih, udeležbah na konferencah, objavljenih delih, informacije o razporejanju sredstev itd. Osnova evalvacije so bili univerzalni standardi, s katerimi so lahko primerjali in razvrščali visokošolske institucije. Takšen pristop h kakovosti je temeljil na treh predpostavkah: kazalci kakovosti so jasno povezani s kakovostjo; kakovost lahko definiramo; kakovost lahko objektiviziramo in kvantificiramo.

V bistvu so bili kazalci kakovosti le drugače imenovani kazalci storilnosti, ki so v šestdesetih, zlasti pa v sedemdesetih letih predstavljali osnovo za merjenje institucionalne učinkovitosti. Ko so vladne retorike v osemdesetih letih začele namesto učinkovitosti poudarjati kakovost visokega šolstva, so se kazalci delovanja opredeljevali kot kazalci kakovosti. Temu so sledile razprave in mnoge raziskave. Namen teh prizadevanj je bilo razviti in izpopolniti takratne kazalce, s pomočjo katerih naj bi preverjali kakovost. Številni razpravljalci so se spraševali, ali med kazalci kakovosti in kakovostjo sploh obstaja dejanska zveza. Mnenja so bila deljena. Vladni predstavniki so poudarjali pomen kazalcev kakovosti. Prepričani so bili namreč, da določitev "pravih" kazalcev kakovosti ni sporna. Predstavniki aka-

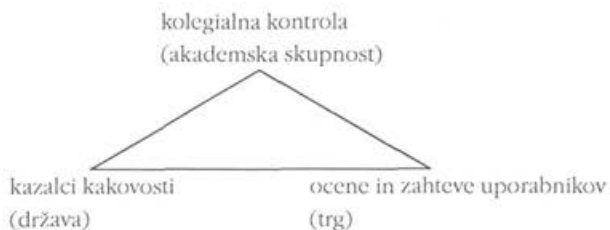
demškega sveta so bili do uporabe kazalcev kakovosti na splošno bolj zadržani in skeptični (Cave, Hanney, Kogan, Trevett, 1988). V glavnem so ugotavljali, da kazalci kakovosti ne upoštevajo kvalitativnih vidikov visokošolske dejavnosti in zane-marjajo bistvo visokega šolstva. Po njihovem mnenju so bili kazalci kakovosti le statistični podatki in informacije o upravljanju.

Prizadevanja prejšnjih vlad, da bi spodbudile večjo učinkovitost in kakovost akademskega dela, niso dosegla željenih učinkov, saj tradicionalni pristopi in uveljavljeni vladni kriteriji niso upoštevali narave akademskega dela ter kulturnega konteksta visokošolskih institucij. Institucije in posamezniki so začeli svojo dejavnost prilagajati tistemu, kar se je v evalvacijah "cenilo in upoštevalo", zato se je siromašila kakovost samega dela. Ker tradicionalni pristopi niso dosegli željenih namenov, so konec osemdesetih let začeli razvijati nove sisteme za evalvacijo kakovosti visokega šolstva (Kogan 1989).

Predmet razprav, ki so potekale vzporedno z oblikovanjem novih sistemov, je bilo razmerje moči v evalvacijskih procesih. Strokovnjaki so postavljali vprašanja o tem kdo naj ima "v lasti" evalvacijski proces in kdo naj ga nadzoruje? Država ali posamezna visokošolska institucija? Kdo naj bi bil "lastnik" rezultatov evalvacije? In končno, kako zagotoviti, da se ne bo evalvacija ponovno spremenila v "papirnatega tigra"?

Bistvene dileme teh razprav je povzel Ron Barnett, ko je s pomočjo Clarkovega modela triangulacije predstavil tri glavne metodološke pristope v evalvaciji visokega šolstva (Barnett, 1992).

Slika 2: Metodološki pristopi in družbene avtoritete

Posamezna metoda odraža določeno avtoriteto: akademsko skupnost, državo ali trg. Po prikazani shemi bo država med evalvacijskimi metodami dajala prednost kazalcem kakovosti, akademska skupnost bo podpirala kolegialno kontrolo, tržno voden sistem pa bo usmerjen v uporabniške pristope. Seveda so takšne interpretacije preveč enostavne. Akademska skupnost morda ne bo zadovoljna le s kolegialno kontrolo in bo vključila kazalce kakovosti. Država bo mogoče podpirala posebno obliko zunanje kolegialne kontrole v obliki inšpekcije, akreditacije ali revizije. Istočasno bodo lahko potekale tudi akreditacije, ki jih bodo izvajala ustrezna strokovna telesa. Shema predstavlja le ključne družbene sile in dominantne smeri razvoja v evalvaciji visokega šolstva. Po mnenju Barnetta lahko na splošno opazimo premikanje od kolegialne kontrole k državno vodenim kazalcem kakovosti. Avtoriteta trga na področju evalvacije visokega šolstva je zaenkrat šibka,

kar se odraža tudi v nerazvitih načinih preverjanja kakovosti visokega šolstva s perspektive trga (Barnett 1992).

Barnett je v svoji naslednji razpravi evalvacijske sisteme analiziral v smislu razsvetljenstva in nadzora (Barnett, 1994). Z vidika razsvetljenstva je ključno vprašanje, do katere mere narašča samorazumevanje tistih, ki so vrednoteni. V primeru, če je za visokošolsko institucijo bistveno, da bolje razume samo sebe in lahko na ta način sama in za sebe spreminja svoje delovanje, lahko govorimo o prisotnosti razsvetljenstva. Za sisteme, kjer je osnovna mera razsvetljenstvo, so značilne emancipacijske dimenzije kot je npr. kritična samorefleksija, notranja odgovornost, samodogovarjanje, spreminjanje posameznikov in samopooblaščenje. V sistemih, kjer razsvetljenstvo ni upoštevano, prevladujejo tehnicistične dimenzije kot je npr. manipulacija, vsiljeni standardi, zunanja odgovornost, spreminjanje sistema in naraščajoča moč zunanje oblasti. Sisteme s tehnicističnimi dimenzijami običajno uporablja država, ko si hoče zagotoviti večji nadzor nad visokim šolstvom.

Evalvacijski sistemi se lahko razlikujejo tudi glede na ključno vprašanje: kdo ima nadzor nad evalvacijo. Predvidevamo lahko, da bo sistem evalvacije, ki je pod državno kontrolo, birokratske narave, medtem ko naj bi bila evalvacija, ki jo nadzoruje akademska skupnost, kolegialne narave in bolj občutljiva za kontekst. Po Barnettovem mnenju je takšno razmišljanje preveč enostavno. V praksi lahko državno nadzorovani sistemi temeljijo na evalvaciji kolegov, medtem ko so lahko akademsko zasnovani modeli usmerjeni v birokratski pristop, morda zato, ker je evalvacija obravnavana zgolj kot formalnost, če že ne kot nadležnost, ki nima posebno koristnega učinka. Ključno vprašanje torej ni toliko, kdo izvaja evalvacijo, temveč v čigavem interesu dela. Če poenostavimo: kdo nadzoruje evalvacijo? Ali je ta nadzor zunaj ali znotraj akademske skupnosti?

Rezultat razmisleka o razmerju moči se kaže v nadomeščanju zunanje, državne kontrole in regulacije visokega šolstva z novimi sistemi evalvacije, ki predstavljajo kombinacijo zunanjih in notranjih pristopov. Ti sistemi, ki so jih v razvitem svetu razvili v devetdesetih letih, naj bi bili sprejemljivi tako za vlade kot za visokošolske institucije. Namen novih pristopov je poleg odgovornosti tudi nenehno zagotavljanje in izpopolnjevanje kakovosti ter samoregulacija v visokem šolstvu. Poudarjena je predvsem sistematična, strukturirana in nenehna pozornost, ki jo visokošolske institucije namenjajo kakovosti svojega dela. V okviru visokošolskih institucij prevladuje izpopolnjevanje kakovosti, ki ima formativno funkcijo. Najbolj pomembna funkcija formativnega pristopa je ugotoviti prednosti in slabosti ter na osnovi takšnih analiz oblikovati priporočila za prihodnje izpopolnjevanje kakovosti dela.

Evalvacija v novih sistemih poteka na več ravneh: na institucionalni ravni (fakulteta, univerza) in na ravni oddelka oz. disciplinarni ravni (Dahlhoff, Harris, Shattock, Staropoli, Veld 1991). Posamezne ravni evalvacije običajno vključujejo naslednje vidike:

- vložek: sredstva institucije, opremljenost institucije, akademsko in drugo osebje, kakovost kandidatov za študij, svetovanje in usmerjanje, načini preseganja razlik;

- vsebina in kontekst: organizacijski principi ali vsebina študijskega programa in raziskovalnih projektov;
- proces: sam potek in načini poučevanja, učenja, raziskovanja in upravljanja;
- rezultat: kakovost diplomantov, permanentno in dopolnilno izobraževanje diplomantov, rezultati in kvaliteta raziskovalnega dela.

V nekaterih državah poudarjajo evalvacijo celotnih institucij, drugje dajejo prednost disciplinarnemu pristopu, ki je dopolnjen z revizijami institucionalnega vodenja. Področja evalvacije v visokem šolstvu so poučevanje in učenje, raziskovanje ter vodenje in upravljanje ter druge storitve visokošolskih institucij.

Sistemi, ki vključujejo notranjo in zunanjo evalvacijo, temeljijo na metodi notranje samoevalvacije in na metodi zunanje kolegialne kontrole, ki se občasno dopolnjuje z metodo institucionalne revizije.

Zunanja evalvacija. Glavni namen zunanje evalvacije je odgovornost visokega šolstva do širše družbe. Odgovornost za kakovost pomeni, da imajo visokošolske institucije vzpostavljene notranje evalvacijske mehanizme, s pomočjo katerih lahko širši javnosti demonstrirajo doseganje svojih ciljev. Poleg odgovornosti pa so še drugi nameni: načrtovanje visokega šolstva, vpogled v kakovost, vrednost za denar, transparentnost in mednarodna kredibilnost visokega šolstva. Namen zunanje evalvacije je lahko tudi razvrščanje ali primerjanje kakovosti visokošolskih institucij, kar služi kot osnova pri razporejanju državnih sredstev.

V zahodnoevropskih državah zasledimo dve prevladujoči vrsti zunanje evalvacije visokega šolstva (Neave 1994). Prva je t.i. posredno državna evalvacija, ki jo izvajajo vladna oz. "neodvisna" vladna telesa ali zanje posebej izurjeni izvedenci. Primer vladnih izvajalcev, ki preverjajo kakovost, je npr. inšpektorat na Nizozemskem, oddelki za ocenjevanje kakovosti pri finančnih svetih za visoko šolstvo v Veliki Britaniji (HEFC) ali Nacionalni komite za evalvacijo (CNE) v Franciji.

Druga vrsta zunanje evalvacije je medinstitucionalna evalvacija, ki jo izvajajo specializirana t.i. posredniška ("buffer") telesa. Običajno jih ustanovi skupnost visokošolskih institucij v dogovoru z vlado. Uveljavljena telesa, ki usklajujejo zahteve in želje vlade ter visokega šolstva so Zveza sodelujočih univerz Nizozemske (VSNU) in Svet za kakovost visokega šolstva (HEQC) v Veliki Britaniji. Ta telesa imajo vlogo neodvisnih in nevtralnih strokovnih teles. Poleg zbiranja informacij o kakovosti nacionalnega visokošolskega sistema, razvijajo evalvacijsko metodologijo, koordinirajo celoten evalvacijski proces, pripravljajo priročnike za evalvacijo, uvajajo in usposabljaajo izvajalce samoevalvacij in zunanje izvedence ter skrbijo za diseminacijo domačih in mednarodnih izkušenj. Za ustanovitev medinstitucionalnega telesa so neizogibno potrebni: konsenzualni mandat s pristankom univerz in samostojnih visokošolskih zavodov; prvovrstno strokovno osebje, ki ga ceni tako vlada kot visokošolski zavodi; sodelovanje vodstev, tj. teles rektorjev in dekanov; zadostni viri; dobro zastavljen načrt za postopke evalvacijskega delovanja.

Po državah so velike razlike predvsem v tem, kdo prevzame skrb za zunanjo evalvacijo. Vlade, ki so nezaupljive do visokega šolstva, zadržijo monopol nad zunanjo evalvacijo. V teh primerih vlade ne zaupajo v sposobnost univerz, da zmorejo same vzdrževati zadovoljivo raven kakovosti. V državah, kjer je raven zaupanja vlad v visoko šolstvo visoka, spodbujajo oblikovanje sistemov zunanje evalvacije, v

okviru katerih se pregledujejo postopki in mehanizmi evalvacije, ki jih razvijajo posamezne univerze. Takšen način seznanjanja vlad o tem, kako univerze vzdržujejo in izpopolnjujejo standarde svojega dela, je veliko manj vsiljiv. Ta pristop ne vključuje zahteve, da se zunanja evalvacijska skupina do podrobnosti seznani z delom določenega oddelka ali posameznika, ampak zagotavlja, da se institucija sama podrobno seznani z delom svojih oddelkov in zaposlenih in da lahko na osnovi teh spoznanj načrtuje ustrezne ukrepe in strategije nadaljnjega delovanja.

Metoda zunanje evalvacije je kolegialna kontrola. Kontrolo kolegov predstavljajo ocene, ki jih oblikujejo strokovni kolegi oz. predmetni izvedenci v okviru določene discipline. Kolegi so lahko razumljeni tudi širše, ne le kot kolegi iz iste discipline, ampak tudi posebej usposobljeni izvedenci za evalvacijske procese v visokem šolstvu. Osnova zunanje evalvacije so samoevalvacijska poročila, ki so izdelana v okviru določene discipline ali v okviru določene visokošolske institucije. Disciplinarna samoevalvacijska poročila analizirajo in ocenjujejo zunanji predmetni izvedenci, institucionalna samoevalvacijska poročila pa neodvisni izvedenci za evalvacijske procese v visokem šolstvu, ki ocenjujejo notranje evalvacijske mehanizme na posameznih institucijah. Predmet teh institucionalnih pregledov oz. revizij ni sama kakovost, ampak mehanizmi za zagotavljanje kakovosti.

Notranja evalvacija. Glavni cilj notranje evalvacije je izpopolnjevanje kakovosti. Poleg tega lahko notranja evalvacija prispeva k boljšemu samospoznavanju in samorazumevanju ter služi kot pomoč pri samoregulaciji visokošolske institucije (Kells, 1992). Učinkovitost notranje evalvacije ni odvisna od vrste in števila prisotnih mehanizmov, ampak predvsem od razvite kulture kakovosti med vsemi člani akademske skupnosti. Toda spreminjanje kulture je počasen in zapleten proces, ki ga ni priporočljivo pospeševati. Spreminjanje kulture zahteva postopno spreminjanje vedenja in delovnih metod, predvsem pa zahteva spremembo načina vodenja in upravljanja institucije.

Dober sistem notranje skrbi za kakovost temelji na samoevalvaciji, ki postane del rednega spremljanja in pregleda akademskega dela. Visokošolske institucije lahko šele na osnovi redno vodene evidence ocenjujejo izobraževalni in raziskovalni proces, identificirajo problematična področja in pripravljajo ukrepe za reševanje problemov. Samoevalvacija zagotavlja visokošolskim institucijam okvir za oblikovanje lastne definicije kakovosti, služi jim kot pomoč pri oceni dosežkov lastnega poslanstva in strateških ciljev ter jim omogoča pripravo akcijskega načrta za nadaljnje delo. S pomočjo samoevalvacije lahko visokošolske institucije ponovno premislijo svoje cilje. Na ta način lahko kadarkoli ugotavljajo, če se približujejo ciljem, merijo svoj utrip in ukrepajo takoj, ko je to potrebno.

Samoevalvacija je torej proces opredeljevanja, zbiranja in analiziranja kvalitativnih (samoocene zaposlenih in mnenja uporabnikov) in kvantitativnih (dejstva) informacij, ki vodi do odločitev o predvidenih (možnih) modifikacijah, izpopolnjevanju in nadaljevanju ciljev visokošolske institucije.

Dejavniki, ki vplivajo na uspešen potek samoevalvacijskega procesa so:

- naklonjeno vodstvo, ki jamči za zaupljivo okolje, v katerem lahko člani samoevalvacijske skupine varno ugotavljajo motnje in o njih razpravljajo;
- primeren načrt, ki upošteva posebnosti evalvacije in primera;

- ustrezno usposabljanje udeležencev samoevalvacijskega procesa;
- velika notranja motiviranost za samoevalvacijo, katere rezultati naj bi zagotavljali možnosti boljših pogojev za kakovostno delo;
- visoka obveščenost in soudeležba, ki pri udeležencih sproža notranjo odgovornost za rezultate samoevalvacije;
- zbiranje pomembnih informacij (mnenja in dejstva);
- povezava rezultatov samoevalvacije s finančnimi načrti in s pridobivanjem zunanjih sredstev;
- učinkovito in upoštevano medinstitucionalno telo, ki koordinira evalvacijski proces;

Izkušnje v tujini kažejo, da je za visokošolske institucije veliko bolje, če odgovornost za evalvacijo vzamejo v svoje roke, kot da jo prepustijo pristojnemu ministrstvu ali vladi. Na začetku uvajanja notranjega evalvacijskega sistema je zelo pomembno, da vsi udeleženi razumejo idejo, na kateri temelji sistem, torej, da je notranji vidik zagotavljanja kakovosti najbolj pomemben. Sistem je razvit šele takrat, ko visokošolske institucije izvajajo samoevalvacijo zaradi lastnih razlogov in potreb, ne pa zaradi zunanjih komisij izvedencev. Zunanje komisije takrat prevzamejo vlogo partnerja v razpravah o notranjem zagotavljanju kakovosti.

Čeprav se novi sistemi evalvacije v visokem šolstvu razlikujejo glede na določene nacionalne posebnosti, imajo tudi nekatere skupne elemente, kot so: meta-koordinacija evalvacijskega procesa, kombinacija notranje (samoevalvacija) in zunanje (kolegialna kontrola) evalvacije, evalvacijsko poročilo (analiza prednosti in slabosti ter priporočila za izpopolnjevanje) ter odnos med evalvacijskimi rezultati in odločitvami o financiranju (EC-C, 1993). Ti skupni elementi predstavljajo osnovo za opredelitev splošnega mednarodnega sistema, ki bi v prihodnosti omogočal primerjalno evalvacijo kakovosti visokošolskih sistemov in akademsko priznavanje v Evropi.

Splošni sistem evalvacije. Temeljna načela ter elemente splošnega evalvacijskega sistema je predlagal nizozemski strokovnjak, svetovalec Združenja rektorjev evropskih univerz (CRE), F.A. van Vught (1993). Jedro splošnega sistema evalvacije visokega šolstva sestavljajo naslednji elementi:

- *Strokovno telo na metanivoju.* Prioriteta je vzpostavitev nacionalnega telesa t.i. posredniške (buffer) institucije, ki jo ustanovijo vse institucije visokega šolstva v dogovoru z vlado. Takšna institucija ima vlogo neodvisnega in nevtralnega usklajevalca različnih interesov predstavnikov vlade in visokošolskih institucij.
- *Samoevalvacija.* Kritični element v vsakem evalvacijskem sistemu je metoda samoevalvacije. Izkušnje kažejo, da je lahko sistem učinkovit le, če akademiki sprejmejo evalvacijo za svojo lastno dejavnost. Objektivno in validno samoocenjevanje vključuje udeležbo vseh tistih, ki jih problemi kakovosti prizadevajo (člani akademske skupnosti: profesorji, raziskovalci, študenti in administratorji).
- *Kolegialna kontrola.* Tretji skupni element v splošnem sistemu je metoda kolegialne kontrole, kombinirana z obiski zunanjih izvedencev. V poročilu naj bi izvedenci upoštevali tudi strokovna mnenja mednarodnih članov, predstavnikov delodajalcev, strokovnih združenj, diplomantov in študentov.
- *Poročilo.* Četrti element splošnega sistema je poročanje o rezultatih in izkušnjah

z uporabljenimi metodami. Poročilo naj ne bi predstavljalo sodbe ali razvrščanja institucij, temveč naj bi spodbujalo institucionalno spremembo in služilo kot pomoč pri izboljšanju kakovosti obravnavanih institucij. Udeleženci evalvacije se morajo dogovoriti, kateri deli poročila bodo objavljeni. Vseh ugotovitev evalvacije namreč ni primerno objavljati. Če bo objavljeno vse tisto, kar so člani akademske skupnosti napisali ali povedali, se lahko zgodi, da bo v akademski skupnosti prevladala kultura kompromisa, katere edini cilj je zadovoljiti zunanjim zahtevam, ne pa notranjim namenom. Zato se morajo vlada in institucije visokega šolstva strinjati o vseh vidikih, ki so obravnavani v javnem poročilu. Objavili naj bi tisti del poročila, kjer sta razvidna jasnost in vpogled v kakovost visokega šolstva.

– *Financiranje*. Zadnji skupni element splošnega sistema je odnos med rezultati evalvacije in (vladnimi) odločitvami o financiranju visokošolske dejavnosti. Rezultati evalvacije naj ne bi neposredno vplivali na finančne odločitve. Zveza med rezultati ocenjevanja kakovosti in finančnimi odločitvami naj bi bila posredna. V praksi bi to pomenilo, da npr. vlada lahko ustavi financiranje določenega programa, ko lahko dokaže dolgotrajno pomanjkanje kakovosti. V primeru, da komisija izvedencev oceni kakovost določenega programa za neprimerno, ima fakulteta na razpolago čas, v katerem naj bi odstranila pomanjkljivosti. Naslednja komisija z novim mandatom bi v naslednjih letih pregledala ali je fakulteta upoštevala priporočila. Če bi bila kakovost še naprej slaba, bi minister opozoril fakulteto in naznanil svoj namen: zaustaviti financiranje. Potem bi fakulteti, ki bi dobila takšen poziv, še vedno ostalo nekaj časa za ukrepanje.

Vsak od navedenih elementov se lahko v posameznih državah različno uresničuje. Tako v nekaterih državah ocenjujejo kakovost na ravni oddelkov ali celotne institucije. V Franciji npr. Nacionalni komite za evalvacijo uporablja oba pristopa, obsežno evalvacijo institucij in evalvacijo disciplin na ravni oddelkov. V Veliki Britaniji imajo dve ločeni telesi: Svet za kakovost visokega šolstva se ukvarja z revizijo (audit) kakovosti celotnih institucij, finančni sveti pa skrbijo za evalvacijo kakovosti akademskih disciplin. Na Nizozemskem je trenutno uveljavljen disciplinarni pristop, ki pa ga nameravajo v kratkem dopolniti s kontrolo celotnih institucij.

Izkušnje držav, ki že uvajajo nove evalvacijske sisteme, lahko služijo kot izhodišča pri vzpostavljanju posameznih nacionalnih modelov. Natančnega sistema, ki bi ga lahko uspešno uporabili v številnih državah, ni mogoče izdelati. V okviru nacionalnega sistema visokega šolstva bo potrebno oblikovati lastno rešitev, ki bo upoštevala vse nacionalne posebnosti, t.j. politične, gospodarske in kulturne razmere v državi.

Razmere na slovenskih univerzah

Z visokošolsko zakonodajo iz leta 1993 je tudi v Sloveniji opredeljena sistem-ska skrb za kakovost izobraževalnega, znanstveno-raziskovalnega, umetniškega in strokovnega dela na področju visokega šolstva (Zakon o visokem šolstvu, 80.člen). Zunanji nadzor nad kakovostjo visokošolskih institucij je prevzela Komisija za

kakovost visokega šolstva, ki so jo konec leta 1996 oblikovale vse slovenske visokošolske institucije. Komisija bo o svojem delu enkrat letno poročala senatom visokošolskih institucij, Svetu za visoko šolstvo Republike Slovenije in Svetu za znanost in tehnologijo Republike Slovenije. Poročilo bo javno objavljeno.

V okviru raziskovalnega projekta "Evalvacija visokega šolstva", ki ga financirata Ministrstvo za znanost in tehnologijo in Ministrstvo za šolstvo in šport, so bile opravljene mednarodne primerjalne analize (Kump 1994), pripravljen pa je tudi osnutek načrta za vzpostavitev sistema za zagotavljanje kakovosti slovenskega visokega šolstva (Kump 1995a). Pri oblikovanju osnutka so bili upoštevani nekateri elementi, ki so skupni sicer različnim, toda že razvitim nacionalnim sistemom z več letnimi evalvacijskimi izkušnjami. Izdelano je tudi osnovno metodološko orodje (Kump, 1995b) za eksperimentalno fazo samoevalvacij, ki v letu 1997 potekajo v okviru vzorca slovenskih visokošolskih institucij.

Izkušnje s pilotnimi evalvacijami kažejo, da so glavni problemi pri vpeljevanju evalvacijskega sistema v slovensko visoko šolstvo razmerja moči. Čeprav Zakon o visokem šolstvu zagotavlja institucionalno avtonomijo, so visokošolske institucije še vedno močno kontrolirane preko vladnega financiranja. Vlada razdeljuje in nadzoruje finančna sredstva za plače, zgradbe in opremo glede na vrsto in namen visokošolskih programov ter glede na število študentov in diplomantov. Ker so državna sredstva dodeljena neposredno posameznim članicam univerze, je moč v veliki meri locirana na ravni fakultete, medtem ko je moč na ravni univerze še vedno relativno šibka. Implementacija sistema evalvacije ima lahko v takšnih okoliščinah nejasne učinke in nepredvidljive posledice. Visokošolske institucije, ki so se odločile sodelovati v eksperimentalnih samoevalvacijah, se zavedajo morebitnih nepričakovanih posledic, zato se obotavljajo že na začetku samoevalvacijskega procesa.

Dodaten zadržek predstavlja delitev pristojnosti med dve ministrstvi (Ministrstvo za znanost in tehnologijo in Ministrstvo za šolstvo in šport), ki razdelujeta glavnino državnih finančnih sredstev za visoko šolstvo. Izvedenci Sveta Evrope in Evropske rektorske konference so po obisku v Sloveniji ugotovili, da je obstoječe prelivanje državnih sredstev z dveh ministrstev na posamezne članice univerz zapleteno in netransparentno, hkrati pa povečuje tudi same stroške financiranja. Paketno financiranje univerz in finančna avtonomija bi obema univerzama olajšalo načrtovanje in omogočilo bolj učinkovito izrabo sredstev. Revizijska skupina Evropske rektorske konference je po obisku Univerze v Ljubljani ugotovila, da univerza namenja sistematično pozornost kakovosti v habilitacijskih postopkih in merilih, potrebno pa bo razviti kulturo kakovosti in mehanizme evalvacije za področje poučevanja, raziskovanja, vodenja in upravljanja ter različnih storitev univerze.

Da bi vodenje in upravljanje na slovenskih univerzah postalo primerljivo z vodenjem in upravljanjem na univerzah v razvitem svetu, bi vlada morala visokemu šolstvu dopustiti resnično institucionalno avtonomijo, še prej pa opustiti centralizacijo in regulacijo tega področja. Pregleden in nepristranski sistem za razdelitev državnih sredstev ter oblikovanje usklajene politike visokega šolstva bi moralo postati del odgovornosti vlade. Vlada naj bi univerzama zagotovila stabil-

no paketno financiranje, univerzi pa naj bi državna sredstva razdeljevali na osnovi skrbno pripravljenega in s konsenzom sprejetega modela za notranje razporejanje sredstev. Na osnovi redne evalvacije svoje dejavnosti, bi univerzi lažje načrtovali svoje delo ter pripravili ustrežnejšo izrabo sredstev. S pomočjo evalvacijskih rezultatov pa bi lahko argumentirano sodelovali tudi pri oblikovanju nacionalne visokošolske politike.

LITERATURA

- Barnett, R. 1992. *Improving Higher Education*. Buckingham: The Society for Research into Higher Education & Open University Press.
- Barnett, R. 1994. Power, Enlightenment and Quality Evaluation. *European Journal of Education*, 2, 165-180.
- Beacher, T., Kogan, M. 1992. *Process and Structure in Higher Education*. London: Routledge.
- Cave, M., Hanney, S., Kogan, M., Trevett, G. 1988. *The Use of Performance Indicators in Higher Education: A Critical Analysis of Developing Practice*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Clark, B. 1983. *The Higher Education System: Academic Organisation in Cross-National Perspective*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Dahlöf, U., Harris, J., Shattock, M., Staropoli, A., in't Veld, R. 1991. *Dimensions of Evaluation*. London: Jessica Kingsley Publishers, Higher Education Policy Series 13.
- European Community - Commission (EC-C). 1993. *Quality management and quality assurance in European higher education*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Goedegebuure, L., Kaiser, F., Maassen, P., Meek, L., van Vught, F., de Weert, E. (ur.). 1993. *Higher Education Policy*. Oxford: Pergamon Press.
- Kells, H.R. 1992. *Self-Regulation in Higher Education: a multi-national perspective on collaborative systems of quality assurance and control*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Kogan, M. 1989. *Evaluating Higher Education*. London: Jessica Kingsley Publishers, Higher Education Policy Series 6.
- Kump, S. (ur.). 1994. Kakovost visokega šolstva, Tematska številka Novosti CRU, 5-6.
- Kump, S. 1995a. Zagotavljanje kakovosti slovenskega visokega šolstva. *Raziskovalec*, 4, 9-14.
- Kump, S. 1995b. Samoevalvacija v visokem šolstvu. Ljubljana: Andragoški center Slovenije.
- Neave, G., van Vught, F. 1991. *Prometheus Bound: the changing relationship between government and higher education in Western Europe*. Oxford and Paris: Pergamon Press and IAU Press.
- Mora, J.G., Villarreal, E. 1995. New financial relationship between the administration and universities: The Valencian case. *Higher Education Management*, 3, 297-307.
- Neave, G. 1994. The Politics of Quality Developments in Higher Education in Western Europe, *European Journal of Education*, 2, 115-134.
- Niklasson, L. 1995. State, Market and Oligarchy in Higher Education: A Typology and an Outline of the Debate. *Higher Education Management*, 3, 345-351.
- Skjold, K. 1996. Financing Higher Education in Denmark. *Higher Education Management*, 1, 41-49.

- Teittinen, T. 1996. Resource Acquisition and Allocation at the University of Kuopio: An Overview. *Higher Education Management*, 1, 27-39.
- Van Vught, F.A. 1993. Towards a general model of quality assessment in higher education. V: Brennan, J., van Vught, F.A.: *Questions of Quality in Europe and Beyond*. London: Quality Support Centre and The Open University.
- Wagner, A. 1996. Financing Higher Education: New Approaches, New Issues, *Higher Education Management*, 1, 7-18.
- Worgan, P. 1995. The Changing Relationship Between the State and Higher

Arend LIJPHART*

NEENAKA PARTICIPACIJA: NERAZREŠENA DILEMA DEMOKRACIJE

Predsedniški nagovor, Ameriško društvo politologov, 1996

Nizka volilna udeležba je resen demokratični problem zaradi petih razlogov: (1) pomeni nezadostno udeležbo, ki je sistematično pristranska do manj premožnih državljanov; (2) nezadostna udeležba pomeni nezadosten političen vpliv; (3) udeležba volilcev v ZDA je še posebej nizka, toda če jo ocenjujemo v odstotkih populacije z volilno pravico, je sorazmerno nizka v večini drugih držav; (4) udeležba na vmesnih, regionalnih, lokalnih in nadnacionalnih volitvah - na manj pomembnih, vendar nikakor ne nepomembnih volitvah - je še zlasti zelo slaba. Zdi se, da udeležba vsepovsod upada. Problem neenakopravnosti je mogoče rešiti z institucionalnimi mehanizmi, ki maksimirajo udeležbo. Ena možnost je kombinacija preprostih pravil za registracijo volilcev, proporcionalne zastopanosti, redkih volitev, volitev ob koncu tedna in izvajanje manj pomembnih volitev sočasno z najbolj pomembnimi državnimi volitvami. Druga možnost, ki lahko sama zase maksimira udeležbo, so obvezne volitve. Njihove prednosti daleč presegajo normativne in praktične ugovore.

Enakost proti participaciji

Politična enakost in politična participacija sta temelja demokratičnih idealov. Načeloma sta popolnoma združljivi. Toda kot politologi vedo že dolgo, je v praksi sodelovanje močno neenako. In neenaka participacija pomeni neenak vpliv, kar je velika dilema predstavniške demokracije, v kateri je "demokratična doveznost (izvoljenih predstavnikov) odvisna od participacije državljanov" (Verba 1996, 2) in je resen problem, tudi če participacije ne jemljemo predvsem kot predstavniški instrument, ampak kot bistveno demokratično vrednoto. Še več, politologi prav tako že dolgo vedo, da neenakost zastopanosti in vpliva nista naključno razporejeni, ampak sistematično usmerjeni v korist privilegiranih državljanov - tistih z višjimi dohodki, večjim bogastvom in boljšo izobrazbo - in zoper manj privilegiranim državljanom.

Ta sistematična razredna pristranskost je posebej izrazita pri bolj intenzivnih in časovno zahtevnejših oblikah participacije. Steven J. Rosenstone in John Mark Hansen (1993, 238) sta ugotovila, da kolikor manjše je v ZDA število sodelujočih v političnih dejavnostih, toliko večja je neenakost v participaciji. Tudi v ostalih

*Arend Lijphart je profesor politologije na University of California, San Diego. Članek je predelana verzija razprave, ki je izšla v *American Political Review* 1997.

državah so zlasti bolj privilegirani državljani tisti, ki se ukvarjajo z intenzivnimi načini participacije - tako z običajnimi dejavnostmi, kot so delo pri volilnih kampanjah, stiki s predstavniki vlade, prispevanje denarja za stranke ali kandidate ter z neformalnim delovanjem v skupnosti in z neobičajnimi dejavnostmi, kot je sodelovanje v demonstracijah, bojkotih, zavračanju plačevanja davkov in stanarin, zasedanju poslopij in oviranju prometa.

Volitve so manj neenake od drugih oblik participacije, vendar še zdaleč niso nepristranske. Pristranskost je zlasti močna v ZDA, kjer "ne glede na to, kakšno sodelovanje državljan sprejme, vzorec razredne neenakosti ostaja nespremenjen", in kjer sta na daljše obdobje raven volilne udeležbe in razredne neenakosti močno in negativno povezani: "Kadar se volitev udeleži (sorazmerno) veliko državljanov, bolje predstavljajo volilno telo kakor takrat, kadar voli manj ljudi... Razredna enakost in sodelovanje sta bila največja ob volitvah z visoko udeležbo leta 1960 in najmanjša ob nizki volilni udeležbi v osemdesetih letih. Ko je udeležba v letih 1960 in 1988 upadala, so se razredne neenakosti množile" (Rosenstone in Hansen 1993, 238, 241). Čeprav na splošno ni tako močan, je enak vzorec mogoče videti v drugih demokracijah.

Zanimivo je, da so se ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja, ko so v številnih državah sprejeli splošno volilno pravico, politični analitiki nagibali k domnevi, da bodo bolje izobraženi in bolj premožni tisti, ki se bodo racionalno odločili, da ne bodo volili. Francoski opazovalec je leta 1896 ugotovil: "Intelektualna elita ljudi se sprašuje, ali je vredno oddati glas, ki je obsojen na to, da se bo izgubil med glasovi velike množice" (citirano v Tigstenu 1937, 184). Toda empirične študije kažejo, da sta socioekonomski položaj in volitve pozitivno, ne pa negativno povezana. Harold F. Gosnell (1927, 98) je v svoji študiji predsedniških volitev leta 1924 v Chicagu ugotovil, da se je udeležba povečala z ekonomskim položajem in da "več šolanja kot ga je bil posameznik deležen, bolj verjetno je, da se je vpisal v volilni imenik in volil na predsedniških volitvah". V članku v *American Political Science Review* dve leti prej so poročali o istem jasnem vzorcu na podlagi volilne študije v malem Ohio Townu v Delawareu (Arneson 1925). Herbert Tingsten (1937, 155) je preučil veliko število volilnih študij iz Švice, Nemčije, Danske, Avstrije, ZDA in Švedske, ki so jih izvedli v letih med 1907 in 1933, in ugotovil "splošno pravilo, da volilna frekvenca narašča z vse boljšim socialnim položajem."

Je demokratično dilemo neenakega sodelovanja mogoče razrešiti? Z verjetno izjemo finančnih prispevkov¹, je mogoče narediti le malo, da bi izenačili sodelovanje pri bolj intenzivnih dejavnostih; mobilizacija več ljudi, ki bi sodelovali, se zdi slaba pomoč, kajti kot toži Verba (1996, 7), "za večino dejavnosti mobilizacije pripeljejo iste ljudi, ki bi bili dejavni tudi spontano". Toda delna rešitev vprašanja je poskrbeti, da bi bila najbolj osnovna oblika sodelovanja, namreč volitve, tako

¹ Dajanje finančnih prispevkov za kampanje, stranke in kandidate je vsaj z dveh strani izjemna dejavnost. Najprej po tem, da je to značilno dohodkovna pristranskost, ki je večja kot pri vseh ostalih oblikah sodelovanja (Verba, Scholzman in Brady 1995, 516-7); drugič po tem, da to vsaj načeloma mogoče izravnati s celovitim in ekskluzivnim javnim financiranjem političnih strank in kampanj - politika, ki pa jo je težje izvajati v državah, kot so ZDA s svojo "na kandidate osredotočeno politiko" (Wattenberg 1991), kot pa v državah z močnimi in discipliniranimi strankami.

enaka, kot je to sploh mogoče - zlasti pomembno kot "demokratska protiutež" (Teixeira 1992, 4) drugim oblikam sodelovanja, ki jim je namenjeno, da bodo ostale neenake. In očiten način, kako narediti volitve bolj enake, je maksimirati udeležbo na volitvah. Demokratski cilj bi ne smel biti samo vsesplošna volilna pravica, ampak vsesplošna oziroma skoraj vsesplošna volilna udeležba - v skladu s Tingstenovim (1937, 230) "zakonom disperzije", ki trdi, da je verjetnost razlike pri volilni udeležbi "manjša, kolikor višja je splošna participacija... Možnosti disperzije... so obratnosorazmerne z volilno participacijo".²

Na podlagi študij od tridesetih let tega stoletja do osemdesetih in devetdesetih kar precej vemo o institucionalnih mehanizmi, ki lahko povečajo udeležbo, na primer nezapletena pravila o registraciji volilcev, sorazmerno nepogoste volitve, volitve ob koncu tedna in obvezna volilna udeležba. Vse te študije od tridesetih let dalje so ugotovile, da je obvezna volilna udeležba posebej učinkovita metoda doseganja visoke udeležbe - kljub na splošno nizkim globam (primerljivim z globami za napačno parkiranje), ohlapnemu izvajanju (večji prizanesljivosti kot pri uveljavljanju pravil za parkiranje) in tajnosti glasovanja, kar pomeni, da glasu ni mogoče kar tako izsiliti.

Obvezne "volitve" torej ni prava oznaka: v praksi je mogoče zahtevati samo udeležbo na voliščih; zato je najmanj vsiljiva, vendar učinkovita oblika obveznih volitev zahteva, da se na dan volitev človek pojavi na volišču, ne da bi se moral podpisati ali celo sprejeti volilni listič. Tako pravilo je bilo na Nizozemskem od leta 1917 pa do odprave obveznih volitev v sedemdesetih letih³. Več demokracij je uporabljalo obvezne volitve, kot si navadno predstavljamo: Avstralija, Italija, Grčija, Belgija, Nizozemska, Luksemburg, Avstrija (več dežel), Švica (nekaj kantonov) in večina latinskoameriških držav⁴.

Razen tega, da učinkovito izboljšuje udeležbo v praksi, je zelo močna tudi temeljna logika obveznih volitev kot egalitarnega instrumenta. Kot dokazujejo Sidney Verba, Norman H. Nie in Jae-On Kim (1978, 6), potrebuje človek, ki hoče politično participacijo povsem izenačiti, tako "strop" - predpisani maksimum - in "tla" - predpisani minimum - raznovrstnih aktivnosti. Za volilno udeležbo to pomeni, da "je vsakemu državljanu dodeljen en in samo en glas... Tak strop veliko prispeva k izenačevanju politične participacije, vendar ne izloča možnosti, da se bodo državljani razlikovali pri uporabi te svoboščine. Udeležba je navadno povezana s družbenoekonomskim statusom. Zato bi bilo morda potrebno, da bi

² Seveda je drugi izjemno pomemben razlog cilja po maksimalni udeležbi demokratska legitimnost (Hansen 1996, 2165-6; Teixeira 1992, 3, 101-2).

³ Celo v Avstraliji, kjer volilec pravzaprav mora spustiti glasovnico v volilno skrinjico, obvezne volitve niso pravilna oznaka. Po besedah nekdanjega avstralskega senatorja in zagovornika obveznih volitev: "Zakon zahteva da se (volilci) pojavijo na volišču in vzamejo volilni listič. Od njih se ne zahteva, da glasovnico izpolnijo in imajo vso pravico, da ne volijo, tako da odvržejo neizpolnjeno ali neveljavno glasovnico v skrinjico. To je njihova absolutna pravica, ki pa jo izkoristi zelo majhno število ljudi" (Puplick 1995, 3-4).

⁴ Nekateri latinskoameriške demokracije izuzemajo velike skupine, kot so npr. nepisani in ljudje nad 70 letom, iz obveznosti, da volijo (Nohlen 1993). Zlasti izločanje nepisanih volilcev ponovno uvaja močno razredno pristranost volitev.

namestili tla tudi pod politične dejavnosti, *da bi jih naredili obvezne* (poudarek dodan)."

Neenaka participacija in neenak vpliv

Preden se bomo posvetili različnim institucionalnim metodam za povečevanje udeležbe, vključno z obveznimi volitvami, naj najprej ocenim empirične dokaze in teoretične argumente, povezane s problemi nizke volilne udeležbe in razredne pristranosti. Obstaja več resnih razlogov, zakaj bi morali demokrati taki problemi skrbeti.

Prvič, kot smo že pokazali, pomeni nizka volilna udeležba neenako in družbenoekonomsko pristransko udeležbo. Ta vzorec je tako očiten, močan in dobro znan v ZDA, da ga ni potrebno še naprej obdelovati. V primerjavi z ZDA, je razredna pristranost v drugih demokracijah navadno šibkejša - kar nekatere analitike vodi v sklepanje, da gre skoraj za izključno ameriški fenomen. Vendar je obilo dokazov o enaki razredni pristranosti, čeprav ta običajno ni tako močna, v drugih demokracijah. V Švici, drugem pomembnem primeru zahodne demokracije z nizkimi ravnimi udeležbe, je bila razlika v udeležbi med najmanj in najbolj izobraženimi državljani na referendumu marca 1991 37%; Wolf Linder (1994, 95-6) imenuje to "tipičen profil splošnih volitev" in sklepa, da "zlasti takrat, kadar je udeležba nizka, švicarska neposredna demokracija poje v višje in srednjerazrednih tonih". V raziskavi s podatki o referendumih v letih med 1981 in 1991 je bila razlika skoraj 25%. Razredna pristranost na volitvah vpliva tudi na švicarske parlamentarne volitve.

Po pričakovanju je v državah z visoko udeležbo povezava med družbenoekonomskim položajem in udeležbo manj izrazita, pogosto niti ni dovolj močna, da bi bila statistično pomembna, včasih pa je celo negativna. Toda G. Bingham Powell Jr. (1986, 27-8) je kombiniral podatke več evropskih držav in Kanade ter odkril stalen vpliv stopnje izobrazbe na udeležbo: razlika desetih odstotnih točk med najnižjo in najvišjo od petih izobrazbenih ravni in stalno povečevanje za 2 do 3 odstotne točke za vsako višjo stopnjo pri povprečno osmih državah. Podobna študija šestih srednjeameriških držav prav tako poroča o mešanih rezultatih, toda ta povprečja kažejo podobne poraste udeležbe pri visokih ravneh izobrazbe, in razliko 12 odstotnih točk med najvišjo in najnižjo stopnjo, z bolj dramatičnimi razlikami... odkritimi v državah z nizkimi stopnjami udeležbe" (Seligson et al. 1995, 166-71).

Richard Topf (1995, 48-9), ki obdeluje podatke iz 16 evropskih držav v šestih obdobjih po letu 1960, je odkril več primerov, v katerih so imele najmanj izobražene množice pravzaprav nekoliko višjo udeležbo kot najvišje izobražene - v nasprotju s pričakovanim vzorcem - in je sklepal, da "ni splošnega izobrazbenega vpliva na volitve". Toda njegove lastne številke kažejo, da so primeri pričakovane pozitivne povezave med stopnjo izobrazbe in udeležbo štirikrat pogostejši od deviantnih primerov; brez držav z obveznimi volitvami je razmerje skoraj pet proti ena. Podobno študija o volitvah v evropski parlament leta 1989 v 12 državah člani-

cah odkriva več negativnih korelacij med stopnjami izobrazbe, dohodkom in družbenim razredom na eni strani in volilno udeležbo na drugi, vendar prevladuje pozitivna korelacija z razmerjem, ki je večji od dva proti ena; brez štirih držav z obveznimi volitvami bi bilo razmerje višje od tri proti ena. Enako pričakovana, čeprav ne veliko razredno pristranost, je mogoče najti tudi v primerjalni analizi Russella B. Daltona (1996, 57-8) Velike Britanije, Francije in Nemčije, pa tudi v posameznih študijah iz teh držav ter Španije in Nizozemske.

Drobna razredna pristranost se kljub vsemu pojavi tudi v državah z obveznimi volitvami in zato visoko udeležbo. Celo v Avstraliji na primer, kjer voli navadno okoli 95% registriranih volilcev, je Ian McAllister (1986) odkril, da nekoliko višja udeležba daje občutno prednost laburistični stranki, nekoliko nižja udeležba pa koristi strankam z desne; prav tako ocenjuje, da bi hipotetična odprava obveznih volitev okrepila ta vzorec in bi politični desnici dala "vgrajeno prednost". V dobro znanem diagramu iz prvega poglavja knjige *Participation and Political Equality* Verba, Nie in Kim (1978, 7) ilustrirajo osupljiv porast razredne pristranosti, ki je posledica opustitve obveznih volitev na Nizozemskem leta 1970. Za pet izobrazbenih skupin so navedene stopnje udeležbe variirale med 66 in 87%. Če primerjamo te neenake participacije z zadnjimi parlamentarnimi volitvami, ki so jih leta 1967 še izvedli po zakonu o obveznih volitvah, vidimo, da je bila udeležba za vse skupine nad 90% - pa vendar je obstajala drobna razredna pristranost: udeležba se je povečevala postopoma, od 93% pri najmanj izobraženi skupini, do 98% v dveh skupinah z najvišjo izobrazbo.

V Belgiji so raziskave odkrile malo ali nič povezave med stopnjo izobrazbe in udeležbo na volitvah. Toda odkrile so tudi, da bi, če bi odpravili obvezne volitve, udeležba z več kot 90% padla na približno 60%, posledica pa bi bila močna razredna pristranost, od katere bi imele korist bolj konservativne stranke. Podobno je imela Venezuela visoko udeležbo na svojih volitvah, ki so bile obvezne do sredine osemdesetih let in, podobno kot Belgija, sorazmerno majhno razredno pristranost pri udeležbi. Tudi tukaj je raziskava odkrila, da bi pri prostovoljnosti volitev udeležba dramatično upadla na 48% in da bi "volilna demobilizacija uvedla družbenoekonomske razlike v volilni udeležbi" (Baloyra in Martz 1979).

Na začetku šestdesetih let sta dve avtoritativni knjigi povzeli najpomembnejša odkritja politologov in sociologov. V zvezi z volilno participacijo je Seymour Martin Lipset (1960, 182) ugotovil, da "so vzorci volilne participacije presenetljivo enaki v različnih državah: v Nemčiji, Švedski, Ameriki, Norveški, na Finskem in v številnih drugih državah, za katere imamo podatke..... bolje izobraženi glasujejo več kot manj izobraženi." Podobno je bilo eno izmed odkritij v knjigi *Scientific Findings* Bernarda Berelsona in Garyja A. Steinerja (1964, 423), da "višja kot je družbenoekonomska in izobrazbena stopnja - zlasti slednja - večje je volilče-

vo zanimanje, sodelovanje in s tem volilna udeležba". Več kot tri desetletja kasneje so ti sklepi očitno še veljavni⁸.

Drugi razlog, zakaj bi morala biti nizka in neenaka volilna udeležba velika skrb, je v tem, da ima to, kdo voli in kdo ne, pomembne posledice na to, kdo bo izvoljen, in na vsebino javne politike. V. O. Key (1949, 527) se je vprašal, kakšen je pomen skupinskih razlik pri glasovanju in neglasovanju? In odgovoril je: "Brezobzirna resnica je, da politiki in funkcionarji nimajo nikakršne obveznosti, da bi se morali meniti za razrede in skupine državljanov, ki ne volijo." Pred kratkim je Walter Dean Burnham (1987, 99) znova poudaril, da "stari pregovor ostaja povsem resničen: če ne voliš, tudi nisi pomemben." Glas in odhod sta pogosto alternativni možnosti za uveljavljanje vpliva (Hirschman 1970), toda pri volitvah možnost odhoda ne nudi nikakršnega vpliva; samo glas ima lahko vpliv.

Poleg jasne povezave med družbenoekonomskim položajem in udeležbo obstajata še dve pomembni povezavi. Prva je jasna zveza med družbenoekonomskim položajem ter izbiro stranke in volilnim izidom; po Lipsetovem (1960, 220) slavnem izreku so volitve "odraz demokratičnega razrednega boja". Druga pomembna vez je tista med vrstami strank, zlasti progresivnih proti konservativnim, in politik, ki jih te stranke uresničujejo, ko dobijo oblast. Obstaja obsežna primerjalna literatura o blaginji, redistribuciji, polni zaposlenosti, družbeni varnosti in skupnih vladnih politikah potrošnje, ki je enoglasna v svojih sklepih, da so politične stranke pomembne. Sklepi Douglasa A. Hibbsa (1977, 1467) zelo dobro predstavljajo splošen konsenz: "Vlade izpolnjujejo... politike na splošno v skladu z objektivnimi ekonomskimi interesi in subjektivnimi preferencami svojega razredno definiranega jedra političnih privržencev."

Skeptiki so postavljali dve kritični vprašanji o moči omenjenih povezav. Eno je povezano z domnevnim upadanjem razrednega glasovanja. Celó Lipset (1960, 220), ki je prvotno razglasil, da "je posplošitev, ki jo je mogoče narediti v svetovnem merilu, da stranke v prvi vrsti temeljijo bodisi na nižjih ali srednjih in višjih razredih", je v dopolnjeni različici knjige *Political Man* (Lipset 1981, 503) odstopil od takega sklepa: na podlagi ameriških, britanskih, nemških in švedskih podatkov je sklepal, da je njegova prvotna posplošitev "postala manj veljavna". Toda drugi analitiki so dokazovali, da se razredno glasovanje spreminja - zlasti iz dihotomnega delovanja proti kontrastu srednjega razreda, k bolj kompleksnim in multipolarnim razrednim razlikam - namesto domnevnega upadanja. Ti avtorji tudi poudarjajo, privrženci teze o zatonu razrednega glasovanja pa priznavajo, da ta zaton ne pomeni, da je razredno glasovanje izginilo. Tak je tudi sklep študije o razred-

⁸ Edini resni dvom o praktičnem pomenu teh odkritij je, da ukrepi za povečanje udeležbe v ZDA, kot so lažja registracija volilcev in pravila o glasovanju odsotnih, mizno še ne povečujejo deleža manj privilegiranih med volilci. Če je na primer registracija dovoljena vse do dneva volitev, to "še ne spodbuja manj privilegiranih k obisku volišča, ampak preprosto pomeni, da večje ugodnosti tistim, ki bi že tako šli na volišče zaradi družbenega razrednega položaja" (Calvert in Gilchrist 1993, 699). Toda človek si mora zapomniti, da taki ukrepi prinesejo sorazmerno majhne priprave udeležbe; občutnejša povečanja udeležbe volilcev v skladu s Tingstenovim zakonom razpršenosti bolj verjetno reducirajo razredno pristranost. Še več, Teixeira (1992, 112-5) predstavlja podatke, ki popolnoma nasprotujejo sklepom Calverta in Gilchrista.

nem glasovanju v 20 demokracijah v letih od 1945 do 1990 Paula Nieuwbeerta (1995, pos. 46-51). Odkriva "znaten zaton" razrednega glasovanja v številnih državah, ki je statistično pomemben, samo v polovici njegovih držav. V približno tretjini odkriva obraten trend ali pa sploh nikakršnega. Najbolj pomembno pa je, da razredno glasovanje v nobeni državi ni povsem izginilo.

Drugi dvom o povezavi med družbenim razredom, volilno udeležbo, izbiro stranke ter javno politiko temelji na študijah, ki kažejo, da tisti, ki ne volijo, niso nič drugačni od tistih, ki volijo, zlasti v ZDA, če upoštevamo politične preference, kandidate in partijske preference. Ruy A. Teixeira (1992, 100) povzema sklepe velikega števila študij v naslednje besede: Vsi "nam pripovedujejo podobno zgodbo: nevolilci so nekoliko bolj liberalni od volilcev glede političnih vprašanj, ki zadevajo ekonomsko vlogo vlade... in vsi se strinjajo, da večina teh razlik ni velikih in da ima torej odsotnost nevolilcev z volišč najbrž majhen neposreden učinek na politični output vlade". Zgodba je v bistvu enaka z volilnimi rezultati. Na primer, če bi na predsedniških volitvah leta 1980 volili vsi nevolilci, bi Reagan dobil vsega 2% manj glasov in bi še vedno zmagal na volitvah; leta 1984 in 1988 bi zmagovalca Reagan in Bush dejansko dobila višje volilne odstotke.

Toda Teixeira (1992, 96-7) sklep vsebuje več problemov, temelječih na prej omenjenih študijah, da "večine volilnih izidov udeležba ne določa v pomembnejšem smislu". Nevolilci, ki so jih v raziskavi spraševali po političnih stališčih in strankarskih preferencah, so tipični državljani, ki o teh vprašanjih niso veliko razmišljali, ki politično niso bili mobilizirani in ki v smislu družbenega razreda niso razvili razredne zavesti. Zelo verjetno je, če bi bili mobilizirani v volitve, da bi bili njihovi glasovi precej drugačni od odgovorov v javnomnenjskih anketah. Čeprav so običajne raziskave "bolj reprezentativne od vsake oblike državljanske dejavnosti" in torej "rigorozno egalitarne" (Verba 1996, 3-4), jim ne uspe odkriti pravih stališč in preferenc ljudi; samo "preudarne mnenjske ankete" Jamesa S. Fishkina (1991, 1995) in naključno izbrani "minipopolos" Roberta A. Dahla (1989, 340; 1970, 149-59) približno tisoč državljanov, ki so se sestajali in premišljevali daljša časovna obdobja, združujejo reprezentativnost z dobro izoblikovano politiko in političnimi preferencami.⁷

Dalje, nekaj študij, ki se lotevajo težke naloge neposrednega preverjanja povezave med volilno udeležbo ter davčnimi in socialnimi politikami, so po vrsti naleteli na nepremagljiv dokaz, da je neenaka volilna udeležba povezana s politikami, ki dajeno prednost privilegiranim volilcem pred nepriviligiranimi nevolilci. Navsezadnje je morda najbolj prepričljiv dokaz močna in neposredna zveza med udeležbo in podporo strankam levo od centra, ki sta ga odkrila Alexander Pacek in Benjamin Radcliff (1995). Analizirala sta vse državne volitve v 19 industrij-

⁶ Toda velja opozoriti, da je običajno odkritje, da pride do majhnih razlik, namesto da ne bi bilo razlik, in da te majhne razlike, kot pričakujemo, navadno pomenijo, da imajo manj privilegirani državljani bolj levičarska stališča.

⁷ Teixeira (1992, 102) se očitno vsaj delno strinja s tako razlago, ko dokazuje, da na dolgi rok nizka volilna udeležba "lahko prispeva k problemu nerepresentativne politične agende, kajti nevolilci in volilci so nagnjeni k temu, da se sistematično razlikujejo drug od drugega v lastnostih, ki odražajo individualne potrebe in interese, tudi če se njihove specifične politične preference na splošno ne razlikujejo" (poudarek dodan).

skih demokracijah od 1950 do 1990 in odkrila, da so v skladu s hipotezo, glasovi levih strank neporedno odvisni od udeležbe: levi delež celotnih glasov se je povečal skoraj za tretjino odstotne točke za vsako odstotno točko porasta udeležbe*. Skratka, raziskava močno podpira stališče, da je zelo pomembno, kdo voli in kako ljudje volijo. Pravzaprav bi bil vsak drug sklep izjemno škodljiv za sam koncept reprezentativne demokracije.

Nizka in upadajoča volilna udeležba

Dodatni razlogi za resno skrb so nizke stopnje volilne participacije v skoraj vseh demokracijah - celo na državnih volitvah, še posebej pa na volitvah nižje ravni - in trend nazadovanja udeležbe v večini držav. Da se ZDA uvrščajo na dno volilne udeležbe v primerjalni perspektivi, je dobro znano in ta visoka stopnja neglasovanja je pogosto v nasprotju z "neglasovalnimi stopnjami, ki so nižje od 5 odstotkov v drugih demokracijah" (Teixeira 1992, 21). Toda tudi v drugih državah je volilna udeležba nižja, kot na splošno priznavajo. Powellove (1980, 6-8) številke o udeležbi za 30 demokracij v šestdesetih in sedemdesetih letih - vse demokratične države s prebivalstvom, ki je bilo v tem obdobju večje od milijona - kažejo, da niti ena država ni imela udeležbe, ki bi bila 95%. Najvišji odstotek ima Italija, država z obveznimi volitvami - 94%; najnižji je odstotek Švice - 53%. Povprečna stopnja udeležbe je samo 76%.

Glavni razlog za napihovanje volilne udeležbe v drugih demokracijah je v tem, da so njihove stopnje udeležbe navadno preračunane na podlagi odstotkov registriranih volilcev, ne pa na podlagi odstotkov prebivalstva z volilno pravico. Za ZDA je skoraj vedno v rabi ta številka, kajti prva bi bila izjemno zavajajoča, če upoštevamo veliko število ljudi, ki bi lahko volili, pa se niso registrirali. V večini demokracij, ki imajo avtomatično registracijo volilcev ali kjer je vlada odgovorna, da registrira volilce, je odstotek udeležbe, temelječ na registriranih volilcih bolj blizu pravilnemu - vendar daleč od povsem točnega: volilni imeniki lahko vsepovsod izpuščajo ljudi z volilno pravico ali vsebujejo imena volilcev, ki so se preselili oziroma so umrli. Zato so edini ustrezni odstotki volilne udeležbe tako v absolutnem kot v primerjalnem smislu tisti, ki temeljijo na prebivalstvu z volilno pravico⁹.

* V bolj kontroverzni analizi, ki jo je izpodbijal Erikson (1995), je Radcliff (1994, 1995) odkril presenetljivo podoben vzorec v ZDA na podlagi podatkov z državne ravni od leta 1928 do 1980. Druga podobna najdba je, da je na Novi Zelandiji v letih 1928 in 1988 laburistični delež glasov naraščal za približno tretjino odstotne točke za vsako odstotno točko porasta v udeležbi. V Veliki Britaniji je visoka udeležba pomenila nenehno izgube za konservativce, skromni pridobitve za liberalce in nobene posebne prednosti za laburiste - vendar seveda relativno prednost za laburiste kot posledico konservativne izgube.

⁹ Kljub temu bom moral v nadaljevanju tega teksta pogosto navajati številke o volilni udeležbi, ki temeljijo na registriranih volilcih, kajti to so morda tudi edine številke, ki so na voljo. Prav tako moram opozoriti, da odstotki, temelječ na populaciji z volilno pravico, kljub vsemu lahko vsebujejo dve vrsti nepravilnosti. Ena je ta, da prebivalstvo z volilno pravico obsega nedržavljanke, kar pomeni, da so volilne udeležbe v državah s sorazmerno velikim številom tujcev, kot so ZDA, Švica, Francija, Nemčija in Belgija, podcenjene. Druga je ta, da v številnih državah, ne pa v ZDA, štejejo "volilce", ki so oddali prazno ali neveljavno glasovnico. Vendar ni verjetno, da bi te netočnosti vplivale na izide za kaj več kot dve odstotni točki.

Powellovi odstotki, ki smo jih prej navedli, so optimalno točne številke, temelječe na populaciji z volilno pravico. Srednja vrednost zgolj 76%, o kateri poroča, pomeni, da se v polovici držav - vključno z večino najbolj naseljenih, kot so Indija, Japonska, Velika Britanija, Francija in seveda ZDA - volitev udeležijo manj kot trije od štirih državljanov¹⁰.

Vse te neizrazite številke o udeležbi, ki sem jih omenil doslej, so še vedno varljivo ugodne, kajti gre za odstotke udeležbe na najbolj pomembnih državnih volitvah in torej volitvah z najvišjo udeležbo: na državnih parlamentarnih volitvah v parlamentarnih sistemih in na predsedniških volitvah v predsedniških oziroma polpredsedniških sistemih. Toda veliko večino volitev predstavljajo manj pomembne volitve - lokalne, državne, pokrajinske in kongresne volitve, za katere je značilna znatno nižja udeležba. Na vmesnih volitvah v ZDA je udeležba okoli 35%, udeležba na lokalnih volitvah pa je bila v zadnjih letih samo okoli 25%. Kadar so volitve na nižji ravni istočasno s predsedniškimi, se volilna udeležba popravi, vendar obstajajo tudi trendi znatnega osipa, kar pomeni, da volilci oddajo glas za predsednika, ne pa za manj prestižne službe. Še več, ko udeležba upada, se tendenca *osipa* povečuje in *osip* je podobno kot neglasovanje, obratno sorazmeren z družbenoekonomskim statusom¹¹.

Tudi v drugih demokracijah volitve na nižji ravni privabijo manj volilcev kot državne volitve. V svoji klasični knjigi *Why Europe Votes* je Gosnell (1930, 142-76) posvetil celo poglavje lokalnim volitvam v evropskih državah in odkril, da so bili v dvajsetih letih Evropejci bolj zvesti volilci kot Američani, vendar so bili znatno slabši pri volitvah na nižji ravni kot na državnih volitvah. Povprečne stopnje udeležbe na lokalnih volitvah v Franciji, Španiji, na nemških deželnih volitvah in na volitvah v parlament avtonomne Katalonije v osemdesetih in devetdesetih letih, so bile med 60 in 70%, vendar pa ta povprečja skrivajo mnogo nižjo udeležbo v določenih deželah in mestih, na primer le 54,8% udeležba v nemški deželi Sachsen-Anhalt leta 1994 in 45,6% udeležba v francoskem mestu Saint-Martin-d'Heres leta 1983. Povprečne stopnje udeležbe v angleško govorečih demokracijah so navadno še mnogo nižje: 53% na Novi Zelandiji; 40% v Veliki Britaniji, vendar globoko pod 40% na velikih urbanih območjih; 33% v Kanadi; in približno 35% v Avstraliji, kjer na lokalni ravni ni obveznih volitev. Ob volitvah v evropski parlament leta 1990 je bila povprečna udeležba v 12 državah članicah 58,3%, obenem pa je v treh državah sodelovalo samo nekaj več kot tretjina registriranih volilcev: 36,4% v Veliki Britaniji ter 35,6% na Nizozemskem in na Portugalskem. Udeležba na prvih volitvah v evropski parlament v novosprejeti Švedski leta 1995 je bila zgolj 41,6%.

Vse te volitve so bile tako imenovane "drugorazredne volitve", kjer se seveda ni odločalo, kdo bo nadzoroval državno izvršilno oblast. Toda medtem ko so drugo-

¹⁰ Mark N. Franklin (1996, 218) poroča o volilnih udeležbah za 37 držav v obdobju 1960-95 z veliko višjo srednjo vrednostjo -83% - vendar ta za skupni imenovalec uporablja registrirane volilce.

¹¹ Dober novejši primer so volitve v Oklahomi leta 1990, kjer je 39,5% prebivalstva z volilno pravico glasovalo za guvernerja, samo 38,3% in 37,1% pa na volitvah v senat in kongres in v povprečju 31,6% pri sodnih reelekcijah - osip v višini 2,9%, 6% in 20%. Gosnell (1930, 209-10) poroča, da ob volitvah v Kansasu leta 1920 35% tistih, ki so volili predsednika, ni volilo državnega tiskarja.

razredne volitve morda res manj pomembne, niso povsem nepomembne celo v unitarnih in centraliziranih sistemih oblasti. V decentraliziranih in federaliziranih sistemih, kot so ZDA in Nemčija, so državne volitve očitno velikega pomena, in na podoben način bi morale biti kongresne volitve blizu predsedniškim v demokracijah, kjer sta izvršna in zakonodajna veja oblasti enaki. S perspektive racionalne izbire je treba pričakovati, da bo pazljivo razmišljujoči volilec manj volil na večini drugorazrednih kot na prvorazrednih volitvah, toda velikost razlike med obema je težko pojasniti. Vsekakor pa, ob upoštevanju splošnega problema nizke volilne udeležbe, drugorazrednih volitev z njihovo osupljivo nizko volilno udeležbo ne smemo zanemarjati.

Navsezadnje, volilna udeležba ni samo nizka, ampak v večini držav tudi upada. V ZDA je sodelovanje na predsedniških volitvah upadlo s 60-65% v petdesetih in šestdesetih na 50-55% v osemdesetih in devetdesetih; po Teixeiraovih (1992, 6) besedah, "se je družba z nizko udeležbo... spremenila v družbo s še nižjo udeležbo". Tudi v drugih industrijskih demokracijah je upadanje prav tako očitno, čeprav manj dramatično. Povprečna udeležba v 20 takih državah se je zmanjšala s 83% v petdesetih letih na 78% v devetdesetih letih, 17 držav pa v zadnjem obdobju kaže nižjo in samo tri višjo udeležbo. V 18 industrializiranih demokracijah se je v krajšem časovnem obdobju, od šestdesetih do osemdesetih let (vendar temlječem na bolj točnih stopnjah udeležbe glede na odstotek populacije z volilno pravico) povprečna udeležba znižala z 80 na 78%, pri čemer deset držav kaže nižje, štiri višje, štiri pa približno enako udeležbo v najnovejšem obdobju. Za evropske demokracije študija *Beliefs in Government* poroča "o upadanju povprečne stopnje sodelovanja v povojnem razdobju kot celoti" (Borg 1995, 441) in padec s 85% v letih 1960-64 na 80% v letih 1985-89¹². V Švici, evropski državi z dolgo vrsto slabih volilnih udeležb, je na legislativnih volitvah leta 1995 udeležba 42,3% pomenila najnižjo točko.

Vzorec za drugorazredne volitve je podoben. Rainer-Olaf Schultze (1995, 91-4) poroča o upadanju udeležbe v Nemčiji, zlasti od sredine osemdesetih let dalje, na vseh štirih ravneh: na lokalnih, deželnih, državnih in na volitvah v evropski parlament. V vseh državah članicah se je povprečna udeležba na volitvah v evropski parlament nenehno enakomerno znižala s 65,0% na prvih volitvah leta 1979, na 63,8%, 62,8% in 58,3% na naslednjih treh volitvah.¹³

Ta upadanja niso tako drastična kot v ZDA, še posebej vznemirljiva pa so, ker je do njih prišlo kljub dramatičnim povečanjem ravni izobrazbe in ekonomske

¹² Toda Richard Topf (1955, 40) zanemara to upadanje, ko primerja najnovejšo 80% udeležbo, pa ne z visoko 85%, ampak s povprečno 83% v povojnem razdobju, in z dokazovanjem, da "je upadanje za okoli tri odstotne točke res zelo majhno". Seveda se tudi moja interpretacija odkritij projekta *Beliefs in Government* razlikuje od interpretacije treh koordinatorjev, ki sklepajo, da je "povojna volilna udeležba (v zahodni Evropi) ostala presenetljivo stabilna" (Kaase, Newton in Scarborough 1996, 226).

¹³ Število držav članic se je z devet leta 1979 povečalo na deset leta 1984 in na dvanaest leta 1994. Zato bi bilo morda bolj primerno, da bi si ogledali povprečja samo za teh prvotnih devet članic: 65,9% (1979), 62,3% (1984), 63,1% (1989) in 59,3% (1994). Rahel porast leta 1989 je mogoče pojasniti v smislu sočasnosti volitev na Irskem tistega leta z volitvami v državni parlament, kar je povečalo udeležbo za ocenjenih 20 odstotnih točk - in kar je torej dvignilo povprečno udeležbo v devetih državah za približno dve odstotni točki.

blaginje ter vzponu postmaterialističnih vrednot v vseh industrializiranih državah - to so dejavniki, za katere se na individualni ravni ve, da povečujejo in ne zmanjšujejo verjetnosti udeležbe na volitvah. Še več, upadanje udeležbe v zahodni Evropi spremlja "participatorna revolucija" s poudarkom na bolj intenzivnih oblikah politične participacije, v kateri je razredna pristranost zelo močna; tukaj nastaja, kot poudarja Max Kaase (1996, 36), resna zaskrbljenost glede politične enakosti, zaradi nesimetrične narave "aktivnih delnih javnosti".

Frances Fox Piven in Richard A. Cloward (1988B, 869) sta dokazovala, da so v ZDA "restriktivni registracijski postopki funkcionalni ekvivalenti nekdanjih kvalifikacij glede lastnine in pismenosti". Na podoben način bi lahko dokazovali, da je logična in empirična povezava med nizko volilno udeležbo in neenako udeležbo funkcionalni ekvivalent takih diskriminativnih kvalifikacij, pa tudi funkcionalni ekvivalent dveh nekdanjih predlogov in praks, da sistematično dajeta dobro stoječim in izobraženim državljanom večje volilne pravice kot njihovim manj privilegiranim sodržavljanom. Prvi je Aristotelov predlog, da "enaki bloki imetja pomenijo enako težo, čeprav je število oseb v vsakem bloku različno" (Baker 1958, 262); različica tega je bil pruski trirazredni sistem v letih 1849-1918, kjer je vsak izmed treh razredov izvolil tretjino predstavnikov, toda vrhnji razred je sestavljalo 4% volilcev, srednji razred 16%, spodnji razred pa 80%. Drugi je Millov predlog ((1861) 1958, 138) pluralnega glasovanja: "dovoljena bi bila dva ali več glasov" na podlagi službenega položaja in izobrazbenih kvalifikacij. Tak sistem z maksimalno tremi glasovi na volilca, je deloval v Belgiji od leta 1893 do 1919.

Vsa ta diskriminatorna pravila zdaj na splošno zavračamo kot nedemokratična. Zakaj torej mnogi demokrati tolerirajo sistematične vzorce nizke in neenake udeležbe, ki je funkcionalni ekvivalent takih pravil?

Institucionalna zdravila

Volilna udeležba je odvisna od številnih dejavnikov, vključno s pomembnostjo predmeta (na primer 93,5% udeležbo na referendumu o neodvisnosti Quebeca leta 1995 in visoko udeležbo v zadnjih letih Weimarske republike), privlačnostjo strank in kandidatov in seveda politično kulturo. Toda kadar iščemo zdravila za neglasovanje, so institucionalni dejavniki posebej pomembni. Ko primerjamo udeležbene variacije med državami in po družbenih značilnostih posameznikov, "je najbolj osupljivo sporočilo to, da se udeležba mnogo bolj razlikuje po državah, kot se med različnimi tipi posameznikov" (Franklin 1996, 217-8), kar pomeni, da je za razširitev udeležbe na volitvah v državah z nizko udeležbo veliko bolj obetajoče izboljšati institucionalni kontekst, kot pa dvigniti raven izobrazbe in političnega zanimanja. Pravila in institucije so, vsaj načeloma bolj podvržena manipulaciji kot posameznikovo vedenje. Precej je namreč že znanega o učinkih institucij na udeležbo zahvaljujoč osupljivim zgodnjim študijam Harolda F. Gosnella (1930) in Herberta Tingsena (1937) ter izjemnih nedavnih del G. Bingham Powella (1986), Roberta W. Jackmana (1987) in Marka N. Franklina (1996).

Za ZDA je znano, da nadležne registracijske zahteve že dolgo odvrčajo ljudi od volitev. Glasovanje predstavlja problem kolektivne akcije, ki postane resnejša, ko stroški narastejo, in stroški registracije so pogosto višji od stroškov samih volitev. Raymond E. Wolfinger in Steven J. Rosenstone (1980, 73, 88) sta ugotovila, da bi udeležba narasla za 9,1 odstotnih točk, če bi vse države sprejele povsem liberalizirana registracijska pravila, obenem pa sta tudi dokazala, da bi udeležba narasla še znatno bolj s sistemom evropskega tipa, kjer je registracija avtomatična oziroma je le-ta odgovornost države. Powell (1986, 36) je na podlagi svojih primerjalnih analiz sklepal, da bi avtomatična registracija lahko povečala udeležbo tudi za 14 odstotnih točk. Primerjave med vsedrjavno udeležbo in udeležbo v peščici držav, ki bodisi sploh nimajo nikakršnih registracijskih zahtev bodisi je registracijo mogoče opraviti isti dan in na istem kraju (mogoče se je registrirati na dan volitev na samem volišču), kažejo razlike v višini približno 15 odstotnih točk. Druge ocene so bile nekoliko nižje; Burnhamova (1987, 108) je bila na primer okoli 10%. Po obsežnem preučevanju vseh dokazov je Teixeira (1992, 122) sklepal, da bi bilo povečanje lahko nekje med 8 in 15 odstotkov.

Petnajst odstotkov je nekako maksimalna korist, ki bi jo lahko dosegli s pomočjo registracijskih reform, kljub temu pa bi ZDA še vedno ostale daleč pod povprečno udeležbo 76% v sodobnih demokracijah. Poleg tega ni jasno, v kolikšni meri bi registracijske reforme prispevale k udeležbi na vmesnih, državnih, lokalnih in primarnih volitvah; tudi če bi bilo povečanje na teh volitvah 15 odstotkov, bi bila udeležba na večini še vedno pod 50%. Registracijske reforme pa so nepomembne za večino drugih zahodnih demokracij, kjer registracija ne predstavlja velikega problema.

Drugi pomembni institucionalni mehanizem, ki vpliva na udeležbo, je volilni sistem. Proporcionalna zastopanost (PZ) navadno stimulira volilčev sodelovanje, ker daje volilcem več izbire in odstrani problem zapravljenih glasov - glasov za kandidate, ki izgubijo in kandidate, ki zmagajo z veliko večino - kar je šibkost sistemov, ki imajo za določeno območje le enega kandidata. Zato je bolj privlačno glasovanje za posameznike, za stranke pa, da mobilizirajo volilce celo na območjih dežele, kjer so sicer šibke. Ta fenomen sta že predstavila tako Gosnell (1930, 201-3) in Tingsten (1937, 223-5). Novejše primerjalne študije so ocenile, da je porast udeležbe zaradi PZ nekje med 9 in 12%¹¹.

Te ocene blagodejnega učinka PZ temeljijo na najpomembnejših državnih volitvah. Nasprotno je na drugorazrednih volitvah, ki uporabljajo PZ, raven volilne udeležbe mnogo manj impresivna. Volitve v evropski parlament nudijo osupljiv primer: udeležbe so bile nizke, čeprav je 11 od 12 držav izbralo svoje predstavnike

¹¹ Razlika med PZ in volilnimi sistemi z enim samim kandidatom je približno enaka kot spremenljivka, ki jo Powell (1986) in Jackman (1987) imenujeta "državne kompetitivne volilne enote", z dvema izjemama. Prva je ta, da druga upošteva tri kategorije proporcionalnosti in PZ sistemov, temelječe na številu predstavnikov, izvoljenih na volilno enoto. Druga zadeva predsedniške volitve: neposredne predsedniške volitve v Franciji, pri katerih se vsak glas šteje po vsej državi, so postavljene v isto kategorijo kot večina proporcionalnih parlamentarnih volitev, medtem ko je ameriški sistem elektorjev za predsedniške volitve enak sistemom z enim samim kandidatom v volilni enoti. Jackman (1987) ter Jackman in Miller (1995) sta ugotovila tudi, da večstrankarstvo, ki je močno povezano s PZ, znižuje udeležbo - torej izničuje nekaj koristnega voliva PZ - in da dvodomni sistem prav tako znižuje udeležbo.

s pomočjo PZ. Na nizozemskih pokrajinskih volitvah s PZ leta 1995 je bila udeležba samo 50%. Nedavni ameriški primer so volitve v izobraževalne odbore v New York Cityju leta 1996 (eden redkih primerov PZ v ZDA): udeležba je bila zgolj 5%.

Pogostost volitev ima močan negativen vpliv na udeležbo. Boyd (1981, 1986, 1989) je za ZDA prepričljivo demonstriral ta učinek in ocenjuje, da od volilcev v povprečju zahtevajo prihod na volišča dva do trikrat na leto - veliko bolj pogosto kot v ostalih demokracijah, z izjemo ene. Država, ki ima na leto še pogostejše volitve oziroma referendum - šest ali sedemkrat letno - je Švica. Združene države in Švica sta tudi zahodni demokraciji z daleč najnižjimi stopnjami udeležbe. Najbolj verjetna razlaga je utrujenost volilcev ali pa tudi dejstvo, da pogoste volitve povečajo stroške glasovanja. Če pogoste volitve znižujejo udeležbo na prvorazrednih volitvah, je logično pričakovati, da bodo še bolj škodile udeležbi na drugorazrednih volitvah. To je morda razlaga za veliko razliko v ZDA med prvorazrednimi predsedniškimi volitvami in drugorazrednimi - čeprav so v sistemu ločevanja in delitve oblasti še vedno zelo pomembne - vmesnimi kongresnimi, državnimi izvršnimi in legislativnimi volitvami.

Teorija racionalne izbire nas pripelje tudi do pričakovanja, da bodo sočasne volitve povečale udeležbo, saj se korist volitev tako poveča, medtem ko ostanejo stroški skoraj enaki. Zlasti drugorazredne volitve bi morale imeti boljšo udeležbo, kadar so povezane s prvorazrednimi volitvami. Dostopni dokazi kažejo, da je ta hipoteza pravilna. Volitve v evropski parlament, ki so bile na Portugalskem in Irskem istočasno kot državne volitve leta 1987 in 1989, so dale udeležbo, ki je bila več kot 20% višja od prejšnje in/oziroma naslednjih ločenih volitev v evropski parlament v teh državah. Leta 1979 so lokalne volitve v Angliji in Walesu potekale sočasno z volitvami v spodnji dom parlamenta, in zaradi tega "so se lokalne volitve povzpele na parlamentarne ravni" (Miller 1994, 69). Povezovanje prvorazrednih in drugorazrednih volitev bi lahko v določeni meri pomagalo celo prvim: v ZDA lahko vključitev volitev za guvernerje poveča udeležbo na predsedniških volitvah za približno 6 odstotnih točk.

Obenem pa strašljivo združevanje zelo številnih volitev in referendumskih vprašanj na eni sami dolgi glasovnici - fenomen, ki je spet edinstven za ZDA, z izjemno velikim številom voljenih položajev in primarnih volitev - na splošno jemljejo kot slab vpliv na udeležbo, čeprav bi se zdelo, da se koristi glasovanja povečajo z naraščanjem dolžine glasovnice. Gosnell (1930, 186, 209) poudarja "staro lekcijo o potrebnosti krajše glasovnice" in komentira, da evropskim volilcem "na volilni dan ni poverjena nemogoča naloga. (Njih) ne čaka velikanska... glasovnica kot volilce v številnih ameriških državah."

Manjši ukrepi, ki spodbujajo glasovanje, kot na primer dostopnost volitev po pošti in načrtovanje volitev za konec tedna namesto na delovne dni, lahko tudi prinesejo majhno, vendar pa odločilno spodbudo za udeležbo. Na podlagi multivariantne analize udeležbe v 29 državah Franklin (1996, 226-30) ugotavlja, da ob enakih ostalih faktorjih, volitve ob koncu tedna prinesejo povečanje udeležbe za 5 do 6 odstotkov, glasovanje po pošti pa pri prvorazrednih volitvah prinese nadaljnje 4 odstotke. V drugorazrednih volitvah v evropski parlament volitve za konec tedna povečajo udeležbo za več kot 9 odstotkov.

Obvezne volitve

Najmočnejši izmed vseh institucionalnih faktorjev so obvezne volitve, zlasti z ozirom na drugorazredne volitve; najprej pa si oglejmo najpomembnejše državne volitve. Gosnell (1930, 184) se je posebej potrudil, da je preučil dva evropska primera obveznih volitev in njegov sklep je bil: "Ni dvoma, da so imele obvezne volitve nenehen stimulativen učinek na volitve v Belgiji in v švicarskih kantonih, ki so jih uporabljali. V Belgiji so ohranjale najvišje volilne rezultate v Evropi." Tingsten (1937, 205) je zbral dokaze iz več dodatnih držav - iz Avstrije, Bolgarije, Češkoslovaške, Nizozemske, Romunije in Avstralije - in tako kot Gosnell sklepal, "da je množična participacija na volitvah zelo visoka v državah z obveznimi volitvami, da je uvedbo obveznih volitev vsepovsod spremljal presenetljiv porast v participaciji in da v državah, kjer so bile obvezne volitve uzakonjene na določenih območjih, ta kažejo bolj intenzivno participacijo od območij brez obveznih volitev".

V primerjalnih multivariantnih analizah je bilo ugotovljeno, da udeležba naraste za 7 do 16 odstotkov. Powell (1980, 9-10) v svoji študiji 30 demokracij ugotavlja razliko približno 10%. Številke, o katerih poroča Jackman (1987, 412, 415-6) ter Jackman in Miller (1995, 474) za industrializirane demokracije v desetletjih od 1960 do 1990 so 15, 13,1 in 12,2%. Franklinovo (1996, 227) odkritje o 7,3 odstotni razliki je najnižje o katerem so poročali. V študiji udeležbe v Latinski Ameriki v osemdesetih in na začetku devetdesetih let, ki posnema Jackmanovo analizo, je Carolina A. Fornos (1996, 34-5) ugotovila, da so obvezne volitve povečale udeležbo za 11,4 odstotka pri predsedniških volitvah in 16,5 odstotka pri kongresnih volitvah.¹⁵

Najbolj prepričljive rezultate najdemo v sistematični študiji Wolfganga Hirczyja (1994) o znotrajdržavnih razlikah - tako časovne variacije kot variacije med različnimi območji v isti državi - v Avstraliji, Avstriji in na Nizozemskem. Skladno s prejšnjimi odkritji sklepa, da obvezna volilna udeležba učinkovito in dosledno povečuje udeležbo. Bolj presenetljiv pa je njegov zaključek, da je porast udeležbe v veliki meri odvisen od podlage za sodelovanje *brez* obveznega glasovanja. Povprečna udeležba v vseh treh državah z obveznim glasovanjem je bila višja od 90%, toda porast zaradi obveznega glasovanja v Avstriji je bil le tri odstotne točke, kajti tudi pod pogoji prostovoljnih volitev je bila udeležba precej nad 90%. Na Nizozemskem je odprava obveznega glasovanja leta 1970 povzročila večji padec približno 10 odstotkov, in sicer na povprečnih 84% pri prostovoljnem glasovanju. V Avstriji pa je bila povprečna razlika pri udeležbi še večja - več kot 28% - kajti povprečna udeležba ob prostovoljnem glasovanju pred letom 1925 je bila samo okoli 62%.

Brazilijska in Venezuelas sta tudi primera nizkih osnov in od tod visokih porastov v udeležbi zaradi obveznega glasovanja. Povprečna uradna udeležba v Venezueli v letih 1958-88 je bila 90,2%, toda po odpravi obveznih volitev leta 1993, je udeležba

¹⁵ Enrique C. Ochoa (1987, 867) tudi opazja, da imajo latinskoameriške države z uzakonjenimi obveznimi volitvami "višjo stopnjo participacije. Države z najvišjo udeležbo med najnovejšimi predsedniškimi volitvami v osemdesetih letih... imajo vse zakone o obveznih volitvah".

padla na 60,2%¹⁶. Leta 1980 je raziskava javnega mnenja v Braziliji pokazala, da bi pod hipotetičnimi pogoji prostovoljnega glasovanja, udeležba doživela podoben padec, s približno 85% na volitvah tistega leta, na 55%. Ti primeri samo potrjujejo Hirczyjevo (1994, 74) opažanje, da bi moral biti "učinek zakonov o obvezni volilni udeležbi posebej izražen v okoljih z nizko udeležbo".

Hirczyjev sklep je imel poseben pomen za drugorazredne volitve, kajti to so volitve, ki imajo navadno nizko udeležbo. Obvezno glasovanje je v tem primeru presenetljivo učinkovito. Franklinova (1996, 227, 230) ugotovitev o skromnem 7,3% porastu zaradi obveznega glasovanja na državnih volitvah, ki smo ga omenili prej, je v nasprotju s 26,1% povečanjem udeležbe pri podobni mnogostranski analizi volitev v evropski parlament leta 1989. Pri vseh štirih volitvah v evropski parlament v letih 1979-94 je bila povprečna udeležba 84,2% v deželah z obveznim glasovanjem, vendar samo 46,4% v tistih s prostovoljnim glasovanjem - razlika skoraj 38%.

Gosnell (1930, 155) je bil zelo presenečen nad ravni udeležbe na belgijskih pokrajinskih in lokalnih volitvah v dvajsetih letih tega stoletja, ki je bila praktično enaka, krepko nad 90%, kot pri državnih volitvah. "Ukrep obveznega glasovanja v Belgiji je premagal brezbriznost do lokalnih volitev, ki so tako zapostavljene v državah s prostovoljnim volilnim sistemom. Enak vzorec lahko opazimo še danes: belgijske lokalne volitve v letih 1976-94 so imele povprečno udeležbo 93,7% - skoraj enako kot 93,8% udeležba na parlamentarnih volitvah v istem obdobju. V Italiji je bila od leta 1968 do 1994 povprečna udeležba na lokalnih volitvah 84,4% v primerjavi s 86,2% na državnih parlamentarnih volitvah - razlika je manjša od 2 odstotnih točk. Na nizozemskih pokrajinskih in lokalnih volitvah od leta 1946 do odprave obveznega glasovanja leta 1970, je bila udeležba skoraj vselej nad 90%, pogosto blizu 95%, in navadno samo malenkost nižja od tiste pri parlamentarnih volitvah. Leta 1970 pa je udeležba na pokrajinskih volitvah padla na 68,1%, na občinskih pa na 67,2%. Po kratkotrajnem povečanju ravni udeležbe v sedemdesetih letih pa je ta še bolj upadla. Leta 1994 in 1995 je bila udeležba 65,3% na občinskih, 50% na pokrajinskih in 35,6% na evropskih volitvah.

Močan vpliv dolžnosti do volitev na preučevalce ni naredil samo velik vtis, ampak jih je tudi presenetil, zlasti s stališča na splošno nizkih kazni za neudeležbo in na splošno ohlapnega izvajanja: "Tudi kadar so kazni za neudeležbo zelo majhne in kjer zakon in praksa dovoljujeta najrazličnejše izgovore, je bil porast udeležbe občuten" (Tingsten 1937, 205-6). Toda v smislu racionalne izbire ta fenomen zlahka pojasnimo. Udeležba je problem kolektivne akcije, ki pa je nenavadna, kajti udeležba ima za posledico tako nizke stroške kot nizke koristi; to

¹⁶ Molina Vega (1995, 163) bolj realistično ocenjuje, da je bila udeležba nekoliko nižja - v povprečju 82,8% pred in 54,0% po odpravi obveznih volitev - toda razlika skoraj 29% med njima je podobna tisti med uradnimi odstotki prej in potem. Čeprav je obveznost glasovanja leta 1993 formalno ostala v veljavi, je bila obvezna volilna udeležba praktično razveljavljena, ker so ukinili vse kazni za tiste, ki niso volili.

pomeni, da motivi za obvezne volitve, naj bodo ti še tako majhni, lahko kljub vsemu nevtralizirajo velik del stroškov volitev¹⁷.

Teorija racionalne izbire nudi temeljne normative za upravičevanje obveznih volitev. Splošno zdravilo za težave kolektivne akcije je, da jih preprečujemo s sredstvi zakonitih sankcij. Za problem kolektivne akcije pri udeležbi to pomeni, da državljanom ne bi smeli dovoljevati delati po svoje - to pomeni, da bi se morali obvezno udeleževati volitev.

Obvezne volitve niso edina metoda za zagotavljanje visoke udeležbe volilcev. Če so vse druge institucionalne spremenljivke ugodne - samodejna registracija volilcev, visokoproporcionalen volilni sistem, neprepogoste volitve, izvedene na vikend - in v močno politiziranem okolju, je mogoče doseči skoraj vsesplošno udeležbo brez obveznega glasovanja, kot je Hirczy (1995) pokazal v primeru Malte. Volitve drugega reda imajo lahko visoko udeležbo, če jih izvajamo sočasno z volitvami prvega reda, kjer so vsi pomembni institucionalni mehanizmi odvisni od udeležbe. Vseno pa so obvezne volitve edini institucionalni mehanizem, ki skoraj sam po sebi zagotavlja visoko volilno udeležbo.

Volitve kot dolžnost: za in proti

Najpomembnejši argument v korist obveznih volitev je njihov prispevek k visoki in sorazmerno izenačeni udeležbi volilcev. Omeniti velja še tri dodatne, bolj spekulativne, prednosti obveznih volitev. Prvič, porast sodelovanja na volitvah bi lahko spodbudil močnejše sodelovanje in zanimanje za druge politične dejavnosti: "Ljudje, ki na en način sodelujejo v politiki, bodo v njej raje sodelovali tudi na drugega" (Berelson and Steiner 1964, 422). Obstaja kar precej dokazov o vplivu sodelovanja na delovnem mestu, v cerkvah in prostovoljnih organizacijah na sodelovanje v politiki.

Drugič, obvezne volitve bi lahko imele ugoden vpliv na zmanjšanje vloge denarja v politiki. Če skoraj vsak voli, niso potrebna velika sredstva za kampanjo, da bi spravili volilce na volišča in, po Gosnellovih (1939, 185) besedah, "volitve so zato cenejše, bolj poštene in bolj reprezentativne". Tretjič, obvezne volitve bi lahko preprečile napadalno oglaševanje - na ta način pa zmanjšale cinizem in nezaupanje, ki ga vsebuje. Stephen Ansolabehere in Shanto Iyengar (1995) sta ugotovila, da napadalni oglasi selektivno znižujejo udeležbo med tistimi, ki najbrž ne bi

¹⁷ Nekateri zakoni o obveznih volitvah predpisujejo hude kazni, kot je na primer do enega leta zapora v Grčiji, toda takih sankcij nikoli ne uveljavljajo. Tipična kazen je sorazmerno nizka globa, podobna globi za napačno parkiranje, toda tudi te izterjajo samo od drobnega dela nevolilcev: od 4 do 5% v Avstraliji, od manj kot 1% na Nizozemskem, ko je še imela obvezno udeležbo, in od manj kot 1/4 odstotka v Belgiji. V Italiji je edina kazen "neškodljiva sankcija" - pa vendar učinkovita sankcija - zapisa "ni volil" na državljanovem certifikatu o primernem obnašanju.

glasovali za napadalca. Kadar skoraj vsi volijo, napadalna taktika izgubi večino svoje vabljalivosti¹⁸.

Če sem do zdaj poudarjal prednosti obveznih volitev, se moram zdaj posvetiti najpomembnejšim argumentom proti. Eden takih je, da obvezne volitve silijo na volišča ljudi, ki imajo malo političnega interesa in znanja in ki verjetno ne bodo oddali dobro premišljenega glasu: "Neželen ali brezbrizen glas je tudi nepremišljen glas" (Abraham 1955, 21). Ta ugovor pa pri tem ne upošteva, da bi bilo obvezno glasovanje lahko tudi spodbuda za boljšo informiranost. Neposreden dokaz v podporo te možnosti je v tem, da so v ameriških in evropskih volilnih študijah za respondente, ki so jih spraševali pred volitvami, ugotovili, da so ti zaradi teh intervjujev glasovali v znatno večjem številu, kot je bilo pričakovati. Warren E. Miller je komentiral ta fenomen tako, da so taki intervjuji "najdražja oblika državlanskega ozaveščanja odraslih, ki jo pozna človeštvo"¹⁹! Obvezne volitve bi morda lahko služile kot enaka, vendar veliko manj draga oblika državlanskega ozaveščanja in politične stimulacije. S tem ciljem so obvezne volitve uvedli tako na Nizozemskem leta 1917 kot v Avstriji leta 1924; v tistem času je neki avstrijski zagovornik na zelo optimističen način dokazoval, da bomo s tem, "ko bomo ljudi prisilili, da bodo glasovali, v njih prebudili zanimanje in jim dali politično vedenje, ki ga trenutno nimajo" (citirano v Morris Jones 1954, 32). Še več, obvezne volitve močno spodbujajo stranke in kandidate, da bolj pozorno in učinkovito dostavljajo informacije tistim, ki doslej niso volili.

Druga kritika, ki temelji zlasti na izkušnjah zadnjih let Weimarske republike, kjer je naraščajoča udeležba sovpadala s porastom glasov za naciste, je v tem, da je visoka udeležba nezaželena in celo nevarna. Tingsten (1937, 225) je že uporabil weimarski primer kot svarilo, da "izjemno visoka volilna frekvenca lahko pomeni "intenzifikacijo" političnega spopada, ki bi lahko vodil propad demokracije". Nevarnost je v tem, da v kriznem obdobju nenadni skoki udeležbe pomenijo, da bodo mnogi prej nezainteresirani in neudeleženi državljani prišli na volišča in podprli skrajne stranke. Toda to je argument za in ne proti obveznim volitvam: namesto da bi skušali ohranjati udeležbo na stalno *nizkih* ravneh, bi bilo bolje, če bi se zavarovali pred nesrečo nenadnih izjemnih porastov s tem, da bi ohranjali stalne visoke ravni, na katere ne vplivajo krize in karizmatični voditelji. Dodatni dokaz, da weimarski precedens ne bi smel preprečevati naporov za povečanje udeležbe, je Powellova (1982, 206) primerjalna študija 29 demokracij, v kateri je ugotovil močno povezavo med višjo volilno udeležbo in upadanjem državljskih nemirov in nasilja: "Podatki govorijo v prid teoretikom, ki so prepričani, da sode-

¹⁸ Za države s proporcionalno zastopanostjo je četrti argument v prid obveznih volitev ta, da je ne-
logično, da hočemo glasove proporcionalno spremeniti v sedeže, obenem pa biti zadovoljni z razmerami,
v katerih samo pristranski vzorec zadovoljnega elektorata dejansko glasuje - kar navsezdanje nujno
uvaja znatno neproporcionalnost. To je bil pomemben del utemeljitve za sočasno uvedbo obveznih volitev
in proporcionalne zastopnosti na Nizozemskem leta 1917.

¹⁹ Osebna korespondenca, 2. julij 1995. Cena take vrste državlanskega ozaveščanja seveda niso
samo stroški izvajanja ankete, ampak tudi dejstvo, da je nepotrebna za tiste, ki bodo v vsakem primeru
volili in daleč od 100% učinkovitosti za tiste, ki najbrž ne bodo volili.

lovanje državljanov povečuje legitimnost, namesto da bi povzročalo zlom demokracije²⁰.

Celo tisti, ki obvezne volitve načeloma podpirajo, so jih omalovaževali zaradi majhne možnosti, da bi jih uvedli v demokracijah, kjer jih trenutno nimajo. Velika ovira za njihovo uvedbo je nasprotovanje konservativnih strank in še posebej v Združenih državah (kjer so najbrž bolj potrebne kot v večini demokracij, če upoštevamo nizko volilno udeležbo na vseh ravneh) so možnosti za njihovo uvedbo nične. Alan Wertheimer (1975, 293) dokazuje, da so obvezne volitve "dobra ideja, katere čas je minil ali pa še ni nastopil. Zagotovo pa niso dobra ideja za sedanjí čas". Richard L. Hasen (1996, 2173) pa se zavzema za obvezno volilno udeležbo na ameriških zveznih volitvah, vendar dodaja, da nimajo "skoraj nobene možnosti za uzakonitev v ZDA."

Toda prav dejstvo, da ima toliko demokracij obvezne volitve in da jih imajo že dolgo, kaže, da bi jih bilo morda sicer težko, vsekakor pa ne nemogoče uvesti. Prav tako velja opozoriti, da v državah z obvezno volilno udeležbo ni močnejših teženj po tem, da bi jih odpravili; Nizozemska in Venezuela sta edina pomembnejša primera držav, ki so v zadnjih desetletjih odpravile obvezno volilno udeležbo. Res ne bo lahko premagati nasprotovanje konservativnih strank, ki jim je v interesu, da ohranjajo udeležbo kolikor je le mogoče nizko in razredno pristransko. Tudi splošni volilni pravici je sprva nasprotovala večina teh strank - vendar je bila na koncu sprejeta. Tako kot splošna volilna pravica je tudi obvezna volilna udeležba moralno vprašanje in ne samo politično oziroma strankarsko. Pravzaprav bi obvezno volilno udeležbo lahko imeli za naraven podaljšek splošne volilne pravice.

Poseben zadržek do obvezne volilne udeležbe v Združenih državah je v tem, da bi lahko bile protiustavne. Henry J. Abraham (1955, 31) zagovarja tako stališče in za podkrepitev navaja mnenje vrhovnega sodišča države Missouri iz leta 1896, da "glasovanje ni taka dolžnost, ki bi jo lahko uveljavili s prisilno zakonodajo, da prav gotovo ni v moči zakonodajnih oblasti... da bi prisilile državljana k temu." Toda Hasen (1996, 2176) temu odločno nasprotuje. Dokazuje, da bi imela edina mogoča ustavna ovira obvezni volilni udeležbi podlago v 1. amandmaju o kršenju svobode govora in da je vrhovnemu sodišču ZDA eksplicitno zavrnilo argument, da bi bilo volilni glas mogoče jemati kot obliko govora; še več, dokazuje tudi, da vrhovno sodišče Missourija ni uspelo navesti nobenih posebnih kršitev ustave. Seveda pa tudi mogoča odkritja o neustavnosti ne bi bila permanentna in nepremostljiva ovira; kot ugotavlja Gosnell (1930, 207), "če bi se sodišča vmešala v uved-

²⁰ Ker Powellov sklep temelji na številnih predsedniških kot tudi parlamentarnih sistemih, njegove odkritja vsaj deloma blaži strah Freda W. Riggsa (1988, 263-4), da je visoka udeležba posebej nevarna za predsedniške režime; Riggs ima predsedniški sistem za inherentno šibkega in nestabilnega - in sposobnega ohranitve samo tam, kjer so konservativne sile prevladujoče.

bo sistema obveznih volitev, bi lahko zvezno in državne ustave dopolnili²¹. Prav tako to ni povsem brez precedensa: v 18. stoletju sta zvezni državi Georgia in Virginija eksperimentirali z zakoni o obvezni volilni udeležbi (Hasen 1996, 2173-4), ustavne spremembe, sprejete v Severni Dakoti leta 1898 in v Massachusettsu leta 1918, pa pooblaščajo državne zakonodajalce, da uvedejo obvezno volilno udeležbo - vendar ni bila sprejeta nobena zakonodajna pobuda (Gosnell 1930, 206-7).

Nevarnost prevelikega pesimizma glede možnosti uvedbe obveznih volitev je v tem, da bi postale samoizpolnjujoča se prerokba. Če celo zagovorniki obveznih volitev verjamejo, da so njihove možnosti nične, in se zato zanje prav nič ne potrudijo, potem prav gotovo ne bodo nikoli uvedene!

Verjetno je najbolj resen ugovor zoper obvezne volitve po naravi normativen: obvezne volitve bi bile lahko privlačna delna rešitev spopada med demokratičnimi ideali sodelovanja in enakosti, vendar pogosto trdijo, da kršijo tretji demokratični ideal, tisti o individualni svobodi. Prav zato Abraham (1955, 33) obvezne volitve označuje kot "nedemokratične", W.H. Morris Jones (1954, 25) pa dokazuje, da spadajo "v totalitaristični tabor in ne sodijo v besednjak liberalne demokracije."

Ni mogoče zanikati, da vsakovrstna prisila omejuje individualno svobodo, vendar dolžnost voliti pomeni zelo majhno omejitev. Pomembno se je zavedati, da obvezne "volitve" ne pomenijo dejanske dolžnosti oddati veljaven glas: od državljanov zahtevajo samo to, da pridejo na volišča; pravica do tega, da *ne* volijo, ostane nedotaknjena²². Še več, obvezne volitve pomenijo zelo majhno zmanjšanje svobode v primerjavi z mnogimi drugimi problemi kolektivne akcije, ki jih demokracije rešujejo s tem, da so obvezne: sodelovanje v poroti, plačevanje davkov, vojaški nabor, obvezno šolanje in številne druge. Te obveznosti so mnogo bolj nadležne, kot je dolžnost, da se ob volitvah pojaviš na volišču. Prav tako si moramo zapomniti, da je neudeležba na volitvah oblika samovolje in da je vsaka samovolja sicer lahko racionalna, vendar je tudi sebična in nemoralna. Normativno nasprotovanje obveznim volitvam je na prvi pogled intuitivno privlačno, ni pa prepričljivo, ko ga nekoliko pazljiveje preučimo²³.

²¹ Toda Gosnell (1930, 192-212) prav gotovo ni bil optimističen glede možnosti obvezne volilne udeležbe v ZDA. Zadnje poglavje *Why Europe Votes* je začel z vprašanjem: "Kako bi lahko uporabili evropske politične izkušnje v Ameriki?" Nato podrobno navaja prednosti obveznih volitev, vendar jih tiho izpusti iz svoje končne liste priporočil, na kateri so sorazmerno radikalni predlogi, kot je proporcionalna zastopnost na volitvah v predstavniki domi ZDA, permanentna registracija volilcev, ki je odgovornost vlade, in uvedba krajše glasovnice.

²² Malcolm M. Feeley (1974, 242) ugotavlja, da je večino ugovorov obveznim volitvam mogoče odpraviti z vključitvijo dodatne možnosti na glasovnici: "brez izbire" ali, kot so predlagali drugi, z možnostjo "nikogar od navedenih". Toda možnost, da zavrneš glasovnico je še bolj učinkovita metoda zagotavljanja, da pravica, da ne voliš, ne bi bila kršena.

²³ Logična alternativa obveznim volitvam je uporaba nagrad za tiste, ki volijo, namesto kazni za tiste, ki ne: državljane bi lahko plačali, da bi volili. Edini empirični primer tega, očitno dražjega načina, so antične Atene.

Obvezne volitve ne morejo rešiti celotnega konflikta med ideali participacije in enakosti, toda če poskrbijo, da je volilna participacija kolikor je le mogoče enaka, so dragocena delna rešitev. V prvem stavku knjige *Why Europe Votes* Gosnell (1930, vii) navaja, da se je "borba za demokracijo šele začela z razširitvijo volilne pravice". Za demokracijo mora biti, po splošni volilni pravici naslednji cilj vse-splošna oziroma skoraj vsesplošna uporaba pravice do glasovanja.

Prevedel Jure Potokar

LITERATURA

- Abraham, Henry J. 1955. *Compulsory Voting*. Washington, DC: Public Affairs Press.
- Ansolabehere, Stephen, and Shanto Iyengar. 1995. *Going Negative: How Attack Ads Shrink and Polarize the Electorate*. New York: Free Press.
- Baiouya, Enrique A. and John D. Martz. 1979. *Political Attitudes in Venezuela: Societal Cleavages and Political Opinion*. Austin: University of Texas Press.
- Barker, Ernest. 1958. *The Politics of Aristotle*. New York: Oxford University Press.
- Berelson, Bernard, and Gary A. Steiner. 1964. *Human Behavior: An Inventory of Scientific Finding*. New York: Harcourt, Brace.
- Borg, Sami. 1995. "Electoral Participation". In *The Impact of Values*, ed. Jan W. van Deth and Elinor Scarbrough. Let. 4 of *Beliefs in Government*. Oxford: Oxford University Press.
- Boyd, Richard W. 1981. "Decline of U.S. Voter Turnout: Structural Explanations". *American Politics Quarterly* 9 (April), 133-59.
- Boyd, Richard W. 1986. "Election Calendars and Voter Turnout." *American Politics Quarterly* 14 (January-April), 89-104.
- Boyd, Richard W. 1989. "The Effects of Primaries and Statewide Races on Voter Turnout." *Journal of Politics* 51 (August), 730-39.
- Burnham, Walter Dean. 1987. "The Turnout Problem." In *Elections American Style*, ed. A. James Reichley. Washington, DC: Brookings Institution.
- Dahl, Robert A. 1970. *After the Revolution? Authority in a Good Society*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Dahl, Robert A. 1989. *Democracy and Its Critics*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Erikson, Robert S. 1995. "State Turnout and Presidential Voting: A Closer Look". *American Politics Quarterly* 23 (October), 387-96.
- Feeley, Malcolm M. 1974. "A Solution to the 'Voting Dilemma' in Modern Democratic Theory." *Ethics* 84 (April), 235-42.
- Fishkin, James S. 1991. *Democracy and Deliberation: New Directions for Democratic Reform*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Fishkin, James S. 1995. *The Voice of the People: Public Opinion and Democracy*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Fornos, Carolina A. 1996. "Explaining Voter Turnout in Latin America." Masters's thesis, Louisiana State University.
- Franklin, Mark N. 1996. "Electoral Participation." In *Comparing Democracies: Elections and Voting in Global Perspective*, ed. Laurence LeDuc, Richard G. Niemi, and Pippa Norris. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Gosnell, Harold F. 1927. *Getting Out the Vote: An Experiment in the Stimulation of Voting*. Chicago: University of Chicago Press.
- Gosnell, Harold F. 1930. *Why Europe Votes*. Chicago: University of Chicago Press.

- Hasen, Richard L. 1996. "Voting Without Law?" *University of Pennsylvania Law Review* 144 (May), 2135-79.
- Hibbs, Douglas A., Jr. 1977. "Political Parties and Macroeconomic Policy." *American Political Science Review* 71 (December), 1467-87.
- Hirzy, Wolfgang. 1994. "The Impact of Mandatory Voting Laws on Turnout: A Quasi-Experimental Approach." *Electoral Studies* 13 (March), 64-76.
- Jackman, Robert W. 1987. "Political Institutions and Voter Turnout in the Industrial Democracies." *American Political Science Review* 81 (June), 405-23.
- Jackman, Robert W., and Ross A. Miller. 1995. "Voter Turnout in the Industrial Democracies During the 1980s." *Comparative Political Studies* 27 (January), 467-92.
- Kaase, Max, Kenneth Newton, and Elinor Scarbrough. 1996. "A Look at the Beliefs in Government Study." *PS: Political Science & Politics* 29 (June), 226-28.
- Key, V. O., Jr. 1949. *Southern Politics in State and Nation*. New York: Vintage Books.
- Linder, Wolf. 1994. *Swiss Democracy: Possible Solutions to Conflict in Multicultural Societies*. New York: St. Martin's Press.
- Lipset, Seymour Martin. 1960. *Political Man: The Social Bases of Politics*. Garden City, NY: Doubleday.
- Lipset, Seymour Martin. 1981. *Political Man: The Social Bases of Politics*. Expanded ed. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Miller, William L. 1994. "Local Elections in Britain." In *Local Elections in Europe*, ed. Lourdes López Nieto. Barcelona: ICPS.
- Molina Vega, José Enrique. 1995. "Los venezolanos abandonan el hábito de votar: La abstención en las elecciones de 1993." *Boletín Electoral Latinoamericano* 13 (January-June), 159-79.
- Morris Jones, W. H. 1954. "In Defense of Apathy: Some Doubts on the Duty to Vote." *Political Studies* 2 (1), 25-37.
- Nieuwbeerta, Paul. 1995. *The Democratic Class Struggle in Twenty Countries, 1945-1990*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Ochoa, Enrique C. 1987. "The Rapid Expansion of Voter Participation in Latin America: Presidential Elections, 1845-1986." In vol. 25 of *Statistical Abstract of Latin America*, ed. James W. Wilkie and David Lorey. Los Angeles: UCLA Latin American Center Publications, University of California.
- Pacek, Alexander, and Benjamin Radcliff. 1995. "Turnout and the Vote for Left-of-Centre Parties: A Cross-National Analysis." *British Journal of Political Science* 25 (January), 137-43.
- Piven, Frances Fox, and Richard A. Cloward. 1988b. "National Voter Registration Reform: How It Might Be Won." *PS: Political Science & Politics* 21 (Fall), 868-75.
- Powell, G. Bingham, Jr. 1982. *Contemporary Democracies: Participation, Stability, and Violence*. Cambridge: Harvard University Press.
- Powell, G. Bingham, Jr. 1986. "American Voter Turnout in Comparative Perspective." *American Political Science Review* 80 (March), 17-43.
- Puplick, Chris. 1995. "The Case for Compulsory Voting." *Elections Today* 5 (October), 3-5.
- Radcliff, Benjamin. 1994. "Turnout and the Democratic Vote." *American Politics Quarterly* 22 (July), 259-76.
- Radcliff, Benjamin. 1995. "Turnout and the Vote Revisited: A reply to Erikson." *American Politics Quarterly* 23 (October), 397-403.
- Riggs, Fred W. 1988. "The Survival of Presidentialism in America: Para-Constitutional Practices." *International Political Science Review* 9 (October), 247-78.
- Rosenstone, Steven J., and John Mark Hansen. 1993. *Mobilization, Participation, and Democracy in America*. New York: Macmillan.

- Schultze, Rainer-Olaf. 1995. "Voting and Non-Voting in German Elections." In *Electoral Abstention in Europe*, ed. Joan Font and Rosa Virós. Barcelona: ICPS.
- Seligson, Mitchell A., Annabelle Controy, Ricardo Córdova Macías, Orlando J. Pérez, and Andrew J. Stein. 1995. "Who Votes in Central America? A Comparative Analysis." In *Elections and Democracy in Central America, Revisited*, ed. Mitchell A. Seligson and John A. Booth. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Teixeira, Ruy A. 1992. *The Disappearing American Voter*. Washington, DC: Brookings Institution.
- Tingsten, Herbert. 1937. *Political Behavior: Studies in Election Statistics*. London: P.S. King & Son.
- Topf, Richard. 1995. "Electoral Participation." In *Citizens and the State*, ed. Hans-Dieter Klingemann and Dieter Fuchs. Vol. 1 of *Beliefs in Government*. Oxford: Oxford University Press.
- Verba, Sidney, Norman H. Nie, and Jae-On Kim. 1978. *Participation and Political Equality: A Seven-Nation Comparison*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wattenberg, Martin P. 1991. *The Rise of Candidate-Centered Politics: Presidential Elections of the 1980s*. Cambridge: Harvard University Press.
- Wertheimer, Alan. 1975. "In Defense of Compulsory Voting." In *Participation in Politics*, ed. J. Roland Pennock and John W. Chapman. New York: Lieber-Atherton.
- Wolfinger, Raymond E., and Steven J. Rosenstone. 1980. *Who Votes?* New Haven, CT: Yale University Press.

Tanja OBLAK

"PUBLIC OPINION AND POLITICAL REPRESENTATION"

Kot vsako leto se je tudi letos med 19. in 21. junijem v Piranu odvijal mednarodni kolokvij z naslovom *"Public opinion and political representation"*. Organizator tokratnega srečanja je bil Center za raziskovanje družbenega komuniciranja na Fakulteti za družbene vede, njegov sponzor pa Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije. Enajstega kolokvija se je udeležilo več strokovnjakov iz Združenih držav Amerike, Nizozemske, Švedske, Finske, Nemčije, Hrvaške in Slovenije. S predstavitev svojih referatov in s sodelovanjem v živahnih diskusijah so sodelujoči analizirali razmerja med množičnimi mediji, medijskimi akterji in medijskimi reprezentacijami in se spraševali o njihovih učinkih na spremembe konceptov javnega mnenja, javne sfere in javnosti. Letos prvič je na kolokviju sodelovala tudi skupina študentov Fakultete za družbene vede.

V uvodnem prispevku je *John D. Peters* iz univerze v Iowi na izviren način predstavil ključne determinante, ki so prispevali k spreminjanju značaja javnosti od srednjega veka pa do danes. Medtem ko je politična misel srednjega veka javnost enačila s fevdalnim kraljem, so sodobni nasledniki kraljevega telesa mediji, je opozoril Peters. Takšen premik je rezultat mnogih družbenih sprememb. Eden od glavnih faktorjev je po mnenju Petersa razvoj tehnik reprezentacij in podob družbene celote. Drugi pomemben dejavnik, ki se od prvega ne izključuje, so novosti v načinih komuniciranja, saj osebno komunikacijo vedno bolj nadomešča množično posredovana komunikacija. Z razvojem množičnih medijev je javnost tako postala poseben efekt znotraj medijskih praks. Dejansko usodo javnosti, je nadaljeval Peters, sta zaznamovala dva elementa in sicer dejstvo medijske moči in učinek, ki ga imajo na oblikovanje javnosti medijske reprezentacije. Nepregledno množico empiričnih dejstev zmorejo namreč mediji prevesti v sprejemljivo in razumljivo podobo. S pomočjo medijev je tako

javljeno ogledalo, v katerem se lahko ugleda. In ravno možnost samo-predstavitve oblikuje moderno javnost. Poseben element sodobne javnosti je zato po mnenju Petersa značaj refleksivnosti. *Slavko Splichal* s Fakultete za družbene vede v Ljubljani je v svojem referatu kritično ovrednotil učinke anketnega raziskovanja na konceptualizacijo javnega mnenja. Ideja javnega mnenja je namreč neločljiva od tehnik, instrumentov in institucij, ki so povezane z izražanjem in reprezentacijo mnenj. Po mnenju Splichala se je javno mnenje skozi moderno zgodovino institucionaliziralo v treh oblikah: prvič v parlamentu, drugič v tisku in končno v mnenjskih raziskavah. Pojav slednjih je temeljito posegel v nekdanje načine oblikovanja in izražanja mnenj. Empirično raziskovanje javnega mnenja pa je zaradi nekaterih šibkih točk še vedno predmet ostrih kritik. Splichal je ob tem izpostavil naslednjih pet predpostavk empirične paradigme. Anketno raziskovanje predpostavlja, da 1) vsak posameznik ima, ali mora imeti, mnenje o čemer koli; 2) da je mnenja mogoče statistično vzorčiti, jih arhivirati kot rezultate in matematično rekonstruirati; 3) da imajo vsa mnenja enako vrednost ali realno pomembnost; 4) da so mnenja, ki jih respondentje izrazijo, "prava mnenja" in tako neodvisna od interakcij z anketarji in 5) da obstaja družbeni konsenz, ki določa stopnjo pomembnosti družbenih problematik, ta pa so vključena v anketnih vprašalnikih. Anketno raziskovanje, je opozoril Splichal, si je s strukturiranjem javno relevantnih problematik in z determiniranjem vsebine javnega diskurza pridobilo obilo moči. Ker pa je javno mnenje kompleksen komunikacijski proces, lahko raziskovanje mnenj služi zgolj kot eden od indikatorjev javnega mnenja, katerega veljavnost je v primerjavi z ostalimi načini izražanja potrebno še dokazati. Predstavniki Houstonske univerze *Frederick Shiff* se je v zaključku prvega dela letošnjega kolokvija spraševal, kako percipirajo in na kakšen način producirajo "javno mnenje" uredniki ameriških časopisov. Odgovore je predstavil s pomočjo rezultatov kvalitativne empirične študije med 11 uredniki ameriškega tiska. Med pomembnejšimi ugotovitvami je Shiff poudaril, da so v nestrukturi-

ranem intervjuju sodelujoči uredniki pripadali višjemu socialnemu sloju. Tisti uredniki, ki so bili tudi lastniki časopisov, so svojo bralno publiko percipirali skladno lastnim komercialnim in razrednim interesom. Prispevek je izzval zanimivo diskusijo, vendar bi bilo Shiffove zaključke zaradi metodološko pomanjkljivega pristopa v procesu raziskovanja potrebno preveriti z obširnejšo in bolj poglobljeno analizo.

Med referati, ki so se predstavili v drugem delu srečanja, je treba izpostaviti predvsem dva. *Andrej Škerlep* s Fakultete za družbene vede v Ljubljani je v retorično izpiljenem nastopu natančno in slikovito prikazal tiste elemente, ki so temelj konstituiranja javne sfere. Na eni strani sta to koncepta dostopnosti in javnosti. Da lahko govorimo o javni sferi mora obstojati tudi neka javno sporna zadeva, pri čemer igrajo množični mediji vlogo posrednika diskusij. Rezultat naštetih konceptov pa se izraža v procesu oblikovanja javnega mnenja. Sam proces formiranja javnega mnenja pa se po mnenju Škerlepa odvija v "življenjskem svetu". Sfero življenjskega sveta ne gre enačiti z idealizirano podobo prostora integracije, je opozoril Škerlep. Nujno je namreč upoštevati tudi konfliktno situacije, ki to sfero določajo. S problematiko determinant obstoja javne sfere se je ukvarjala tudi *Zala Volčič* s Fakultete za družbene vede v Ljubljani. Prikazala je zanimivo antropološko študijo, v kateri je raziskovala družbeno kulturne elemente, ki po njenem mnenju govorijo v prid tezi, da so javno sfero poznale tudi tradicionalne družbe.

Tretji del mednarodnega kolokvija je bil v znamenju empiričnega raziskovanja medijskih vplivov na konceptualizacijo javnega mnenja. *Winfried Schulz* iz univerze Nürnberg se je ukvarjal s spremembami množičnih medijev in javne sfere. Izpostavil je ključne točke razločevanja med tremi modeli javne sfere - model liberalne javnosti, model diskurzivne javnosti in model medijsko-konstruirane javnosti. Modele je med seboj primerjal glede na tri poglobitve dimenzije in sicer glede na a) pozicijo in vlogo političnih akterjev; b) obliko komunikacije v javnosti in c) posledice, ki jih imata obe razsežnosti na oblikovanje javne-

ga mnenja. Množični mediji so po mnenju Schulza temeljni producenti javne sfere in oblikovalci "medijskih javnosti". Schulz je v poskusu empirične aplikacije medijskega modela javne sfere analiziral tudi predru- gačenje medijskih sistemov in strukture občinstva. Razvojne spremembe medijskih sistemov so na eni strani izzvale procese deregulacije in komercializacije, na drugi strani pa pojav fragmentacije občinstev. Bolj kot nekdanja funkcija informiranja občinstva je za medije pomembna funkcija sproščanja in zabave. Do takega sklepa so Schulza vodili empirični podatki nemške raziskave, s pomočjo katerih je ugotovil, da postaja spremljanje medijev vedno bolj sekundarna aktivnost ter da v primerjavi z gledanostjo informativnih programov narašča stopnja gledanja razvedrilnih programov. *Finnc Pertti Suhonen* iz univerze Tampere je v svojem referatu izpostavil aktivno politično vlogo medijev, ki so si jo mediji prisvojili predvsem s finančnim podpiranjem, samostojnim izvajanjem in publiciranjem mnenjskih raziskav. Izhodišče njegovega zanimanja je bilo usmerjeno v vprašanje, kako finski časopisi predstavljajo mnenjske raziskave širši javnosti. Suhonen je pri tem izhajal iz tipologije mnenjskih anket, ki jih je ločil glede na njihovo problematiko, namen, nosilca in naročnika raziskave. Vsak tip mnenjske ankete ima po mnenju Suhonena svojstveno družbeno funkcijo. V prvo skupino spadajo tiste mnenjske ankete, ki merijo stopnjo podpore nekemu kandidatu ali neki politični stranki in jih Suhonen zato imenuje "ankete podpore". Drugo skupino sestavljajo ankete, v katerih respondentje podajajo svoja mnenja o posameznih družbenih in političnih problematikah. Najredkeje so prisotne ankete tretje skupine. To so ankete "nacionalnega stanja", kjer gre večinoma za mednarodne primerjave nacionalnih vrednot in mnenjske klime skozi čas. Z objavljanjem mnenjskih anket mediji izpolnjujejo nalogo javne reprezentacije, ki so jo pred tem izvrševale predvsem politične stranke, interesne skupine in skupine pritiska, je opozoril Suhonen. *Konstantin Economou* iz univerze Linköping je s pomočjo atraktivne video projekcije prikazal konstrukcijo odnosa med razisko-

valnim novinarjem in politikom. Opiral se je na tradicijo analize diskurza, ki tekste, pogovore in podobe razume kot del procesa konstrukcije pomena. Konstrukcija odnosa med novinarjem in politikom je po njegovem mnenju na eni strani strukturirana s poudarjanjem forme, stila in dramatičnosti novinarskega procesa v celoti. Dramaturško podkrepljene strategije novinarskega poročanja tako omogočajo preobrazbo politika v "vsakdanjo" osebnost.

V četrtem, zaključnem delu kolokvija je Nick Jankowski predstavil obširni projekt nizozemske raziskovalne skupine petih strokovnjakov z naslovom *Teledemokracija v provinci*. Gre za mesec dni trajajoč eksperiment, v katerem so raziskovalci s pomočjo računalniškega programskega paketa prek Interneta vzpostavili javno diskusijo o uporabi regionalnih zemljišč. Raziskovalni projekt je vključeval 100 prebivalcev ene od nizozemskih provinc, vsebinsko pa se je osredotočal na tri ključna vprašanja: 1) ka-

tere so glavne značilnosti sodelujočih in kakšni so nivoji njihove vključitve v javni diskurz; 2) kakšna je narava in kvaliteta diskusij in 3) kako sodelujoči ocenjujejo eksperimentalno izkušnjo. Rezultati so v splošnem pokazali nizko pripravljenost sodelovanja v tovrstnih javnih razpravah. Predstavljeni eksperiment po mnenju Jankowskega ponuja okvir za nadaljne raziskovanje zametkov teledemokracije. Kot zadnja je nastopila skupina študentov četrtega letnika družboslovne informatike in tretjega letnika komunikologije. Predstavnika skupine Gregor Petrič in Andrej Pinter sta v zelo učinkovitem nastopu uspešno predstavila namen, potek in rezultate raziskave, izdelane v okviru raziskovalnega seminarja na dodiplomskem študiju pod strokovnim mentorstvom Slavka Splićhala in Anuške Ferligoj.

Nosilne prispevke enajstega mednarodnega kolokvija lahko preberete v zadnji številki (2/97) revije Javnost / The Public.

Marjan BREZOVŠEK

Rudi RIZMAN

IZZIVI ODPORTE DRUŽBE

(Sociološki komentarji (1989-1996))

Liberalna akademija, Ljubljana, 1997, str. 297

Britanski diplomat Robert Cooper v svoji odlični analizi političnih in mednarodnih odnosov z naslovom *Postmoderna država* in svetovna ureditev daje sodobnim državam tri razvojne možnosti: lahko ostanejo običajne nacionalne države, ki jih opredeljuje skozi stoletja dobro znan politični boj za oblast in z njim povezano nenehno iskanje ravnotežja moči doma in v zunanji politiki; lahko se spremenijo v polomije, kakršne so nekoč kar same vabile sosednje imperije, naj jih zavzamejo, medtem ko se jih danes vsi otepajo kot gnilega jajca; lahko pa se razvijejo v *postmoderne odprte družbe*, ki se odlikujejo po vladavini prava in so se pripravljene odreči delu svoje suverenosti v zameno za sodelovanje.

Seveda si nihče ne želi živeti v propadli državi, kakršne lahko opazujemo tudi v najbližji sosesčini. A tudi nacionalna država v takšni analizi izgubi veliko svojega populističnega sijaja. Sodobni čas je po Cooperju prvi, ki bo vsaj na delu zemeljske oble opravil s sistemom (tradicionalne) nacionalne države, nastalim po vestfalskem miru daljnega leta 1648. Temelj novega sistema (postmodernih) držav so pravzaprav iste *liberalne vrednote*, ki so cela tri stoletja tedaj razvitim družbam zagotavljale gospodarski razvoj in v obdobju brez vojn tudi družbeni mir. Zapovedi o delitvi oblasti med zakonodajno, izvršno in sodno, o predstaviški demokraciji, spoštovanju človekovih pravic in o zasebni lastnini so zdaj preoblečene v komunikacijsko revolucijo dvajsetega stoletja in ta jim je dodala nove razsežnosti. Nenaklonjenost tradicionalnim državnim metodam, ki vse bolj odlikuje razvite družbe, je lahko včasih tudi pomanjkljivost. Državljanje takšnih držav je težko naplahtati, naj se izpostavljajo za sumljive politične cilje, težko pa jih je tudi prepričati, da je izpostavljanje sploh potrebno, posebno vojaško. Postmoderna država je v bistvu združba dvomljivcev, ki se sicer prav tako

zbirajo in protestirajo, vendar tega ne počnejo zaradi ciljev, ki jih določa vladajoča elita. Proti tej, če je treba, uporabljajo sodni sistem, kakršen v takšnih državah deluje učinkovito in zagotavlja spoštovanje posameznikovih pravic.

Vendar pa je to težko doseči, težko se je nenehno spreminjati in prilagajati novim razmeram. Še toliko težje pa je državam, kakršna je Slovenija, ki so čustveno še trdno zasidrane v nacionalnem ponosu. Takšne še bolj potrebujejo kritično misel, ki zna politično nostalgijo ločiti od razvojnih prioritet. Rizmanovi kronološko urejeni eseji, ki jih sam imenuje "sociološki komentarji", so vpeti v takšno postmoderno zgradbo, vendar pa je v ospredju avtorjevega zanimanja predvsem novi val demokratičnih sprememb v Sloveniji in vse kar zavira njegov prodor in hitrejše napredovanje. Nič ni vnaprej zagotovljenega, predvsem ne razvoj demokracije, za katerega se je Slovenija v prvem trenutku odločila plebiscitarno, in ga ni moč zreducirati na samostojnost in suverenost ter predmoderne ideologije, lokalizem in nacionalizem. V sedemletnem procesu spremljanja in analiziranja vprašanj razpada Jugoslavije, oblikovanja razlagalnih modelov postkomunistične tranzicije, populizma in avtoritarne desnice ter nacionalne identitete pred izzivi združevalnih procesov v Evropi in kompleksnih procesov globalizacije, se avtorju vedno znova postavlja *vprašanje demokracije in položaja posameznika v njej*.

Demokratiziranje je usmerjeno k zagotavljanju pravic, obveznosti in dolžnosti, in s tem k spremembi obnašanja politične avtoritete; liberaliziranje pa se nanaša na pogoje, v katerih se to dogaja. Brez liberaliziranja niso možne socialne spremembe, ki ustvarjajo strukture, prilagodljive pričakovanemu cilju tranzicije, brez demokratiziranja niso možne politične spremembe. Vendar pa sindromi, relikti starih vrednostnih obrazcev ostajajo v vsakdanjem življenju, toda tudi v političnih akterjih. Negativni vidiki nacionalizma zlasti ksenofobija in etnično čiščenje, kažejo na splošni problem *politične patologije* in njene posledice za demokracijo. Politična patologija, ki vključuje nasilje, nelegitimno delovanje tajnih služb

in druge oblike zlorabe moči (oblasti), je zagotovo nasprotna demokraciji. Politični škandali in škandalizacija politike so zato pogosta značilnost sodobnega političnega življenja. Vladavina prava je tista, ki varuje državljane pred nasiljem in neupravičenim poseganjem v njihovo osebno življenje. Utrditev demokracije pa zahteva tudi drugačno politično miselnost, ob spoznanju ljudi, da od politične dejavnosti ni mogoče pričakovati vnaprej zagotovljenih rezultatov, kot jih objavlja avtoritarna oblast.

Slovenija se še vedno nahaja v blatu (stare) zgodovine ter se mora na poti v "postzgodovinsko Evropo" rešiti nekaterih nevarnih iluzij. Proučevanje dogajanj v Sloveniji na "koncu zgodovine" je tako v knjigi dr. Rudija Rizmana s simptomatičnim naslovom Izzivi odprte družbe usmerjeno k številnim opozorilom, napakam in pomanjkljivostim tranzicije v postsocialističnih družbah in državah sploh in še posebej v Sloveniji. Slovenija ima po avtorjevem mnenju dobre evropske možnosti, pa tudi mnoge slabe navade in dediščino. V knjigi je tako zabeleženih ogromno problemov tranzicije in transformacije, od časovnega pritiska (hitrost sprememb, napake, razočaranja, nostalgije), organiziranosti in koordinacije družbenih sil (politične zrelosti za spremembe in sprejem zahodnih vrednot), samostojnosti in priključevanja Evropi (identiteta, avtarkija, izguba suverenosti), do nacionalnega vprašanja in nacionalizma ter drugih. Posebej pa velja omeniti, da avtor v vsej tej problematiki vidi izziv tudi za zahodne demokracije in Evropo, ki morajo ponovno preveriti svoje temelje. Neločljivo od takšnih kritičnih razmišljanj pa je tudi proučevanje vloge univerze in intelektualcev v teh procesih, po drugi strani pa tudi biografija samega avtorja, ki je v knjigi dokumentirana v zadnjih dveh poglavjih. Tako mednarodni kot domači kontekst sta namreč močno vplivala na vsebino in zunanje okoliščine, v katerih so nastajali pričujoči eseji in intervjuji, hkrati pa razkrivata tako dobre kot slabe plati sociološkega angažmaja v tranzicijskem vsakdanu. Rizmanove refleksije aktualnih vidikov tranzicije na Slovenskem, tj. iz zaprte (avtoritarne) v odprto (demokratsko) družbo, spadajo sicer v

sociološko publicistiko, vendar pa je takšno angažirano in polemično pisanje tudi vidik teoretske produkcije. Izzivi odprte družbe prof. dr. Rudija Rizmana predstavljajo tako pomemben prispevek k razvoju demokratske misli v Sloveniji, saj razkrivajo vso dilematičnost polminulih in zdajšnjih družbenih razmer v Sloveniji.

Vinko VEGIČ

urednik Anton Behler

Civil-Military Relations in Post-Communist States

Praeger Publishers, Westport, 1997

Knjiga *Civil-Military Relations in Post-Communist States* je nastala na osnovi referatov predstavljenih na istoimenski konferenci v Ljubljani, ki jo je leta 1994 organiziral Obramboslovni raziskovalni center FDOV. V knjigi so zbrani po konferenci dopolnjeni prispevki 16 avtorjev iz 12 držav.

Problematika civilno-vojaških odnosov v državah, kjer so bile odpravljene komunistične ureditve z njim značilnimi odnosi med civilnimi (partijskimi) oblastmi in vojsko je postala posebej relevantna v luči vzpostavljanja novih, pluralističnih političnih ureditev ter še posebej v luči približevanja in integracije nekaterih od teh držav v zahodnoevropske politične, gospodarske in varnostne institucije. Prispevki v knjigi na različni ravni teoretične analize obravnavajo probleme odnosov med novimi oblastmi v omenjenih državah in vojaškimi strukturami, kot tudi probleme, ki se pojavljajo v procesu prestrukturiranja obojestranskih sil. Nekaj prispevkov obravnava regijo kot celoto in temelji na komparativnem pristopu, več prispevkov pa se problemov loteta na posamezni nacionalni ravni.

Jeff Simon v svojem prispevku civilno-vojaške odnose v Srednji Evropi obravnava z vidika vključevanja nekaterih od teh držav v zvezo NATO. Učinkovit demokratičen in civilni nadzor nad vojaštvom je ena od zahtev do bodočih novih članic zveze. Te zahteve so postale eden od pomembnih elementov njene širitvene strategije. Simon kot

indikatorje učinkovitega civilnega nadzora nad vojaštvom navaja: 1. v ustavi in zakonih jasno opredeljeno delitev oblasti med predsednikom in vlado, 2. parlamentarni nadzor nad obrambnim proračunom in jasno opredeljeno vlogo parlamenta pri odločanju o uporabi vojaštva v izrednih stanjih in vojni, 3. nadzor vlade - njenega civilnega obrambnega ministra - nad generalštabom in vojaškimi poveljniki, 4. povrnitev vojaškega ugleda, zaupanja družbe do vojaštva in odgovornosti. Avtor ugotavlja, da večina srednjeevropskih držav še ni dosegla navedenih standardov. Analizira civilno-vojaške odnose na Poljskem, v Madžarski, nekdanji Českoslovaški in Češki. V teh državah, pravi, je prišlo do pomembnih premikov v smeri doseganja minimalnih standardov civilnega nadzora nad vojaštvom, vendar bo treba še povečati njegovo učinkovitost.

Anton Bebler, ki je knjigo tudi uredil, v svojem prispevku razpravlja o globalnih trendih na področju prestrukturiranja civilno-vojaških odnosov v obravnavani regiji. Opozarja, da se je za sicer navidezno podobnostjo med nekdanjimi socialističnimi državami dejansko skrivalo veliko število razlik glede ureditve političnega nadzora nad oboroženimi silami. Ureditve v teh državah so oscilirale med diktatorskimi in oligarhičnimi sistemi, do razlik pa je prihajalo tudi glede na stopnjo dominacije bodisi civilnih bodisi vojaških struktur ter glede na stopnjo zunanje neodvisnosti državnih struktur. Bebler ugotavlja, da po političnih spremembah v nekdanjih komunističnih državah naslednice komunističnih partij niti niso skušale ohraniti nadzora nad vojsko ali pa obnoviti privilegiranih položajev znotraj nje. Izjema je bilo le dogajanje v nekdanji Jugoslaviji.

V državah srednje in vzhodne Evrope je po letu 1989 moč zaslediti nekatere splošne trende na področju obrambne in varnostne politike, kot: povečanje "transparentnosti" obrambnih politik, okrepljena vloga parlamentov in javnega mnenja, civilianizacija obrambnih ministrstev, kadrovske spremembe na najvišjih položajih v vojski, nacionalna emancipacija, oblikovanje novih varnostnih in obrambnih doktrin, itd... Ure-

janje obrambno varnostnih zadev v teh državah poteka po vsaj treh različnih modelih: parlamentarnem, parlamentarno-predsedniškem in predsedniškem. Transicijski procesi pa niso privedli samo do pozitivnih sprememb na področju civilno-vojaških odnosov, opozarja Bebler. Vzpon novih političnih elit na oblast je marsikje pripeljal tudi do tega, da so najvišje položaje v civilnih strukturah ministrstev za obrambo zasedli strokovno nekompetentni posamezniki, problem pa je tudi pomanjkanje civilnih strokovnjakov za obrambne zadeve. To pa skupaj z zamenjavo poklicnih vojakov v ministrstvih za obrambo s civilnimi funkcionarji, ki so politično strankarsko vezani, ne prispeva nujno k učinkovitosti civilnega nadzora nad vojaštvom.

Allen L. Keiswetter obravnava civilno-vojaške odnose kot element programa zveze NATO "Partnerstvo za mir". Civilno-vojaške odnose postavlja v kontekst odnosov med državami. Demokratični nadzor nad vojsko je tako tudi v povezavi z zmanjševanjem možnosti vojn. Pri tem se spomni 200 let starega traktata Immanuela Kanta, v katerem pravi, da med demokratičnimi državami obstaja manj možnosti, da bi se te medsebojno vojskovala. Avtor opozarja, da v totalitarnih in avtokratičnih državah vojska predstavlja monolitno interesno skupino, ki razpolaga z določeno stopnjo moči. Mnogo manj pa je verjetno, da bo vojsko, ki je odgovorna civilni vladi ter pod stalnim nadzorom volilcev in tiska mogoče uporabiti za notranjo represijo ali za pritiske v mednarodni politiki. Civilni nadzor nad vojsko je tako, gledano iz perspektive zveze NATO, eden bistvenih elementov varnosti.

Willem van Eekelen v svojem prispevku obravnava obdobje po koncu hladne vojne v luči novih varnostnih izzivov. Glavni interes Zahoda v srednji in vzhodni Evropi je projekcija stabilnosti na to območje, kar pa temelji na vzpostavljanju pluralistične demokracije, tržne ekonomije in mreže demokratičnih institucij. Pomemben kriterij demokratičnosti je tudi politični nadzor nad vojaštvom. Kljub spremembam v državah Srednje in Vzhodne Evrope je na tem področju potrebno še veliko narediti. Eekelen meni, da je danes vprašljiva predpo-

stavka, da se demokracije med seboj ne vojskujejo. Proliferacija mnogih različnih modelov demokracije danes zahteva, da to predpostavko obravnavamo v drugačni luči kot v časih, ko je nastala.

Probleme demokratičnega nadzora nad oboroženimi silami z vidika tradicionalnega liberalnega pojmovanja obravnava *Heinz Vetschera*. Ta pojmovanje oborožene sile obravnava kot hierarhično strukturirane in tako inherentno nedemokratične, iz česar izhaja potreba po demokratičnem nadzoru nad njimi. Liberalne težnje po tovrstnem nadzoru so vse od začetka vsebovale naslednje elemente: parlamentarni nadzor nad vojaškim proračunom, težnjo po vzpostavljanju pristojnosti civilnega sodstva nad oboroženimi silami in vzpostavljanje zakonske in administrativne zaščite posameznika - pripadnika oboroženih sil. Vse te zahteve je v demokratičnih družbah dopolnjevala še težnja po odprtosti in transparentnosti na področju vojaških zadev, ki je bila posledica naravnega nezaupanja liberalne družbe do zaprtih, s tajnostjo obdanih segmentov družbe. Tisto, kar je v javnem interesu mora biti tudi dostopno javnosti, je bil credo teh zahtev.

Odprtost in transparentnost na vojaškem področju obravnava *Vetschera* tudi z vidika mednarodnih razsežnosti. Pomanjkanje odprtosti in transparentnosti lahko v odnosih med državami pripelje do sumov glede agresivnih namer. Mednarodne organizacije, posebej Organizacija za varnost in sodelovanje v Evropi, zato krepitev demokratičnega nadzora nad oboroženimi silami ter z njim povezano odprtost in transparentnost obravnavajo v luči krepitve mednarodne stabilnosti. Civilno-vojaških odnosov in političnega nadzora nad vojaštvom tako ni več mogoče obravnavati kot zgolj notranje zadeve določene države, zaključuje avtor.

John A. Williams in *Charles Moskos* v svojem prispevku obravnavata posledice konca hladne vojne na odnose med vojaštvom in družbo v zahodnih demokracijah. Avtorja predstavlja teoretični model s katerim skušata ilustrirati spremembe v odnosu med vojaštvom in družbo po hladni vojni. Razlikujeta tri zgodovinske tipe vojaštva: zgodnjemoderno (pred hladno vojno), pozno

moderno (obdobje hladne vojne) in postmoderno vojaštvo (po hladni vojni). Te tipe vojaštva medsebojno primerjata glede na variable, ki pojasnjujejo odnos med družbo in vojaštvom. V model vključita 11 variabel: percepcija ogrožanja, struktura oboroženih sil, stališča javnosti do vojaštva, vpliv na obrambni proračun, napetosti znotraj vojaške organizacije, dominantni tip poklicnega vojaka, vloga civilnih uslužbencev v vojski, vloga žensk v vojski, vloga zakonskih partnerjev in vojaške skupnosti, položaj homoseksualcev v vojski in položaj oporčnikov.

Na osnovi teh variabel opazujeta spremembe, ki se dogajajo na prehodu iz enega v drugi tip vojaštva. Glede na percepcijo groženj, pred katerimi naj bi vojaštvo varovalo družbo, je v prvem tipu vojaštva (pred hladno vojno) prevladovala grožnja invazije, med hladno vojno grožnja jedrske vojne, po hladni vojni pa grožnje na subnacionalni ravni (napetosti in nasilje, ki ima izvor znotraj držav), ki tudi niso nujno več grožnje v klasičnem vojaškem pomenu. Struktura sil se je od enega do drugega tipa spreminjala tako, da je pri zgodnjemodernem tipu prevladoval koncept množične armade, pri poznomodernem koncept množičnega profesionalnega vojaštva, pri postmodernem pa manjše profesionalne armade z rezervno komponento. Stališča javnosti so bila v prvem obdobju vojaštvu naklonjena, v drugem ambivalentna in v tretjem skeptična ali ravnodušna. Dominantni tip vojaka se je spreminjal od voditelja do managerja ali tehnika do današnjega tipa vojaka, ki ga označujeta kot vojaka-državnika in vojaka-učenjaka. Vloga žensk v oboroženih silah pa se je spreminjala od tipa vojaštva, kjer so ženske bile vključene zgolj v posebne oddelke ali so bile delno integrirane v vojsko pa do postmoderne tipa, kjer so popolnoma integrirane. Avtorja civilno-vojaške odnose v omenjenem modelu tako obravnavata v širšem smislu, torej kot celovito interakcijo med vojaštvom in družbo in teh odnosov tako ne zožita zgolj na razmerje med vojaštvom in političnimi oblastmi.

Detlef Bald obravnava civilno-vojaške odnose v Nemčiji. Po letu 1945 je Nemčija vzpostavljala liberalni koncept države zno-

traj katerega je potekala tudi vojaška reforma, ki naj bi preprečila, da bi vojaštvo pridobilo prevlado nad državo in družbo. Kot temeljni koncept, ki ureja odnose v oboroženih silah in njihov položaj v družbi je v Nemčiji uveljavljen koncept "notranjega vodenja" (Innere Führung). Avtor predstavlja tudi vsebino temeljnih zakonskih aktov, ki določajo nadzor civilnih oblasti nad nemškimi oboroženimi silami.

O vlogi italijanskega vojaštva govori prispevek *Giuseppa Caforia*. Avtor poudarja zgodovinsko dejstvo, da je vojaštvo odigralo pomembno vlogo v procesih izgrajevanja nacije. Skladno s tem je v zgodovini italijansko vojaštvo imelo tudi pomembno politično vlogo, oficirji so vedno zasedali tudi ministrske položaje in občasno celo položaj premiera. V obdobju fašizma pa se je politični in družbeni status vojaštva zmanjšal. Tudi za obdobje po letu 1945 je značilno, da vojaštvo ni imelo velikega vpliva na nacionalno politiko, istočasno je upadala privlačnost vojaškega poklica, vse več častnikov je izviralo iz nižjih socialnih slojev. Avtor opazuje, da so se v zadnjih letih dogodile pomembne spremembe glede vloge oboroženih sil. Gre za paradoks, da je konec nevarnosti, ki jih je prinašala hladna vojna ponovno povečal pomen oboroženih sil. Italijanska zunanja politika, ki si prizadeva za bolj aktivno vlogo v mednarodnih odnosih je privedla do več aktivnih posredovanj italijanskih oboroženih sil v mednarodnih akcijah za reševanje kriz. To pa je vplivalo na povečanje pozornosti, ki jo tako politiki kot javnost namenjajo oboroženim silam. Kot splošen trend avtor navaja konvergenco med vojaštvom in družbo. Eden od indikatorjev tega procesa, pravi Caforio, je v zadnjih letih pripravljenost vojaštva, da dovoli izvajanje družboslovnih raziskav znotraj vojaške organizacije. To odpiranje je tudi privedlo do tega, da veliko oficirjev študira družbene vede, civilnim znanstvenikom pa je omogočeno proučevanje vojaške institucije in njenih problemov.

Maria Carrilho obravnava vlogo portugalskih oboroženih sil. Te so v letih 1974 do 1976 imele pomembno vlogo v odpravi avtoritarnega režima v državi. Razvoj parlamentarne demokracije je tako potekal pod

zaščito oboroženih sil. Po letu 1976 so se oborožene sile postopoma umikale s politične scene. Ta proces je trajal do leta 1982, ko je bil sprejet zakon, ki je omejil njihovo vlogo na obrambo pred zunanjim sovražnikom. Portugalska tako predstavlja primer države, ki ima demokratično ureditev in je članica zveze NATO, kjer pa je vojaštvo v določenem obdobju imelo izrazito notranje-politično vlogo. V tem obdobju je dejansko predstavljala primer odstopanja od načel civilno-vojaških odnosov, kot jih v sodobnosti proklamira zveza NATO.

Specifični položaj poljskih oboroženih sil v obdobju tranzicije obravnava prispevek *Jerzya Wiatra*. Leta 1981 so z vlado generala Jaruzelskega poljske oborožene sile postale ključna institucija sistema. Poljska je tako bila v tem obdobju edina komunistična država v Evropi, kjer je vloga oboroženih sil preseгла ortodoksn koncept oboroženih sil kot oboroženega krila partije. Partija je dejansko v 80-ih letih imela glede na oborožene sile podrejeno vlogo. Konec 80-ih let je vojaško vodstvo spodbudilo pogajanja z demokratično opozicijo. V obdobju tranzicije je tako vojaštvo dejansko bilo tisti dejavnik, ki je podpiral spremembe, po uvedbi civilne oblasti leta 1990 pa je vojska ostala lojalna tem oblastem. Vendar je po tem obdobju postala predmet rivalstva med dvema centroma civilnih oblasti: predsednikom in parlamentom. Kot se v zgodovini pogosto dogodi, pravi Wiatr, niso ambicije vojaštva, pač pa šibkost civilnih oblasti tisti dejavnik, ki lahko povzroči težave za bodoče civilno-vojaške odnose na Poljskem. Kriza političnega nadzora nad oboroženimi silami na Poljskem, tako ni odraz političnih ambicij vojaštva, pač pa nejasnosti ustavnih določil, kot tudi predsednikovih osebnih političnih ambicij.

Sandor Agoes v predstavitvi razmer na Madžarskem obravnava enega temeljnih problemov, ki se pojavljajo v tranzicijskih državah, to je zaupanje novih civilnih oblasti v oborožene sile in oficirje, večinoma bivše člane komunistične partije. Vendar z izjemo najvišjih oficirjev, ki so bili nekdaj zadoženi za politične zadeve, na Madžarskem ni prišlo do čistk v oboroženih silah. Večina visokih oficirjev je ostala na položajih, saj je

bil za izvedbo vojaških reform nujno potreben strokoven oficirski kader. Na položaj madžarskih oboroženih sil po letu 1989 pomembno vpliva tudi proces zmanjševanja števila pripadnikov in s tem povezani socialni problemi, pomanjkanje finančnih sredstev ter zelo slabi materialni pogoji. Posledično se je zmanjšala disciplina in povečal obseg kaznivih dejanj v vojski. Teh problemov se lotevajo po vzoru zahodnih armad tako, da skušajo s pomočjo psihologov in drugih civilnih strokovnjakov izboljšati metode dela v vojski.

Problemato civilno-vojaških odnosov v Češki Republiki predstavlja *Maria Vlachova* in *Štefan Sarvaš*. Ugotavljata, da so bile v zgodovini češke oborožene sile pravzaprav v očeh javnosti vedno nepriljubljene. Obdobje komunizma pa je označevala močna podrejenost države Moskvi, tako da njen državni vrh dejansko ni imel vloge odločevalca o varnostnih zadevah. Po letu 1989 so vse nove politične stranke zahtevale korenito reformo oboroženih sil. Nadzor nad njimi je po novi ustavi razdeljen med tri veje oblasti, izgubile pa so tudi funkcijo vzdrževanja notranjepolitičnega statusa quo. Avtorja v zadnjih letih ugotavljata pomembne spremembe v odnosu medijev do oboroženih sil. Medtem ko so bile v času komunizma zadeve povezane z vojsko in nacionalno varnostjo "tabu", so danes v središču pozornosti medijev. Mediji so do vojaštva pogosto tudi zelo neusmiljeni, često usmerjeni v nekompetentni kritizem, poudarjanje skandalov itd. Vse to pa ima za komuniciranje med oboroženimi silami in družbo tudi negativne posledice, saj med nekaterimi višjimi oficirskimi krogi povzroča težnje, da bi zmanjšali pretok informacij v javnost na minimum. Zaznati je tudi spremembe v odnosu javnosti do oboroženih sil. Med leti 1990 in 1992 so mnemske raziskave pokazale, da oborožene sile pozitivno vrednotijo predvsem levo politično orientirani državljani. V letih 1993 in 1994 pa je prišlo do premika, tako da javnost v celoti bolj pozitivno vrednoti oborožene sile, pri tem pa je delež pozitivnih stališč nekoliko večji pri desno politično orientiranih državljanih. Ta premik pripisujeta odločitvi za vstop v zvezo NATO. Javnost je

tako oborožene sile pričela obravnavati kot uporabno sredstvo za integracijo v zahodnoevropske institucije.

Civilno-vojaške odnose v Sloveniji obravnava prispevek *Antona Grizolda*. Uvodoma ugotovi, da je v nekdanji Jugoslaviji avtoritarni politični sistem oboroženim silam naložil ambivalentno vlogo. Na zunanjepolitičnem področju obrambo neodvisnosti, suverenosti in ozemeljske celovitosti. Notranjepolitična vloga pa je obsegala obrambo režima pred notranjimi nasprotniki. V 80-ih letih je postajal vse bolj zaznaven širši kulturni konflikt, ki se je izražal skozi netolerantna stališča vojaške elite do reformistov, posebej v Sloveniji in Hrvaški. S pričetkom dezintegracije Zveze komunistov Jugoslavije se je jugoslovansko vojaško vodstvo povežalo s srbskim blokom v predsedstvu Jugoslavije. Po osamosvojitvi in z začetkom oblikovanja lastnih oboroženih sil je v Sloveniji postalo nujno oblikovanje novega modela civilno-vojaških odnosov. Pristojnosti na področju obrambe so po novi slovenski zakonodaji razdeljene med zakonodajno in izvršno vejo oblasti ter predsednikom. Preurejanje civilno-vojaških odnosov je poleg pozitivnih rezultatov privedlo tudi do določenih problemov. Gre predvsem za nepopolno zakonodajo na tem področju, različno stopnjo institucionalizacije ter nejasnosti glede pristojnosti v zadevah nacionalne varnosti. Temu se pridružuje še visoka stopnja politizacije obrambnih zadev, majhen vpliv civilne družbe in profesionalnih združenj pri odločanju ter vpliv osebnih in ozkih strankarskih interesov. V procesu transformacije civilno-vojaških odnosov v Sloveniji tako večina problemov izvira iz krogov sedanje politične elite, ne pa iz vojaškega konzervativizma, zaključuje avtor.

Constantine Danopoulos in *Adem Copani* obravnavata transformacijo civilno-vojaških odnosov v Albaniji. Ugotavljata, da se je v nekdanji totalitarni in militaristični državi kljub vsemu razvila avtonomija vojaštva. Profesionalni in korporativistični interesi vojaštva so predstavljali opozicijo partijski dominaciji. Ob spremembi sistema v letih 1991 in 1992 partija vojske ni mogla uporabiti za ohranjanje svoje oblasti. Vojska je ostala nevtralna. Po padcu avtoritarnega re-

žima v Albaniji civilno-vojaške odnose označujejo podobne spremembe kot v drugih post-komunističnih državah: prepoved delovanja političnih strank v oboroženih silah, vzpostavitev parlamentarnega nadzora, odprava partijske vzgoje v vojski itd.

Zbornik prispevkov tako problematiko civilno-vojaških odnosov obravnava iz različnih zornih kotov: politološkega, sociološkega, pravnega itd. Posamezni članki posegajo tudi v zgodovinski kontekst. Pristopi avtorjev se med seboj razlikujejo tudi glede pojmovanja same vsebine civilno-vojaških odnosov. Medtem ko nekateri te odnose obravnavajo v ožjem pomenu, t.j. kot odnose med vojaštvom in civilnimi vejami državne oblasti, drugi pojem teh odnosov razširijo na širši sklop interakcij med vojaštvom, državnimi oblastmi in civilno družbo. Politično-geografsko vsebina zbornika pravzaprav presega naslov. Poleg civilno-vojaških odnosov v post-komunističnih državah vsebuje tudi prispevke, ki obravnavajo nekatere zahodne demokracije: Nemčijo, Portugalsko, Italijo, ki so tudi članice zveze NATO. Zbornik tako prinaša zanimivo gradivo, tako za tiste, ki se ukvarjajo z znanstvenim proučevanjem kot za tiste, ki se na praktični ravni ukvarjajo s političnimi, zakonodajnimi, komunikacijskimi in drugimi razsežnostmi civilno-vojaških odnosov.

Borut RONČEVIČ

Jeremy Rifkin

The End of Work: The Decline of the Global Labour

Force at the Dawn of the Post-market Era
A Jeremy P. Tarcher/Putnam Book

"Prehod iz industrijske v informacijsko dobo je postala zelo pogosta vsebina sodobnih družboslovnih tekstov. Te teme se loti tudi ameriški ekonomist Jeremy Rifkin. Vendar pa tega ne stori tako, kot večina ostalih avtorjev. V fokusu njegovega interesa je predvsem vpliv procesov uveljavljanja informacijske tehnologije (in iz njih izhajajočih procesov) na spremembe v zaposlitveni

strukturi prebivalstva v ZDA (pa tudi drugod po svetu).

Knjiga govori o dvojem: 1. o večnem vprašanju, ki se glasi "kaj stroji počno nam in za nas" in 2. o historyni transformaciji, ki se je dogajala že od prve industrijske revolucije dalje. Avtor poskuša odgovoriti na vprašanje o posledicah prodora strojev in iz novega zornega kota osvetliti zgodovinske dogodke, povezane s tehnološkim razvojem, od parnega stroja prek bencinskega in električnega motorja pa do pojavnosti sofisticirane informacijske tehnologije, robotizacije in kompjuterizacije, ki je prisotna na vseh področjih življenja.

Rifkin ne dvomi o smeri teh procesov: sofisticirane tehnologije nadomeščajo delovna mesta in v prihodnosti bodo tehnološki pripomočki nadomestili večino delovnih mest. Podobni procesi so se v specifičnih sferah dela dogajali tudi v preteklosti, v prvi in drugi industrijski revoluciji. Toda, kot pravi Rifkin, množice odpuščenih delavcev so se vedno uspele preseliti na novo, hitro rastoče področje gospodarstva. Iz kmetijstva so se množice preselile v industrijo in iz industrije v storitvene dejavnosti. Vendar pa danes ni več sektorja, v katerega bi se lahko preselile stotine milijonov brezposelnih delavcev po celem svetu. Tudi ne kaže, da se bo v prihodnosti tak sektor pojavil. Edini sektor, ki v tem trenutku doživlja visoko stopnjo rasti, je znanstveni sektor. Vendar pa bo ta sektor zaradi svojih specifičnih lastnosti sposoben sprejeti le nekaj sto tisoč delavcev po vsem svetu, kar je zelo malo v primerjavi z velikim številom delavcev, ki bodo zaradi tehnološkega razvoja ostali brez dela. Poleg tega bodo novi trendi prizadeli mnogo širše profile delovnih mest, kot pa se je to dogajalo v preteklosti. Tehnološke konsekvence prve in druge industrijske revolucije so prizadele skoraj izključno neizobražene delavce, saj so bili učinki tehnologij omejeni na relativno ozka področja. Informacijska tehnologija pa bo spremenila pogoje dela vseh delovnih profilov, saj posega na vsa področja življenja in dela. Če sedaj so deloma prizadeti - in bodo v prihodnosti še bolj - tudi nižji in srednji menedžerski sloji, t.i. beli ovratniki. Ti še nikoli v zgodovini niso bili objekt množične-

ga odpuščanja. Vendar pa jim Damoklejev meč v obliki informacijske tehnologije čedalje bolj grozi. Edini, ki so pravzaprav ostali relativno neprizadeti, in jih Rifkin, ne omenja so predstavniki zgornjega sloja menedžerjev, menedžerska elita.

Rifkin ne želi ostati le na ravni analize značilnosti družbenih procesov. Ponudi tudi nekaj konkretnih predlogov za oblikovanje politik, ki bi po njegovem mnenju močno zmanjšale posledice odpuščanja delavcev. Ti predlogi ne vsebujejo ludističnih predpostavk, kot ga nekateri kritiki popolnoma neupravičeno obtožujejo. Rifkin ne nasprotuje aktualnim dogajanjem in ne zagovarja njihove nasilne prekinitev. Rešitev išče povsem drugje, v širitvi neprofitno-volonterskega oziroma tretjega sektorja (oh gospodarstvu in javni upravi). Ta sektor je relativno majhen, saj v ZDA zaposluje le devet odstotkov zaposlenih in prispeva le šest odstotkov GNP-ja. Vendar pa gre za najhitreje rastoči sektor, v katerega je bilo po izsledkih Gallupove raziskave iz leta 1992 za 1991 prek različnih vrst prostovoljnih dejavnosti vključenih 51 odstotkov odraslih v ZDA, ki delujejo v okviru 1,400,000 neprofitnih organizacij.

Država je pri tem postavljena pred dve alternativni. Ali se bo soočila z rastočo kriminalno subkulturo, kot nujno posledico naraščanja števila nezaposlenih ali pa bo spodbujala rast tretjega sektorja in participacije v njem. Rifkin predlaga nekaj zelo konkretnih ukrepov, katerih namen je krepitev tretjega sektorja. Prvič, varčevanje v državni upravi. Pri tem misli na nadomeščanje nekoristne in nepotrebne birokracije. Zaveda se, da bi to povzročilo dodatno nezaposlenost. Vendar pa meni, da bi pozitivne finančne posledice presegle negativni efekt povečanja brezposelnosti. Drugič, zmanjšanje subvencij korporacijam, ki so postale internacionalne. Te korporacije so izgubile občutek odgovornosti za zaposlenost v ZDA in svoje operacije prenašajo v dežele s cenejšo delovno silo in nižjimi davki, s čimer povzročajo neposredno škodo. Tretjič, manjšanje nepotrebnih obrambnih programov. Četrtič, davek na dodano vrednost. Ta v ZDA ne obstaja. Rifkin predlaga njegovo uvedbo. Na ta način zbrana sredstva naj bi uporabili

za vzdrževanje tretjega sektorja. Seveda pa bi moral biti selektiven. Ne bi smel prizadeti osnovnih življenjskih potrebščin in pa majhnih podjetij, ki se teže soočajo z dvigom stroškov. Morali pa bi obdavčiti tiste tehnologije, ki neposredno pripomorejo k naraščanju brezposelnosti. Zadnjič, višanje davčnih olajšav za prispevke tretjemu (volonterskemu) sektorju.

Iz vsebine je očitno, da gre za nadaljevanje razpravljanja, ki je v okviru ekonomske teorije potekalo že pred nekaj stoletji. Zakaj je potem to delo zanimivo, kaj prinaša novega?

Novosti sta predvsem dve. Prvič, gre za upoštevanje povsem novih družbenih okoliščin, eksplanatorno zmožnost starih teorij zmanjšajo na minimum. Rifkin upošteva te okoliščine, še posebej dejstvo, da so zaposlitveni potenciali nastajajočih vej gospodarstva dolgoročno manjši. Drugič, njegovo zanimanje ne ostane le na realnih ekonomskih in zaposlitvenih procesih. Zanima ga tudi povezava etične oziroma moralne sfere s problemom nadomeščanja delovnih mest s strani tehnologije. Pri tem v ospredje postavi problem, ki je bil do sedaj vse pogosto odrinjen na rob. Ta se izraža v dveh vprašanjih. Prvič, kdo naj profitira iz ugodnosti, ki izvirajo iz rasti učinkovitosti? Gre za vprašanje, ki se do sedaj sploh ni postavljalo, ker so bili lastniki kapitala dobro znani posamezniki. Dandanes pa položaj ni več tako jasen. Največji rezervoarji kapitala v sedanjih (post)kapitalističnih družbah postajajo pokojninski skladi (Drucker, 1993). Ti skladi so v skladu s tržno usmerjenostjo zahodnih družb hkrati tudi največji investitorji kapitala. Sredstva, ki pritekaajo v sklade kljub profitu, ki ga ustvarjajo na trgu kapitala, v temeljni meri izvirajo iz delavskih prispevkov, ki so torej na nek način "lastniki" teh skladov in bi morali uživati ugodnosti, ki izhajajo iz rasti učinkovitosti - v obliki zmanjšanja delovnih ur v tednu. Drugič, kdo bo nosil odgovornost za preživetje množice brezposelnih delavcev, ki bodo ostali brez dela, ker bo tehnologija eliminirala njihova delovna mesta.

Če upoštevamo te temeljne teze nam ni težko določiti v katero teoretsko usmeritev sodi Rifkinova teorija. V ekonomski teoriji

obstajata dve temeljni smeri, ki se ukvarjata s problemom zaposlenosti. Prva ima svoje korenine v Sayevem zakonu, ki je v ekonomskih razmišljanjih dominiral več kot stoletje. Temeljna teza je, da gospodarstvo na dolgi rok vedno doseže polno zaposlenost. Zato vpliv državnega intervencionizma ni potreben. Tudi v obdobjih hudih gospodarskih kriz se država ne sme vmešavati v gospodarstvo. Druga usmeritev pa ima svoje temelje v keynesejanski ekonomski teoriji. Pravi začetki sicer sodijo precej dlje v preteklost, toda prava uveljavitev je prišla šele, ko so se s pomočjo dognanj J. M. Keynesa rešili iz zagat velike gospodarske krize. Rifkin očitno sodi v drugo usmeritev. To tudi sam na več mestih eksplicitno potrdi.

Rifkinovo delo je, kot zelo znano sociološko in ekonomsko delo, povzročilo zelo različne reakcije. Zelo pogosta kritika je, da tehnologija sama po sebi ne predpostavlja odpuščanja delavcev. Kot primer se navaja Japonska, dežela z najbolj robotizirano in kompjuterizirano proizvodnjo, ki pa ima hkrati tudi izredno nizko stopnjo nezaposlenosti. Zanimiv argument izhaja tudi iz analize nobelovca Roberta Solowa (navajano po Economist, 1995), avtorja Solowega paradoksa. Ugotavlja, da velike investicije v tehnologijo na področju storitvenih dejavnosti povzročajo nepomembne učinke v rasti produktivnosti. V osemdesetih letih so v ZDA investirali 850 milijard dolarjev v ta namen, produktivnost pa je zrastle le za 0,8 odstotka. To pomeni, da so učinki opazni predvsem na področju kvalitete storitev in da ne gre za investiranje v produktivnost. Po mnenju kritikov je pomemben tudi podatek, da je leta 1995 brezposelnost v ZDA znašala le 5,5 odstotkov, v EU pa kar 11 odstotkov. Večina kritik Rifkinove koncepcije pa mu očita, da zanemarljivo sposobnost tehnologij, da ustvarjajo nova delovna mesta, ki nadomestijo stara. Prvo področje, ki bo po mnenju kritikov začelo nadomeščati izgubljena delovna mesta, je zaposlitev v softverski industriji. Ta je nekaj časa skokovito naraščala. Vendar pa nam avtor v svojem delu postreže s podatki o odpuščanju računalniških operaterjev in programerjev. Razvoj programske opreme gre v smeri prilagajanja uporabnikom in naraščajoče kompatibilno-

sti. Zato se vztrajno manjša količina znanja, ki je potrebna za delo z računalniki. To občutimo tudi povsem navadni uporabniki računalnikov. Drugo področje, na katerem je po mnenju kritikov možno pričakovati rast povpraševanja po delovni sili je izobraževalno področje. Prodor novih tehnologij, naraščajoča stopnja fleksibilnosti in večanje potrebe po permanentnem izobraževanju delavcev, ki jih pred njih postavljajo nove oblike menedžmenta, večajo potrebe po posameznikih, ki bodo posredovali različna aplikativna znanja. Ta argument deloma prav gotovo drži, vendar pa tudi tu ne smemo pozabiti rastoče stopnje enostavnosti uporabe novih tehnologij, hkrati pa je treba upoštevati še dejstvo, da gre za sfero, ki je sposobna kvantitativne rasti, ki pa ima omejitve. Ista omejitev velja tudi za področje zabavnih in informacijskih storitev.

Zelo zanimivo pa je četrto področje, ki naj bi v prihodnosti zaposlilo veliko količino ljudi. To je povezano z naraščajočim številom starih ljudi po vseh razvitih deželah. Vendar pa to ni argument, ki bi nasprotoval Rifkinovim stališčem, kajti v poudarjanju naraščajočega pomena tretjega sektorja tudi on vsaj implicitno predpostavlja to možnost. Razlika je predvsem v tem, a on že sedaj opaža nezadostnost skrbi za ostarele in nemočne in pa v tem, da ta sfera naj ne bi bila povezana s profitnim sektorjem.

Vendar pa ta argument skriva drugo, mnogo bolj tehtno kritiko Rifkinovega pesimizma. Taylor (1991) v projekciji stroškov socialnega varstva v prihodnjih desetletjih ocení, da bo delež starih ljudi zaradi baby booma v petdesetih letih in zaradi kasnejšega padca mortalitete in natalitete močno zrasel, istočasno pa bo zelo padel delež za delo sposobnih ljudi (med 15. in 65. letom) in sicer iz približno 67 odstotkov na približno 57 odstotkov (ti podatki so lahko v različnih zahodnih državah različni, vendar pa je v vseh projekcijah demografskih sprememb v prihodnosti opazen isti trend). Poleg tega se daljša obdobja, v katerem se mladi pripravljajo na samostojno življenje. Torej bo dejanski delež ljudi precej manjši od ocenjenih 57 odstotkov. To sicer pomeni precej večjo participacijo posameznikov v skrbi za neaktivno prebivalstvo, toda hkrati

to pomeni, da se bo ponudbena stran na trgu delovne sile soočila s padcem števila delovne sile.

Naslednja kritika Rifkinovega dela je metodološke narave. Pri branju nas pogosto moti, da avtor ne podkrepi trditev, da je mogoče zagotoviti dovolj veliko količino sredstev za delovanje neprofitno-volonterskega sektorja, s konkretnimi podatki oziroma izračuni, ampak ostaja pri špekulaciji z nekaterimi osamljenimi podatki. Tudi sicer v tem delu ni konkretnih izračunov, čeprav kar mrgoli vse vrste empiričnih podatkov. Zaradi neobdelanosti teh podatkov pride tudi do pomanjkljivosti in nedoslednosti ali pa vsaj do vprašljivosti določenih teoretičnih konstruktov. Tak primer je trditev, da bi lahko ob sedanji stopnji tehnološkega razvoja v ZDA od 124 milijonov delovnih mest nadomestili kar 90 milijonov. Do tega ni prišlo zaradi tega, ker so po Rifkinovem mnenju resno reorganizacijo proizvodnje in poslovanja izvršili šele v petih odstotkih podjetij. Vendar pa ta Rifkinova teorija ne drži. V tehnologiji deluje zakon padajočega donosa. To pomeni, da bi po določeni stopnji tehnološke substitucije stroški prerasli dejansko korist, ki bi izhajala iz take zamenjave. Čeprav bi določeno operacijo lahko tehnološko izvedli brez ljudi, je lahko to enostavno predrago. V knjigi prav tako lahko najdemo veliko podatkov o sto tisočih delavcev, ki so jih odpustila posamezna velika podjetja in ustanove. Na tem mestu bi moral Rifkin natančneje raziskati povezavo med odpuščanjem in prehodom v postfordizem. Zaradi rastoče fleksibilizacije kot temeljne poteze postfordizma, je namreč prisotna tendenca prenosa določenih funkcij iz velikih na majhna kooperantska podjetja, katerih število se povečuje. Zato bi bila tu umestna statistična analiza, ki bi raziskala to povezavo.

Na določene težave naletimo tudi pri Rifkinovem poskusu implementacije teze o tehnološki substituciji pri razlagi nekaterih družbenih fenomenov. Ko opisuje usodo Afroameričanov, ki so jih industrijske revolucije metale sem in tja po Ameriki in jih spravile v past imenovano "permanent underclass", se postavi na stališče nekakšnega "materialističnega determinizma". Ostale de-

terminante, kot so kulturni in socialni kapital (in še mnoge druge) pa postavi v podrejen položaj. Če se avtor loti implementacije določenega teoretičnega koncepta na širšem področju, bi to moral storiti z večjo analitično globino, torej bi moral upoštevati še mnoge druge determinante. Vendar pa je tak determinizem razumljiv, saj je Rifkin po temeljni izobrazbi ekonomist. Njegov pri-stop pomeni le nadaljevanje tradicije ekonomskega determinizma, ki onemogoča razvoj širšega dialoga med sociologi in ekonomisti (npr. ekonomistična težnja po merjenju kvalitete življenja zgolj na podlagi GNP-ja).

Reference

- Huber, Peter: *Orwell, Rifkin and Silicon v: Forbes*, vol.156, str. 330, 23. oktober, 1995
Drucker, Peter (1993): *Post Capitalist Society*, Butterworth-Heinemann, Oxford
Orwell, George (1983): 1984, Mladinska knjiga, Ljubljana
Rifkin, Jeremy (1995): *The End of Work: The Decline of the Global Labour Force at the Dawn of the Post-market Era*, Tarcher /Putnam, New York
Rifkin, Jeremy (1996): *The Information Age And The Civil Society* intervju v: *Phi Delta Kappan*, maj 1996, str. 607-609
Taylor, Peter (1991): *Social Change, Social Welfare and Social Science*, Harvester Wheatsheaf, New York
A World Without Jobs, *Economist*, vol. 156, str. 334, 11. Februar 1995, str. 21-23

Andrej PINTER

Robert F. Barsky

Noam Chomsky: A Life of Dissent.

Massachusetts: MIT Press, 1997. 237 strani, ISBN 0-262-02418-7. £17.95.

Noam Chomsky, ena najbolj kontroverznih javnih figur v Združenih državah, je brez dvoma dobro znan tudi v našem prostoru. Njegova vselej kontroverzna prisotnost v mednarodnem znanstvenem življenju je že skoraj pregovorna: Chomsky je eden izmed deseterice najbolj citiranih avtorjev

vseh časov (na lestvici večnih si delajo družbo recimo Aristotel, Marx, Freud, Einstein in podobno nepogrešljivi; med še živimi ustvarjalci pa je Chomsky nekakšen intelektualni Sergej Bubka - zato raje ne poskušajte poiskati seznama vseh njegovih objav s pomočjo računalniško podprtih baz, kajti ob nepregledni množici se lahko "obe-sijo" tudi močni sistemi). Spričo širokega horizonta njegove markantne dejavnosti, praktično ni mogoče zgrešiti vsaj enega od področij, kjer se pojavlja. Kdo ne pozna lingvistične revolucije, ki so jo povzročile objave njegovih študij s področja generativne lingvistike? In kdo ne pozna njegovega ostrega kritičnega odnosa do političnega, družbenega in medijskega dogajanja na Zahodu, ki že vrsto let buri sodobne intelektualne duhove? V zahodni literaturi je Chomsky postal pravzaprav že kar institucija in kar običajno je, da izhajajo knjige, da se pišejo traktati in razprave, da se organizirajo simpoziji in tako dalje, kjer Chomskyjevi kritiki in zagovorniki redno aktualizirajo njegovo ustvarjalno delo. Je pač eden redkih avtorjev, ki si je nesmrtno slavo pridobil že za časa svojega življenja.

In ob vsej obilici dostopne literature je do letos zevala pravzaprav presenetljiva luknja. Na knjižnih policah ni obstajala namreč niti ena sama berljiva in lahko dostopna biografija Noama Chomskega. Strokovna javnost se je sicer res lahko naslajala ob bio-in bibliografskem mastodontu, ki ga je v več delih izdal Chomskyjev sodelavec Carlos Otero z naslovom "Noam Chomsky: Critical Assessments". To izjemno študijsko gradivo pravzaprav nima posebnega pomena, če bi se recimo človek želel malo približe, pa ne preveč nadrobno, spoznati s Chomskyjevim življenjem, in v grobem tudi z delom. V tem primeru je bilo mogoče vzeti v roke le kakšne priložnostne zbornike in po vseh možnih revijah raztrosene zapise.

Kar nekako spodobi se, da je bil prav MIT Press tisti, ki je založil prvo takšno "dostopno" biografijo - fenomen Chomsky je vendarle nerazdružljiv z bostonskim MIT. In dosedaj neznanemu Robertu Barskemu je uspelo, tehnično gledano, napisati pravzaprav zelo dobro delo. V razumljivem in tekočem jeziku predstavlja življenje in delo

enega največjih umov našega časa, ob čemer ponuja celo vrsto uporabnih ali vsaj zanimivih podatkov, slik, citatov in drugega gradiva, hkrati pa se uspešno izogiba sestopu v stripovski način pisanja kakšnega eksotičnega "Chomsky for Beginners". Odlično je tudi, da je Barskyjeva monografija v celoti dostopna tudi preko interneta ([HTTP://MITPress.MIT.edu/e-books/Chomsky](http://MITPress.MIT.edu/e-books/Chomsky)), kjer zaživi kot dobro načrtovan "hypertext" še celo bolj živahno.

Kolikor sem lahko spremljal razprave ob objavi Barskyjeve knjige, so komentatorji skoraj brez izjeme poudarjali, da gre za skrbno pripravljeno delo, ki ga odlikuje obilica novega, še neobjavljenega gradiva. Posebno težo ima mnenje nesporne avtoritete na tem področju Carlosa Otera, ki je našel le pohvalne besede za konkurenčnega avtorja. Knjiga ponuja tudi številne avtorizirane informacije in zanimive interpretacije, od katerih se mnoge še niso pojavljale v literaturi. To je pomembno dejstvo, ki knjigo napravi še dodatno privlačno. Tudi nepoznavalcem namreč ne more uiti, da je knjiga bogato slikovno opremljena in da si Barsky na nekaterih ključnih mestih pomaga s svojo dobro razvito socialno mrežo, tako da se lahko bralec iz prve roke - natančneje rečeno, iz Barskyjeve osebne korespondence s Chomskim, z njegovo družino, s kolegi in sodelavci - seznani z nekaterimi podrobnostmi.

Vsebinsko gledano, sestavljata knjigo dva dela. Prvi je naslovljen z "The Milieu That Formed Chomsky". V njem je kronološko orisano bigrafsko ozadje iz katerega je izšel fenomen Chomsky. Barsky spretno prepleta Chomskyjevo družbeno in intelektualno zorenje, tako da lahko dobro spremljamo tako razvoj njegovega političnega aktivizma kot tudi intelektualno seznanjanje s humanistično in še posebej, lingvistično tradicijo, na podlagi katere je kasneje zaoral v novo paradigmatško ledino. Barsky pričinja s predstavitev družine in domačega okolja, kjer je Chomsky odraščal v židovski tradiciji. Težko se je znebiti občutka, da si Barsky prizadeva pokazati, kako sta za Chomskyjev nadaljnji razvoj ključna tako njegov oče kot mati; oče s svojim delom na področju hebrejskega jezikoslovja, mati pa z občutkom za pereča družbena in politična vprašanja.

(Tu se Barsky, kot je razvidno predvsem v prvem poglavju, očitno razhaja z Oterom, ki se vpliva staršev na Chomskyjev intelektualni razvoj loteva precej bolj previdno, še posebej v primeru vpliva matere.) Nedvoumno pa poudarja tudi vpliv sionističnega gibanja, katerega ideje so bile vseskozi prisotne pri Chomskyjevih. Barsky razkriva tudi pomembnost obdobja, ko se je Chomsky šolal v privatnih šolah - po programih Deweyjevske pedagogike -, ko je spoznaval nova obzorja, predvsem tu poudarja seznanjenje s špansko državljansko vojno. Barsky iz tega izpeljuje znano špekulacijo, ki jo je pogosto poudarjal tudi sam Chomsky, da je Deweyjevski vzgojni pristop, ki je gradil na motivaciji, in sočutje do tistih, ki jim ne kaže prav dobro (*underdogs*), izostreno na podlagi Orwellovega opisa katalonskih anarhistov v španski državljanski vojni, pomembno oblikovalo njegov pogled na družbena vprašanja, ki se jih je kasneje loteval. V lingvistiki naj bi bilo ključno predznanje dobil od očeta, ki je raziskoval v okvirih klasične filologije. To je pomenilo, da ni bil obremenjen s prevladujočo strukturalistično strujo v lingvistiki. Od pomembnejših epizod pred vstopom na univerzo je omenbe vredno še njegovo seznanjenje s političnim aktivizmom sicer znanega filozofa Bertranda Russella, od katerega je kasneje prevzel idejo osebnega angažmana; doživljanje druge svetovne vojne, kjer je kritično ocenil vse vpletene strani in iskal alternativo; in širjenje socialnih vezi v sionističnih krogih, predvsem slednje je povezano s stvarjo, ki jo redko prezrejo kronisti in ki jo praviloma ne izpusti niti sam Chomsky. Gre za Chomskyjeve stike s stricem, intelektualcem, ki je prodajal knjige na ulicah New Yorka. Obiskovanje tega "literarno-političnega salona" (Barsky 1997: 23), kjer so se srečevali židovski intelektualci-emigranti, je bilo za Chomskega zelo pomembno, kajti tam so se vrtele mnoge razprave o levičarskih idejah in o levičarski literaturi.

Zadnji dve poglavji v tem prvem delu Barsky namenja Chomskyjevemu študiju na univerzi. Tu lahko okvirno spoznamo nekatere pomembne stike, ki so oblikovale Chomskyjevo profesionalno kariero. Zelo živo je orisano sodelovanje s prav tako dobro

znanim lingvistom Zelligom Harrisem, ki je v literaturi praviloma nekritično razumljen kot Chomskyjev idejni predhodnik, vendar pa Barsky označi precej bolj kompleksne relacije med obema. Glavna interpretacija njunega sodelovanja, ki jo ponuja Barsky, je, da Harris in Chomsky vsebinsko nista bila tako usklajena, kot se splošno upošteva. Chomskyjeve pogoste reference na Harrisa v lingvističnih študijah, tako Barsky, naj ne bi bile toliko izraz priznanja vsebinske povezave, kot zgolj nekakšna formalna zahvala za podporo in razumevanje v študentskih letih. Chomsky jih je namreč pričel s precej nekonvencionalno analizo nekaterih morfoloških vprašanj, ki so se Nelsonu Goodmanu, recimo, zdele popolna norost. Kot Barskemu sporoča Chomsky v osebni korespondenci, je Harris toleriral njegovo raziskovanje, vendar se vanj ni podrobneje spuščal. Celó prikril naj bi mu pomembno referenco, Bloomfieldov članek, ki je izšel v glasilu praškega lingvističnega krožka in v katerem je Bloomfield že nekaj let pred Chomskim odkril nekatere principe generativne slovnice. Harris je bil, kot priznava Chomsky, predvsem osebna avtoriteta, od katere se je Chomsky naučil precej mimo lingvistike. Večji vpliv na vsebino njegovega dela je imel znan lingvist Bar-Hillel, ki je delil tudi mnoga Chomskyjeva politična prepričanja. Predvsem sta se razumela glede levosionistične politične usmeritve (denimo, prepričana sta bila, da - tedaj - na ozemlju Palestine judovska država ni potrebna; in - enako kot recimo Edward Said iz palestinske perspektive - menila sta, da je židovsko-palestinsko sodelovanje možno).

Ključno v fenomenu Chomsky je bil predvsem njegov prihod na MIT. Službo na tej znani ustanovi mu je bil priskrbel prijatelj Roman Jakobson, službovati pa je začel v laboratoriju Victorja Yngveja. (Yngve je prav pred kratkim izdal svojo novo knjigo o lingvistični znanosti, kjer še vedno ne popušča v svojem "trdem programu", ki ga razvija že od štiridesetih let dalje.) V tem času se je začel Chomskyjev prodor. Izdal je svojo epohalno "Syntactic Structures" in začel v lingvistiko vnašati kognitivne vidike. Prav iz tega časa je tudi njegov razvpit napad na Skinnerjev behaviorizem, s čimer se je še

bolj utrdil v kartezijanski humanistilni tradiciji. Zgodbe in problemske situacije, povezane s tem, so nadvse zanimive, in Barsky ima pravi občutek za njihovo privlačno predstavitev. Pomembno - v tem smislu, da jo tu nekoliko podrobneje omenim -, je morda njegovo ostro oddaljevanje od Yngvejevega dela. Barsky namreč z vrsto Chomskyjevih komentarjev iz osebne korespondence živo naslika pestro dejavnost na MIT. Chomsky naj bi postajal vse manj zadovoljen z načinom dela v Yngvejevi skupini; še najbolj so ga, kot pravi, razdražile od-pustitve nadarjenih lingvistov, "zaradi ne-poslušnosti" oziroma zato, ker niso ustrezali predvidenemu kalupu. Yngve je namreč delal na projektu mehaničnih prevodov, ki ga je sponzorirala ameriška vojska in mnogi, ki danes v lingvistiki vendarle nekaj predstavljajo, Chomsky našteva Leesa, Matthews-a, Lakoffa, so se enako kot sam Chomsky vsebolj obračali h klasični lingvistiki. Yngvejevo delo jim nikakor ni bilo po godu. Chomsky je Barskemu pojasnil, češ "podobno je bilo kot bi gradili večji buldožer, kar je koristna stvar. Lepo je imeti nekoliko večji buldožer, če moraš kopati velike jame." (Barsky 1997: 86) Chomsky je zato poskušal osnovati svoj lasten študijski program, kar mu je na koncu petdesetih tudi uspelo. Njegove ideje so privlekle že omenjenega Leesa, pa Lakoffa ter Jerrolda Katza in Jerrya Fodorja in skupaj s Chomskim so oblikovali novo raziskovalno področje oziroma nov pristop, kasneje znan kot generativna revolucija.

V drugem delu, "The Milieu Chomsky Helped to Create", je Barskyjev opis nekoliko bolj okleščen: Chomsky je pač pričel delovati na mnogih področjih in vse je pravzaprav nemogoče pokriti. Poleg akademskega razvoja v lingvistiki, je tu nekoliko več pozornosti namenjene njegovemu političnemu aktivizmu. Eden osrednjih motivov je Chomskyjevo zavzemanje proti vojni v Vietnamu in nasprotovanje drugim političnim odločitvam ameriške vlade, kubanskega embargu, odnosom z Rusijo itd. Barsky opisuje mnoge kontroverzne situacije, v katere se je zapletel s takšnim početjem, ki je bilo razumljeno za diletantsko in prevratniško. Srečamo lahko zgovorne opise de-

monstracij, govorov, njegove uvrstitve na Nixonov seznam sovražnikov, posledične aretacije itd. Po drugi strani spoznamo tudi njegovo stališče do študentskega reformizma '68. v Ameriki, kjer je - kot recimo Adorno - ostro kritiziral namere študentskih voditeljev. Če ena znana tema, ki jo predstavlja Barsky, je Chomskyjev konflikt s francosko sodobno mislijo, ki jo Chomsky obsodi, da se ne zna in noče soočiti z resničnimi dejstvi. Podrobneje pa je orisano tudi sodelovanje med Chomskim in komunikologom Hermanom, ki se je opredmetilo tudi v nekaj skupnih knjigah. Nakaj zanimivih novosti pa srečamo glede znane kontroverze, imenovane "zadeva Faurisson". Nek francoski revizionist je namreč resno zagovarjal stališče, da nacistične plinske celice med drugo svetovno vojno nikoli niso obstajale in da nikoli ni bilo genocida. Zaradi tega je bil suspendiran z univerzitetnega mesta ter sodno obsojen za potvarjanje zgodovine. Chomsky je ostro posegel v razpravo in branil Faurissonovo pravico do izražanja, podpisal pa je tudi peticijo za svobodo govora, ki je kasneje dobila naziv "Chomskyjeva peticija". Kritiki so ga seveda takoj obtožili antisemitizma in mu pripisali, da širi Faurissonove ideje. Chomsky je zatem objavil polemičen spis, v katerem je jasno povedal, da nima nič s Faurissonovimi idejami, da niti ne pozna dobro njegovih del, da ga ne zanimajo in da je njegova obramba Faurissonove pravice do izražanja nekaj drugega kot obramba njegovih stališč. Barsky poroča, da je Faurisson kasneje v svojo obrambo napisal knjigo, katere predgovor je prav to Chomskyjevo besedilo - z njegovim osebnim dovoljenjem. Chomsky je kmalu potem ostro obsodil holokavst kot "največjo norost v človeški zgodovini" in ocenil, da v to norost sestopimo že s tem, ko se spustimo v legitimiranje tehnične razprave, ali se je ali se ni zares zgodil. Barsky polemično zaključuje svoj opis, da je bil v tem primeru Chomsky zmerjen po peticiji, ne pa po svojem delu.

Skupaj vzeto je Barskyjeva knjiga berljiva in razumljiva oris Chomskyjevega življenja in dela. V tekočem in jasnem jeziku predstavlja osrednje motive na zanimiv način ter z obično zgovornega (fotografije) in privlačnega

(korespondenca) gradiva. Seveda pa ni brez svojih pomanjkljivosti. Absolutno premalo se posveča Chomskyjevi lingvistiki: paradigatska uveljavitev generativne lingvistike, ki je pravi razmah in tudi zaton doživela šele v drugi polovici stoletja je omenjena le mestoma. Tehtne kritike s strani "the two Jerries", Fodorja in Katza, se Barsky loti le v zelo kratkem razdelku, s čimer v bistvu prepušča primat skoraj bulvarski Randy Allen Harrisovi monografiji "Linguistic Wars", vsaj nenavadno je tudi, da pomemben Chomskyjev teoretski obrat oziroma oris minimalističnega programa, Barsky predstavlja zgolj kot kuriozitetu v sklepnem poglavju. Precej pomanjkljivosti pa je tudi glede drugih reči. Najbolj se mi zdi, da mu je treba zameriti pretirano poudarjanje nekaterih interpretacij iz obdobja odrasčanja, ki jih dokazuje zgolj z namigi, dvoumnimi komentarji ali spekulacijami (denimo glede vpliva staršev, odnosa do izobraževalnih programov in sistemov, nekaterih vedenjske karakteristike itd.). Z rezervo je treba vzeti tudi njegov način prikazovanja Chomskega kot osebnosti, ki je kar preveč očitno selektiven - Chomskega prikazuje v odločno prelepi luči, skuša iskati opravičila za dejanja, ki jih ni iskal niti Chomsky sam (npr. zadeva Faurisson; glede lingvističnih vojn itd.) in močno idealizira njegov osebni angažma za iskanje absolutno dobre in absolutno pravične družbe zunaj uveljavljenih okvirov. Komaj omenja tudi Chomskyjevo brezkompromisno kritiko in izvrstno sposobnost razpravljanja - četudi brez rokavic.

V vsakem primeru pa je knjiga dobro, priporočanja vredno izhodišče za študij "fenomena Chomsky".

Literatura:

- Chomsky, Noam. 1987. *The Chomsky Reader*. (ur. James Peck). New York: Pantheon.
- Harman, Gilbert (ur.). 1974. *On Noam Chomsky: Critical Essays*. New York: Anchor Books.
- Harris, Randy Allen. 1993. *Linguistic Wars*. Oxford: Oxford University Press.

Marko LAH

Vincent Moscoe

Politična ekonomija komuniciranja
SAGE, London, 1996

Delo Vincenta Moscoeja načrtuje okvire novemu interdisciplinarnemu področju oziroma kar novi disciplini: *Politična ekonomija komuniciranja*. Objekt raziskovanja je seveda komuniciranje oziroma komunikacijski procesi, ki jih avtor razume v najširšem pomenu besede. Moscoe namreč nasprotuje "esencializmu" v pojmovanju komunikacijskih procesov, ki vidi le-te izločene iz družbeno institucionalnega in tudi globalnega okolja.

Politična ekonomija je metoda, je orodje za preiskovanje komunikacijskih procesov. Moscoeja uporaba termina *politična ekonomija* (komuniciranja) in ne zgolj ekonomika (komuniciranja) je nadvse pomembna. Namreč, če je vloga Adama Smitha kot "začetnika" politične ekonomije kot vede bolj ali manj neproblematična, se je ekonomija po Smithu razcepila na več smeri. Razlag receptivne (in kriterijev za nadaljnjo kategorizacijo ekonomskih teorij) je seveda več, tu pa izpostavimo naslednjo. Ena smer, ki je po Smithu izpostavila pomen *individualuma* in njegove potrošnje, trga, konkurence in spreminjanja cen, skratka mikroekonomskih pojavov kot ključnih določevalcev ekonomske dejavnosti družbe, se je razvijala v smeri danes dominantne ekonomske paradigme - neoklasične sinteze. Ekonomija je tako postala veda o tem "kako delujejo trgi." Ključne ekonomske figure te smeri so bili zgodnji marginalisti, pozneje pa Alfred Marshall, Edgeworth, Pareto, Walras, nato predstavniki avstrijske šole... Neoklasična "sinteza" je pozneje skušala asimilirati tudi Keynesovo makroekonomsko teorijo v svoje vrste (nekateri so označili neoklasično sintezo oziroma neoklasični keynesianizem za "bastardni keynesinizem"). Tako se sodobne ekonomske smeri kot na primer monetarizem, neoliberalizem, neokonzervativizem, ponudbena stran ekonomije ali pa teorija javne izbire, kažejo kot variante neoklasične sinteze.

Drugo smer razvoja po Smithu je začrtal Ricardo in pozneje Marx, ki sta za izhodiščno točko preiskovanja politične ekonomije določila makroekonomsko ugotavljanje zakonov razdelitve v družbi. Sodobni postkeynesianci - tu izpostavimo vlogo poljskega ekonomista Michala Kaleckega (bolj kot Keynesa) ter J. K. Galbraitha kot najbolj znanega postkeynesianca - pa tudi institucionalisti, so sodobni nadaljevalci Ricardo-Marx tradicije. Ugotavljanje zakonov razdelitve seveda nima "revolucionarnih" implikacij, vendar je izhodiščna točka za nadaljnjo analizo ekonomskih pojavov. Zaradi nasprotovanja dominantni neoklasični sintezi lahko te smeri opredelimo kot "alternativne."

Vincent Moscoe pristaja na Ricardo - Marx tradicijo politekonomskega razmišljanja. To pa pomeni naslednje: ključno področje preiskovanja so poleg zakonov razdelitve procesi produkcije, ki jih določajo lastninski odnosi zlasti pa investicijski procesi velikih korporacij - megakorporacij, ki proizvajajo največji delež družbenega produkta. Namreč, kot je preprosto dejal Kalecki, kapitalisti dobijo tisto kar *investirajo*, delavci pa potrošijo tisto kar dobijo. V tej luči so procesi menjave, trga in določanja cene drugotnega pomena. Cena ne igra ključne vloge usmerjevalca ekonomske dejavnosti kot to pravi neoklasična teorija, saj so cene korporacijskih produktov "planske," določene vnaprej za določeno obdobje (fix price teorija). Zato tudi potrošniki kot povpraševalci nimajo teoretično aktivne vloge, ampak so zgolj "posledica" produkcije.

Na takšni osnovi Moscoe začrtuje tri "vhodne točke" v politično ekonomijo komuniciranja; *komodifikacija* - pomen in razvoj blagovnosti (tržnosti) v komuniciranju, *spatializacija* - širitev meja komunikacijske produkcije in potrošnje in *strukturacija* - razslojevanje prejemnikov komunikacijskih produktov. Gre torej za tri dinamične procese, ki se najbolj izrazito manifestirajo v razvitih kapitalističnih državah, vendar pa imajo tudi globalne razsežnosti.

Moscoe argumentacija nakazanih procesov je prepričljiva. Nakažimo jo natančneje. Procese komodifikacije je nadalje mogoče razčleniti na komodifikacijo "vsebine"

(osnova teh procesov je mezno delo, saj denimo "novinarji" kot mezni delavci proizvajajo članke, časopis...oddaje itd. in posredno pospešujejo procese produkcije, menjavanja blaga...in ustvarjanje presežne vrednosti), in "javnosti," ker se ustvarjajo javnosti, ki se nato "ponudijo" oglaševalcem in se oblikujejo značilne interesne triade: javnost - množični mediji - oglaševalske agencije. Rezultat komodifikacije je tudi nastajanje tki. "kibernetičnega blaga," saj blago, ki se prodaja oziroma kupuje, postaja neoprijemljiva "gledanost", "branost" ciljnih javnosti. Zgled: naročilo časopisa (s kreditno kartico) ni niti najmanj nedožno dejanje nakupa časopisa kot blaga, ampak pomeni tudi "registracijo" kupca, ki povečuje ceno oglaševalskega prostora, ta informacija pa se prodaja naprej. Izraz komodifikacije je tudi komercializacija telesa in identitete (izraziti primer je "športna komodifikacija," ker se prodajajo delčki telesa in identitete športnika). Odnos med naraščajočo blagovnostjo v panogi produkcije komunikacijskih produktov/storitev in ostalimi panogami je torej vzajemen.

Spatializacijo komuniciranja narekujejo globalni komunikacijski giganti ali kot jih Moscoe imenuje "konglomeratne korporacije" (Time Warner, Matshushita, Sony, Fininvest...). V tem lahko vidimo aplikacijo in afirmacijo postkeynesianskega pristopa. Konglomeratne korporacije presegajo meje produkcije komunikacijskih produktov/storitev, saj se povezujejo z industrijo zabavne elektronike, bankami, zavarovalništvom..., presegajo pa tudi meje nacionalnih prostorov kar omogoča in pospešuje razvoj komunikacijske tehnologije (v tem okviru je pomembna sprejemljiva ali pa obrambna komunikacijska politika nacionalnih držav). Moscoe tudi odpre staro ekonomsko dilemo o vodenju (komunikacijskih) korporacij (kdo jih vodi: lastniki ali menedžerji) in poudarja pomen povezav preko članstev v upravnih odborih tudi v nekomunikacijskih korporacijah. Pomembno področje, ki je morda premalo obdelano, pa so tipični vzorci investicijskih procesov in načini obvladovanja novih trgov komunikacijskih korporacij.

Procesi strukturacije izpostavljajo naraščanje vrzeli med tistimi, ki "trošijo" informacije in tistimi, ki tega iz različnih vzrokov ne počnejo. Osnova teh procesov je naraščajoča vrzel med dohodki. Moscoe izpostavlja različne oblike "komunikacijskega razslojevanja:" najprej po razredih, saj se oblikujejo medijske elite, ki so (so)udeležene v produkciji in reprodukciji komunikacijskih produktov po spolu, po socialnih gibanjih...

Delo Vincenta Moscoe ima vsekakor značilnosti temeljnega dela. Ima čvrst preiskovalni okvir in je nasploh napisano sistematično. Ovrednoteni so tudi prispevki teoretikov, ki so sooblikovali novo disciplino (Smythe, Wasko, Schiller, Golding, Murdock, Hardt...), čeprav po drugi strani politična ekonomija komuniciranja ni področje, ki bi bilo izolirano od drugih disciplin (nasprotno, Moscoe poudarja da je odprto za dognanja sorodnih "mejnih" disciplin, predvsem kulturologije in policy studies). Moscoe tudi ponuja številne empirične dokaze, ki pa se resda nanašajo predvsem na ZDA in Kanado od kjer avtor prihaja. Lahko bi rekli, da je knjiga celo na ravni učenika, kar pa ne zmanjšuje njene polemičnosti.

Knjiga je vsekakor zanimiva za polit/ekonomiste, ki jim bo odprla novo področje aplikacij, čeprav se "ekonomisti" ne bodo strinjali z avtorjevim pristopom in tezami. Je pa zanimiva tudi za poslovno marketinško menedžersko orientirano populacijo. V slednjem pa je delo relevantno tudi za bralce iz držav tranzicije, kjer kot posledica "prevladujoče" monetaristično neoliberalistične ekonomske paradigme prevladuje poslovnomenedžersko afirmativno in uporabno videnje procesov (tržnega) komuniciranja. Temu nasproti Vincent Moscoe ponuja razmislek.

S tem se vračamo na uvodoma poudarjeno vprašanje o naslovu knjige: *politična ekonomija komuniciranja* in (ali) *ekonomska komuniciranja*, ki ostaja odprta v različnih smereh. Za nas predvsem zanimive politične ekonomije komuniciranja "tranzicijskih" držav.

Ob koncu še drobna zanimivost: takoj na začetku avtor pripomni, da je projekt za to pionirsko delo novonastajajoče discipline nastal avgusta 1990 in sicer "na Bledu, v nekdanji Jugoslaviji," ko je bila konferenca IAMCR (International Association of Mass Communication Research).

UDK: 343.23: 33

DOBOVŠEK, Bojan: The Crime Policy and the Influence of Organised Crime on the Economy**Teorija in praksa, Ljubljana 1997, Vol. XXXIV, No. 3, pg. 375-387**

The aim of this article is to highlight the danger which crime, in particularly organised crime, poses to the security and stability of national economies. In this article the crime policy is defined as the policy of suppressing and preventing crime, as well as the policy of handling the consequences of criminal acts. It is essential that this policy defines the institutions and main priorities in the national agenda of suppressing organised crime. In the absence of effective control on the part of the state authorities, illegal markets emerge as parallels to the legal markets, the latter being supervised by state institutions. Legal and illegal markets are interconnected and changes in one are reflected in the other. Larger illegal market presents greater challenge for illegal organisations; bigger pressure of regulatory and fiscal politics increases the incentive of companies to participate in illegal, uncontrolled markets; the state's investments into law enforcement are increasing investments of organised criminal groups in corruption and violence.

Keywords: crime policy, organised crime, money laundering, white collar crime, economy, market.

565

UDC: 355.40

KRUNIČ, Zoran: Strategy of Indirect Approach**Teorija in praksa, Ljubljana, 1997, Vol. XXXIV, No. 3, pg. 388-396**

The article attempts to define the strategy of indirect approach, which the author sees as a method of conflict resolving, where the solution is not reached directly, by use of armed conflict or war, but by various indirect and submerged actions. The author rejects the idea of special war, since here, we cannot speak of any armed violence, as war and the strategy of indirect approach differ fundamentally in the element of the existence (or at least in the dominance) of armed violence. The American concept of low intensity conflicts (LIC) and operations other than war (OOTW) cannot be identified with the strategy of indirect approach, since LIC and OOTW on the one hand, define only the utilisation of one of the actors of the indirect approach strategy (armed forces), while on the other hand, also activities, such as elementary disasters operations, smaller conventional wars, etc., which definitely cannot be categorised as indirect approach strategies.

Key words: special war, special warfare, war, strategy of indirect approach, low intensity conflicts, operations other than war, unconventional warfare, indirect war, psychological operations, coup d'etat, agents of influence.

STANKOVIČ Peter: Ernest Gellner on Problems of Nationalism
Teorija in praksa, Ljubljana 1997, Vol. XXXIV, No. 3, pg. 397-406

In the article the author presents the most important aspects of Ernest Gellner's theory of nationalism. Gellner's initial assertion is that nationalism is not something "eternal", which is the assumption of some other theorists of nationalism. Instead, he understands it as a phenomenon essentially related to the rise of the modern, industrial society. In the industrial society, because of the change of the production mode (physical work is increasingly replaced by semantical work), precise communication becomes the precondition of the development. However, the only entity which is capable of organising universal education is the state, and that brings us to the situation, where the effective participation in society is conditioned by the mastery of high culture. Here the ethnic identity becomes extremely important, as being a part of one ethnicity is a matter of survival. According to Gellner, this situation is a unique characteristic of the modern world, meaning that nationalist sentiments in the past were not entirely absent, but all the same they played a much less important role in the lives of people, since they were only one of the many traits on which their identity was built.

Key words: Ethnicity, Nation, Nationalism, Gellner

MAKAROVIČ, Matej: Civil Society Associations as a System
Teorija in praksa, Ljubljana 1997, Vol. XXXIV, No. 3, pg. 407-420

Civil society as a scientific concept should be distinguished from its ideological use, as well as from Hankiss' concept of "the second society". Because of the link between the phenomenon of the civil society and the processes of functional differentiation, the connection of the former with the modernisation theory and systems theory may be productive. Within the later this concept may be a contribution to the solution of the integration problem of the functionally differentiated societal sub-systems, which is not sufficiently solved by Luhmann's model of self-reference. Civil society might be understood as a system of associations, which combine three media of communication during their operation: interest, solidarity, and influence. Doing this, they contribute to a greater transparency of particular sub-systems and - indirectly or directly to the possibilities of their necessary co-ordination.

Key words: civil society, systems theory, association, interest, solidarity, influence, political sub-system

UDC: 179.7 (497.4)

KOCMUR Marga: Suicides in Slovenia Attitudes Towards
Teorija in praksa, Ljubljana 1997, Vol. XXXIV, No. 3, pg. 421-432

The paper deals with the importance of studies of attitudes toward suicide in our country. We present some results of our study which was performed on the representative sample of Slovenia (N=1035). The questionnaire (SUIATT) with 87 questions was posted and 57% were returned.

The results are discussed and compared with other similar studies. The analysis implies that there are predominantly permissive attitudes toward suicide in our sample which is consistent with the high rate of suicide in Slovenia.

Key words: Suicide, Slovenia.

UDC: 378: 321

KUMP, Sonja: The Changing Patterns of Higher Education Governance and
Administration - Importance of Evaluation
Teorija in praksa, Ljubljana 1997, Vol. XXXIV, No. 3, pg. 510-523

The paper describes some characteristics of higher education policies of the last decades and the changing relationship between the state and higher education in Western Europe. Simultaneously, by selectivity of funding, governments are stepping back from a detailed, centralised control and regulation of higher education and are introducing new systems in which they have a "supervisory" role. Governments define only a general framework within which the higher education institutions can elaborate the details themselves. Under the new circumstances, institutions are given more freedom to set their own missions, objectives and strategic plans. A price for the greater institutional autonomy and self-regulation is accountability. Higher education institutions must assure transparency of their performance and demonstrate that they take care of quality and fulfil their goals.

Key words: higher education policy, state interventionary model, state supervisory model, self-regulation, evaluation systems

RELIGIJA IN POLITIKA - Spremembe v deželah prehoda

Marjan Smrke, dr. socioloških znanosti

Najvidnejši religiolog mlajše generacije sistematično piše najprej o religijskih vzorcih v svetu krščanstva. Posebej se osredotoči na srednje in vzhodnoevropske države in podaja prerez religijskega dogajanja v teh državah v predkomunističnem, komunističnem in postkomunističnem obdobju. V središču zanimanja je odnos religije in politike, cerkva in državnih oblasti ter poseganja verskih organizacij v sfero civilne družbe (izobraževanje, kultura,...). V obravnavo vključuje podatke najnovejših raziskav v predstavljenih državah in lastno interpretacijo teh dogajanj.

216 str., 170x240 mm, broš.

Prodajna cena: 2.940,00

Cena za vas: 2.352,00 SIT

MASADE DUHA - Razpوتا sodobnih mitologij

Mitja Velikonja, dr. sociologije kulture

Avtor v uvodnem delu najprej pojasni, kaj sploh je mitologija, kako je nastajala v pradavnini in kako se izoblikujejo sodobne mitologije in mitski junaki. Prvi del knjige je posvečen mitologiji totalitarizma in kultu vodje, mitologiji nacionalizma, mitom prehoda, obredij in reda. Drugi del pa s številnimi primeri opisuje mitologijo Srednje Evrope, južnoslovanskih narodov in v posebnem poglavju slovenske mitske predstave in junake.

212 str., 140x205 mm, broš., črno-bele fotografije.

Prodajna cena: 2.520,00 SIT

Cena za vas: 2.016,00 SIT

KRISTJANSTVO IN MUSLIMANI

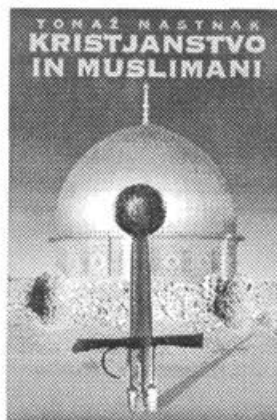
Tomaž Mastnak, dr. družbenih ved

Avtor obravnava evropsko politično, versko in kulturno dogajanje med 11. in 14. stoletjem. V središču je odnos med gibanjem za "sveti" mir v Evropi in pridiganjem "svete" vojne proti nevernikom, ki je rezultiralo v križarskih vojnah. Razkriva stališča in vlogo glavnih protagonistov in mislecev krščanskega zahoda, a tudi najnovejšo interpretacijo tiste dobe in njenih osebnosti.

312 str., 160x240 mm, broš.

Prodajna cena: 3.360,00 SIT

Cena za vas: 2.688,00 SIT

SVETOVNO PODJETJE -

Izzivi mednarodne proizvodnje

Marjan Svetličič, dr. ekonomskih znanosti

Delo sistematično obravnava tako doktrine kot vse bolj razširjene oblike mednarodne proizvodnje ter njihov različen pomen in vpliv na velike, srednje in majhne države, analizira součinkovanje nacionalnih gospodarstev ter dejavnosti multinacionalnih podjetij in najbolj dinamične oblike današnjih mednarodnih ekonomskih odnosov - tujih neposrednih investicij. Natančno prikaže posledice novih tendenc v mednarodnem gospodarstvu, posebno poglavje pa je posvečeno nad vse aktualnemu vključevanju Slovenije v Evropsko unijo.

428 str., 170x240 mm, broš.

Prodajna cena: 3.990,00 SIT

Cena za vas: 3.192,00 SIT

IZ TRANZICIJE V EVROPSKO POVEZOVANJE

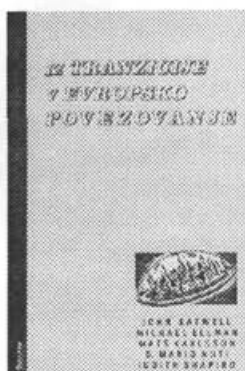
*John Eatwell, Michael Ellman, Mats Karlsson,
D. Mario Nuti in Judith Shapiro.*

V knjigi o socialnem in gospodarskem prehodu in evropskem povezovanju srednje in vzhodnoevropskih držav avtorji analizirajo osem področij: javno upravo, brezposelnost, socialno politiko, kmetijstvo, industrijo in storitve, privatizacijo in upravljanje podjetij, mednarodno trgovino in makroekonomsko problematiko. Vsako poglavje vsebuje priporočila za reševanje opisanih problemov. Svetovna banka je knjigo razglasila za **knjigo meseca** februarja 1996.

272 str., 140x205 mm, broš., grafi in tabele.

Prodajna cena: 2.625,00 SIT

Cena za vas: 2.100,00 SIT

AKTUALNOST J. M. KEYNESA

dr. Neven Borak, dr. Ivo Fabinc, dr. Marko Jaklič, dr. Andrej Kumar, dr. Marko Lah, dr. Vilijem Merhar, dr. Oto Norčič, dr. Davorin Savin, dr. Marjan Senjur, dr. Andrej Sušjan in dr. Maks Tajnikar

J. M. Keynes je eden vodilnih ekonomistov 20. stoletja, mislec, ki je s svojimi deli sprožil t.i. keynesijansko revolucijo in v temeljih spremenil ekonomskoteoretične poglede na svetovno gospodarstvo.

Ob petdesetletnici Keynesove smrti je nastal zbornik dvanajstih prispevkov, v katerih avtorji osvetlujejo pomen Keynesove teorije za današnjo svetovno ekonomsko ureditev. Tematsko segajo od analiz keynesijanske teorije gospodarskega razvoja, denarja, potrošnika, tveganj in pričakovanj prek vprašanj mednarodne gospodarske ureditve in mednarodnih pretokov kapitala do problematike gospodarstev v transformaciji.

Obseg: 200 str., format 140x205 mm, broš.

Prodajna cena: 3.150,00 SIT **Cena za vas: 2.520,00 SIT**

Rokopisi

Članki. Besedila pošiljajte na 3,5-palčni disketi v ASCII kodi ali v programu WW ter v treh iztiskanih izvodih. Zaradi anonimnega recenziranja naj bodo imena avtorjev le na posebni naslovni strani pod naslovom prispevka, skupaj s strokovnim nazivom in krajem zaposlitve, s polnimi naslovi avtorjev, s telefonsko številko ter z izjavo, da predloženo besedilo še ni bilo objavljeno oz. ni v pripravi za tisk.

Dolžina besedil. Znanstveni in strokovni prispevki naj bodo v obsegu 15-20 strani (1800 znakov na stran ali 30 vrst s 60 znaki); pogledi, glose, komentarji in publicistični zapisi naj obsegajo do 10 strani; recenzije do 5 strani.

Naslovi. Naslovi morajo biti jasni in povedni. Glavni naslovi naj nimajo več kot sto znakov. Besedila z več kot deset tisoč znaki morajo vključevati mednaslove. Mednaslovi prvega reda so pisani v posebno vrsto; od besedila pred mednaslovom in po njem jih loči prazna vrsta. Mednaslovi drugega reda so pisani kot prvi stavek v odstavku in pisani krepko; od besedila jih loči pika.

Povzetki. Izvirni članki morajo biti opremljeni s slovenskim in angleškim povzetkom v obsegu 500 znakov (10 vrstic) in ključnimi pojmi v slovenskem in angleškem jeziku.

Tabele in slike morajo biti izdelane kot priloge (ne vključene v besedilo) z izčrpnimi naslovi, v rokopisu pa naj bo okvirno označeno mesto, kamor sodijo.

Recenziranje

Uredništvo uporablja za vse članke obojestransko anonimni recenzentski postopek. Članke recenzirata dva recenzenta. Uredništvo lahko brez zunanjega recenziranja zavrne objavo neustreznega članka.

Reference, opombe in citati

Reference v besedilu. Osnovna oblika reference v besedilu je (Novak 1994). Za navajanje strani uporabite (Novak 1994, 7-8). Če je več avtorjev citiranega besedila, navedite vse (Novak, Kolenc in Anderson 1993, 67). Za citiranje več referenc hkrati uporabite podpičje (Novak 1994; Kosec 1932; Kosec 1934a; Kosec 1934b).

Opombe. Opombe so v besedilu označene z zaporednimi številkami od začetka do konca besedila, nadpisanimi na ustreznem mestu v rokopisu, in po enakem vrstnem redu razvrščene pod besedilom. Opombe uporabljajte tudi za neobičajne viře.

Opomba o avtorju in zahvale vključujejo informacije o organizacijski povezanosti avtorja (avtorjev), ki so relevantne za obravnavano problematiko, o finančnih in drugih pomočeh pri pripravi članka.

Seznam referenc iz besedila sledi opombam in je urejen po abecednem redu priimkov avtorjev.

Reference knjig in prispevkov v zbornikih:

Novak, Janez. 1982. Naslov knjige: Morebitni podnaslov. Kraj: Založba.

Novak, Janez in Peter Kodre. 1967. Naslov knjige. Kraj: Založba

Novak, Janez. 1993. Naslov prispevka. V P. Koder (ur.), Naslov zbornika, 123-145. Kraj: Založba.

Reference člankov:

Novak, Janez. 1991. Naslov članka. Ime revije, 2, 265-287.

PREDSTAVLJAMO VAM NOVO PODOBO FRUCTALOVIH
SOKOV IN NEKTARJEV.

ODSLEJ SE VSI NAŠI SOKOVI IN NEKTARJI ODEVAJO V NOVO ENOTNO PODOBO
IN PONAŠAJO S SKUPNIM IMENOM FRUCTAL!

SOKOV JABI, FRUCTA ORANGE, SUNNY DAY NI VEČ.

PREPOZNALI JIH BOSTE PO MODREM TRAKU, KI JE SIMBOL
TRADICIJE IN KAKOVOSTI,

PO ZNAČILNEM IN RAZPOZNAVNEM BARVNEM
RAZLIKOVANJU NEKTARJEV IN SOKOV.

GLEDE NA VSEBNOST SLADKORJA LOČIMO ODSLEJ SOKOVE IN NEKTARJE.

SOK JE PROIZVOD IZ IZBRANEGA SADJA, BREZ DODANEGA SLADKORJA
S STOODSTOTNIM SADNIM DELEŽEM.
VSEBUJE LE SLADKORJE, KI SO NARAVNO PRISOTNI V SADJU.

NEKTAR JE PROIZVOD, KI VSEBUJE NIŽJI ODSOTOK IZBRANEGA SADJA.
POLNOST IN HARMONIJO OKUSA DOSEŽEMO Z DODATKOM SLADKORJA.

FRUCTAL

v sodelovanju z naravo

BOJAN DOBOVŠEK
KRIMINALNA POLITIKA
MARGA KOČMUR
STALIŠČA DO SAMOMOROV V SLOVENIJI
MIHA KOVAČ
SLOVENSKO ZALOŽNIŠTVO
UNIVERZA
AREND LIJPHART
NEENAKA PARTICIPACIJA: NEREŠENA
DILEMA DEMOKRACIJE

